

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ЛІТОПИС

Збірник наукових статей

Випуск 1

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2011**

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр)
П 27

Рецензенти: д.і.н., проф. В.О. Балух, д.і.н., проф. О.П. Моця, д.і.н., проф. О.Є. Лисенко.

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Демуз І.О., кандидат історичних наук (заступник головного редактора); Стогній А.П., доктор філософських наук, професор; Вергунов В.А., доктор сільськогосподарських наук, професор; Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор; Гамалій В.Ф., доктор фізико-математичних наук, професор; Кучер В.І., доктор історичних наук, професор; Стадник М.М., доктор філософських наук, професор; Товкун Л.П., кандидат історичних наук (відповідальний секретар), Ковальська К.В., кандидат історичних наук.

Рекомендовано Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

П 27 Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 1. / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 168 с.

Збірник уміщує статті з актуальних проблем суспільно-політичної, соціально-економічної історії України, історіографії та джерелознавства, історії науки й техніки.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

This collection contains the articles on actual problems of social-political, social-economic history of Ukraine, historiography and source-studying, the history of science and technics.

It's for teachers, postgraduates and students.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 Укр)

**© Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди», 2011**

БОРИСЕНКО Лариса

Вінницька обласна наукова
бібліотека ім. К.А. Тімірязєва
(м. Вінниця)

СЕЛЕКЦІЯ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ НА УЛАДІВСЬКІЙ СЕЛЕКЦІЙНІЙ СТАНЦІЇ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1888–1917 рр.)

У статті розглядаються окремі аспекти діяльності Уладівської селекційної станції впродовж 1898–1917 рр., розкрито роль Л.Л. Семполовського у становленні вітчизняної селекції і насінництва цукрових буряків.

В статье рассматриваются отдельные аспекты деятельности Уладовской селекционной станции в течение 1898–1917 гг., раскрыто роль Л.Л. Семполовского в становлении отечественной селекции и семеноводства сахарной свеклы.

In the article the separate aspects of activity of the selection station in Uladovka are examined during 1898–1917. The L. Sempolovsky role is exposed in becoming of domestic selection and seeding of sugar beet.

Незважаючи на інтенсивний розвиток цукрової промисловості в Російській імперії, вітчизняне насінництво цукрових буряків у другій половині XIX ст. було недостатньо розвинутим. Насінним господарствам, які виникли в цей період у Подільській та Київській губерніях було важко витримувати конкуренцію із сортами закордонних (переважно німецьких і французьких) фірм, вартість одного пуда елітного насіння яких доходила до 500 крб. золотом. Хоча методи селекції були тоді досить примітивними, місцеве насіння цукрових буряків в окремі роки не лише не поступалось цукристістю, а й подекуди переважало іноземні сорти. Закордонні сорти, що вирощувались в умовах більш м'якого клімату та тривалішого вегетаційного періоду Заходу, в умовах українських земель часто знижували свою продуктивність [1].

Одним із перших, хто поставив вітчизняну селекцію цукрових буряків на наукову основу, був професор Харківського університету А.Є. Зайкевич. За його проектом на українських землях була організована мережа дослідних полів і селекційних станцій, на яких виведено перші вітчизняні сорти цукрових буряків, що за цукристістю переважали кращі закордонні [2, 3].

Уладівська селекційна станція в Подільській губернії була організована при Уладівському цукрово-рафінадному заводі у 1888 р. Завдання, яке ставилось перед станцією її власниками, полягало у забезпеченні високоякісним насінням цукрових буряків заводських плантацій, що давало можливість понизити собівартість виробленого цукру. Діяльність Уладівської селекційної станції в перші десятиріччя її існування неодноразово висвітлювалась у працях Л. Семполовського, Є. Балана, В. Зосимовича, М. Орловського, К. Швайка, С. Іллевича та ін. Проте аналіз наявних публікацій засвідчує недостатній ступінь висвітлення деяких аспектів діяльності однієї із найстаріших селекційних установ України в дореволюційний період, що й зумовило вибір теми даної статті.

Першим організатором і керівником (1888–1898 рр.) Уладівської селекційної станції був польський ботанік і агроном Ф.К. Куделька – один із кращих на той час у Російській імперії фахівців із селекції й насінництва цукрових буряків [4]. Уся селекційна робота станції зосереджувалася в Забужанському господарстві Уладівського бурякового маєтку, де була збудована бурякова лабораторія і виділена польова ділянка землі для селекції. Постійний штат станції складав 3–4 чоловіки, усі насінневі плантації розподілялись в господарствах Уладівського об'єднаного бурякового господарства. Основним завданням власної селекції цукрових буряків для Уладівської селекційної станції було отримання місцевих сортів, придатних для кліматичних і ґрунтових умов регіону і, таким чином, звільнення від необхідності купувати на не вигідних умовах насіння закордонних фірм. Станція мала забезпечити власні потреби заводу в еліті й фабричному насінні, потреби селян-плантаторів, а також отримати в майбутньому торгіву еліту для експорту. Вже наприкінці першого десятиріччя роботи селекційної станції усі плантації Уладівського цукрового заводу засівались виключно насінням власного виробництва [5].

До 1888 р. в Уладівці найкращі результати давало насіння цукрових буряків фірми Діппе-Кведлінбург раси Клейнванцлебен і насіння раси Вільморена білої. Ці матеріали були висіяні машинним способом на селекційному полі, восени обрежно викопані і після браковки і зберігання в погребях зимою 1888 р. із них було проведено перший добір. Селекція проводилась масовим методом переважно за ознакою цукристості коренів. Для добору більш цукристих коренів застосовувались концентровані соляні розчини, пізніше – поляризація. Корені з найбільшою цукристістю використовувались для вирощування елітного насіння. Позитивні результати розпочатої селекції засвідчили порівняльні досліди, організовані у 1891 р. за ініціативою Варшавського відділення Товариства сприяння російській промисловості й торгівлі, де уладівський сорт зайняв сьоме місце із випробовуваних сімнадцяти. В подальшому сорт Вільморен в Уладівці був витіснений сортом Клейнванцлебен як більш продуктивний за виходом цукру з одиниці площі [5].

Ф.К. Куделька неодноразово підкреслював переваги місцевих сортів цукрових буряків перед закордонними, проте в останні роки своєї діяльності став прихильником вирощування в Україні кращих закордонних сортів. Проаналізувавши насінневу кампанію 1907 р., він рекомендував адміністрації Уладівського цукрового заводу відмовитись від селекції місцевих сортів і, зважаючи на вищу цукристість, проводити репродукцію лише закордонного насіння [1, 6].

Призначений у 1898 р. керівником селекції цукрових буряків в Уладівці Л.Л. Семполовський мав великий досвід роботи на цукрових заводах і

селекційних станціях в Німеччині та інших країнах Європи [7]. Він одразу вирішив вести селекцію у кількісному й якісному напрямках, щоб отримати найбільший вихід цукру з одиниці площі, що, на його думку, в першу чергу характеризувало кращі сорти. Виведення сортів урожайно-цукристого напрямку було найбільш рентабельним в економічних умовах того періоду. З приходом Л.Л. Семполовського відбулося часткове оновлення селекційних матеріалів станції, у класичний масовий метод добору введено такі елементи, як вага й форма кореня, на що до того часу не зверталася належна увага. В лабораторні дослідження цукристості коренів було впроваджено метод холодної водяної дигестії, оновлювалось обладнання. Після лабораторного аналізу корені розбивалися на три основні групи, враховуючи максимальний відсоток цукру й вагу кореня. При класифікації коренів виділялися категорії супереліти та I і II еліт. До групи еліти відбиралися корені вагою не менше 500 г. «Маючи вже маточний матеріал найбільш відповідний і кліматичним, і ґрунтовим умовам даного району, зосереджено основну увагу на педантичній точності селекційних робіт» [5].

Перші дві групи становили станційну еліту та були матеріалом для подальшої селекційної роботи станції, причому еліта I була одночасно і матеріалом для одержання маточних марок насіння шляхом її репродукції. Третя група становила торгову еліту. Попередній відбір коренів проводився на полі із масових посівів станційної еліти. Селекційні посіви цього періоду проводилися в умовах, максимально наближених до заводських (оранка, удобрення, посів). Завдяки цьому сорти, потрапляючи в заводські умови, проявляли себе так само, як і на станції, що, з одного боку, гарантувало урожай цукрових буряків на заводських плантаціях, а з іншого – полегшувало селекційний добір найбільш придатних для вирощування в місцевих умовах сортів [8].

До 1910 р. виробництво бурякового насіння в уладівському господарстві не перевищувало 20 000 пудів, перед I Світовою війною складало вже більше 30 000 пудів, надлишки насіння йшли на експорт до Німеччини, Франції та Австрії. Велике значення надавалося порівняльним сортовипробуванням, тому щороку поряд із власним насінням висівалися найкращі сорти інших фірм [9].

За результатами порівняльних сортовипробувань 15 сортів цукрових буряків, що проводилися за ініціативою Товариства цукрових заводів Царства Польського у 1910 р., уладівський сорт за збором цукру з одного гектара посів четверте місце, а за збором коренів – перше. Вихід цукру з одного 12-пудового берківця буряків на Уладівському цукрово-рафінадному заводі збільшився з 45 фунтів у 1890 р. до 73 фунтів у 1919 р. [9].

Крім масового, починаючи з 1910 року, в невеликих масштабах запроваджено індивідуальний добір із послідувочою оцінкою потомства на порівняльних полях упродовж трьох років, у 1915 р. на Уладівській селекційній станції вперше були проведені дослід з гібридизації. Сорти, виведені Л.Л. Семполовським, відзначалися також стійкістю до кагатної гнилі та інших захворювань [5].

Залежність урожаю і якості цукрових буряків від кліматичних умов усього періоду їхньої вегетації спонукала власників цукрових заводів в Україні до облаштування при них метеорологічних станцій. Так, Придніпровська метеорологічна мережа, заснована професором П.І. Броуновим у 1892 р. на початок 1898 р. нараховувала вже більше 600 станцій. Проект організації і об'єднання метеостанцій при цукрових заводах в Росії, розроблений директором

Київської метеорологічної обсерваторії І. Косоноговим, був розісланий циркулярно Правлінням Всеросійського товариства цукрозаводчиків у березні 1898 р. У цьому проекті детально були викладені мета й переваги облаштування метеостанцій для проведення метеорологічних спостережень у вирощуванні цукрових буряків. Для полегшення облаштування станцій заводами Київська обсерваторія брала на себе завдання закупки й установки необхідного обладнання [10]. З 1899 р. до 1923 р., коли до штату станції було введено посаду метеоролога, всі метеорологічні спостереження в Уладівці проводив Л.Л. Семполовський.

Для вивчення виведених сортів у ґрунтово-кліматичних умовах, відмінних від Уладівських, у 1901 р. за ініціативою Л.Л. Семполовського було організовано селекційне відділення в маєтку адміністратора Уладівського цукрового заводу К.І. Романського в Гусятчах (Східна Галичина). Місцевість характеризувалася більш вологим кліматом і чорноземами, придатними для вирощування цукрових буряків. Л.Л. Семполовський здійснював також наукове керівництво створеною у 1915 р. Південно-Російським Товариством «Меридіан» селекційною станцією при цукровому заводі в Ситківцях Київської губернії. Таким чином, Уладівська станція мала можливість випробовувати свої сорти у трьох різних ґрунтово-кліматичних умовах і підбирати для кожного району найбільш відповідні матеріали [3, 5].

Наприкінці ХІХ ст. в Російській імперії мінеральне удобрення цукрових буряків майже не застосовувалось, тукова промисловість була слабо розвинута. Працюючи у країнах Європи, Л.Л. Семполовський важливу роль відводив підвищенню рівня хімізації сільськогосподарських культур [11]. Ще до відкриття у 1910 р. Вінницького суперфосфатного заводу за ініціативою селекціонера у 1900–1912 рр. Уладівським цукровим заводом було налагоджено випуск власного суперфосфату до 30 тис. пудів на рік [5]. Результати дослідів, проведених Л.Л. Семполовським з удобрення висадків на Уладівській селекстанції, були надруковані у 1910 р. [12].

За дореволюційний період діяльності станції було виведено та передано у виробництво 26 сортів цукрових буряків, які не поступалися якістю закордонним [2]. Успіхи, досягнуті уладівськими сортами як на внутрішньому, так і закордонному насінневому ринках, не залишилися поза увагою фірм-конкурентів, проте Л.Л. Семполовський відкидав усі вигідні пропозиції щодо співпраці, залишаючись патріотом Уладівської селекційної станції. У день свого 90-річного ювілею Л.Л. Семполовський сказав: «Я щасливий, що мета мого життя досягнута. Своєю працею я довів, що в Росії можна мати хороші сорти цукрових буряків» [13].

Перша Світова війна внесла свої корективи у діяльність селекційних установ Російської імперії. Імпорт насіння з Німеччини припинився, уладівські сорти зайняли значний сегмент насінневого ринку. Проте для подальшої успішної роботи виник ряд перешкод: скорочувалися селекційні посіви, з наближенням лінії фронту у червні 1915 р. Л.Л. Семполовського як німецького підданого було вислано за межі Уладівки, дозвіл на повернення він отримав у травні 1917 р. [14].

У 1917 р. Уладівська селекційна станція була зруйнована, лише найголовніше обладнання та насінневу еліту вдалося вивезти на цукровий завод. Перед Л.Л. Семполовським постали проблеми не тільки продовження, а й збереження для майбутнього результатів своєї 20-річної селекційної праці в Уладівці. В роки громадянської війни селекційна робота продовжувалася при мінімальній підтримці з боку цукроварні, іноді без усяких засобів до існування.

Селекційні посіви площею всього лише 15–20 десятин проводилися на полі та в заводському парку, де для потреб селекції робітники заводу віддали частину своїх городів [9]. Самовіддана праця працівників Уладівської селекційної станції під керівництвом Л.Л. Семполовського в роки громадянської війни дозволила за короткий період відновити селекційну роботу після переходу в 1920 р. Уладівської станції в управління Головцукру, а його оригінальні сорти послужили вихідним матеріалом для Верхнячської, Рамонської та інших селекційних станцій [1].

Підводячи підсумки, відзначимо, що з переходом на Уладівську селекційну станцію Л.Л. Семполовського одразу було перебудовано напрям, методику й техніку селекційних робіт. Сорти цукрових буряків, створені Л.Л. Семполовським на Уладівській селекційній станції в дореволюційний період, за своєю якістю і продуктивністю не поступалися кращим закордонним сортам і користувалися попитом не лише в Російській імперії, а й в інших країнах. Використовуючи кращі вихідні матеріали та застосовуючи суперелітний добір за масою і цукристістю, за екстер'єром і здоров'ям рослин, запроваджуючи передові методи агротехніки й лабораторних досліджень, Л.Л. Семполовський за відносно короткий період досяг видатних результатів у селекції та насінництві цукрових буряків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Орловский Н. И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н. И. Орловский ; М-во сел. хоз-ва СССР ; ВНИС. – К., 1973. – 156 с.
2. Іллєвич С. В. Унікальний коренеплід / С. В. Іллєвич. – К. : Урожай, 1991. – 176 с.
3. Ільєвич С. В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине : люди, события, факты / С. В. Ільєвич ; под ред. Н. В. Роика. – Нежин, 2007. – С. 139–143.
4. Зосимович В. П. Развитие культурной свеклы и ее селекции в СССР / В. П. Зосимович // Биология и селекция сахарной свеклы / [под ред. И. Ф. Бузанова]. – М. : Колос, 1968. – С. 35–42.
5. Семполовский Л. Л. Исторический очерк Уладовско-Люлинецкой селекционной станции / Л. Л. Семполовский // Труды Уладовско-Люлинецкой селекционной станции. 1888–1928 гг. – К. : Изд-во ССУ Союзасахара, 1930. – Вып. 1. – С. 5–13.
6. Лист Ф. К. Кудельки до адміністрації Уладівського цукрового заводу від 20.01 (01.02) 1907 р. – Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 82.
7. Лист Л. Л. Семполовського до адміністрації Уладівського цукрового заводу від 27.06.1898 р. – ДАВО. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 44.
8. Балан Е. Сортоводная работа со свеклой на Уладовской селекстанции / Е. Балан // Труды Уладовско-Люлинецкой селекционной станции. 1888–1928 гг. – К. : Изд-во ССУ Союзасахара, 1930. – Вып. 1. – С. 84–99.
9. Уладовская сортоводная станция / [Л. Л. Семполовский] // Сортоводные станции Сахаротреста / ССУ Сахаротреста. – К. : Изд. Сахаротреста, 1923. – С. 329–333.
10. Проект организации и объединения метеорологических станций при свеклосахарных заводах в России. – ДАВО. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 179–181.

11. Sempołowski L. Wzbogacenie roli w azot / Dr. L. Sempołowski // Kurjer rolniczy. – 1892. – 23 Maja (4 Czerwza).
12. Sempołowski L. Neuere Düngungsversuche bei Stecklingsrüben / L. Sempołowski // Blätter für Zuckerrübenbau. – 1910. – № 17. – S. 85–88.
13. Семполовский Л. Л. Селекция – это упорный труд / Л. Л. Семполовский // Сахар. свекла. – 1957. – № 11. – С. 21–25.
14. Швайко К. П. Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция : хронологический справочник 1888–1978. [Рукопис] / К. П. Швайко. – Б.м., 1978. – С. 138–141.

ДЕМИДЕНКО Надія
здобувач ДНСХБ УААН
(м. Київ)

ПЕРША ВІТЧИЗНЯНА ШКОЛА БДЖІЛЬНИЦТВА

Стаття присвячена діяльності першої у Російській імперії народної школи бджільництва, заснованої видатним вченим-практиком і педагогом П.І. Прокоповичем, що проіснувала з 1828 по 1879 рр. у Чернігівській губернії.

Статья посвящена деятельности первой в Российской империи народной школы пчеловодства, основанной выдающимся ученым-практиком и педагогом П.И. Прокоповичем, которая просуществовала с 1828 по 1879 гг. в Черниговской губернии.

The article is devoted to the activity of the first in Russian Empire national school of apiculture which was be in existence from 1828 till 1879 in Chernigov province which was founded by the famous practical scientist P.I. Prokopovich.

«Прежде познаний нужно образовывать взгляд на явления и приобучать руки к делу»

(П.І. Прокопович)

Історія світового бджільництва тісно пов'язана з іменем П.І. Прокоповича, який багато нового вніс у справу розвитку цієї галузі: був поборником озеленення садів і доріг фруктовими деревами, визначив засоби боротьби з найнебезпечнішою хворобою бджіл – гнильцем, вивчав ефективність медоносів і, нарешті, вперше у світі винайшов рамковий вулик, який дав можливість збирати чистий мед без домішок, не знищуючи крилатих трудівниць. Та не менш важливою є надзвичайно талановита педагогічна діяльність П.І. Прокоповича.

Актуальність публікації зумовлена, насамперед, великим громадським і науковим значенням школи бджільництва, заснованої П.І. Прокоповичем, її впливом на подальший розвиток вітчизняної та світової бджолярської освіти і науки, а також відсутністю цілісного дослідження про її роботу.

Дослідники життя та діяльності П.І. Прокоповича в тій чи іншій мірі розкривали також і питання діяльності його народної школи. Серед сучасних дослідників педагогічної спадщини вченого: М. Даниленко, Л. Раковський, О. Семенюк, В. Черемис, В. Задко, С. Половнікова, М. Яременко, С. Слесарів, М. Гурець, С. Ільченко, В. Зуй, Б. Рудка, В. Скуратівський, Т. Писаренко та ін. Всі

автори визнають організацію навчального, виховного і трудового процесів у школі як таку, що може і повинна слугувати зразком для сьогоднішньої сільськогосподарської освіти. Проте ця тема вивчалася лише фрагментарно.

Метою даної статті є здійснення комплексного дослідження діяльності бджолярської школи П.І. Прокоповича, заснованої в 1828 р. В процесі досягнення мети нами зреалізовано такі завдання:

- проаналізовано стан наукової розробки питання на основі літературних джерел;

- виявлено невідомі широкому загалу факти науково-педагогічної та просвітницької діяльності П.І. Прокоповича на основі першоджерел, подано їхню історико-наукову характеристику.

Бажаючи передати свій багатющий, більш ніж 25-річний досвід з вивчення бджіл якомога ширшому колу людей, П.І. Прокопович, при підтримці Московського імператорського сільськогосподарського товариства та військового губернатора Малоросії князя Рєпніна, у своєму маєтку в с. Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії поблизу Батурина відкрив першу в Російській імперії бджолярську школу. Школа запрацювала з 1827 р., розпочавши навчання 20-и чоловік. Офіційний дозвіл на її відкриття було отримано через рік – у 1828 р.

Творча лабораторія П.І. Прокоповича представляла собою ціле підприємство в його господарстві, до якого входили приміщення для навчання, казарма для проживання учнів, велика майстерня з верстатами, кімната для роботи з медом, воскобійня, склад для зберігання меду, воску і рамок, п'ять зимівників, їдальня.

На урочистому відкритті школи були прийняті Статут школи та «Обітниця» учнів. Переглянувши Статут, стає зрозумілим, що на перше місце в школі ставились моральні принципи: «Утримувати учнів так, щоб вони були морально добрими, виконували християнські звичаї і обряди; прищеплювати їм слухняність до хазяїна, старанність до роботи, до знань різних господарських справ і особливо, щоб вони були в усьому відвертими і щиро відданими..., викорінювали будь-який вид лукавства і хижацтва» [1].

В «Обітниці» учнів, зокрема, в статті 4-й, вказувалось «зобов'язуюсь трубки не палити, тютюну не нюхати, горілки не пити і не буду по вулиці волочитися, бо усе це є зайвим, непотрібним і поганим» [2].

Всі документи школи свідчать про неперевершений педагогічний талант нашого земляка. У П.І. Прокоповича був свій глибоко філософський підхід до системи навчання і освіти взагалі. «Прежде познаний нужно образовывать взгляд на явления и приобучать руки к делу», – переконливо говорив фундатор закладу [3].

Оскільки більша частина учнів була зовсім безграмотною (учнями П.І. Прокоповича були діти селян-кріпаків), навчання розпочиналось з опанування грамоти: вчилися писати і рахувати. Родичі учнів приємно дивувалися, коли ті через два місяці навчання прислали додому власноруч написані листи. Такі успіхи в навчанні були здобуті завдяки методиці Ланкастерна, використовуючи яку П.І. Прокопович дозволяв найбільш успішним учням займатися з відстаючими (Ланкастерські школи виникли в Англії на початку XIX ст., у них здійснювалася система взаємного навчання, коли старші учні навчали молодших. В Росію ця система була завезена офіцерами-декабристами після поразки

Наполеона). У царській Росії не було подібної школи, в якій би всього за два роки безграмотного селянина вчили читання, письму та спеціальності.

Член Московського імператорського товариства сільського господарства Незделюкін звертав увагу на «разючі зміни в натурі і поведінці учнів». Він послав на навчання «суперечливого за характером» юнака, а в школі П.І. Прокоповича той перетворився «у людину зразкової поведінки», став слухняним, «привченим до порядку в усьому» [4]. В школі утверджувались найвищі моральні цінності – працелюбність, справедливість. П.І. Прокопович дивився на освіту очима просвітника та гуманіста. Добропорядність цінувалась ним вище за професійні якості [5].

У звіті про роботу школи за 1830 р. її керівник писав: «У школі один іншого ... виправляє, удосконалює, будь-який прояв ворожнечі і озлобленості я всіма силами стараюсь між ними викоринити, а сію веселу доброзичливість між собою; запальні тут пом'якшуються і байдуже зобов'язані приймати жарти товаришів, а шибеники урівноважуються, пізнавши свою дурість, різнохарактерність навичок і їх дивацтва в короткий час врівноважуються; доброму надається повага, а поганому не дається ходу. Ось і є істинне життя моєї школи» [6].

Учням-початківцям керівник наголошував, що ніяка недобра справа не повинна мати місце в його школі, що пасічниками можуть бути лише особливі люди: розумні від природи, які б відрізнялися від інших добротою, кмітливістю, старанністю, невтомністю і природною схильністю до бджіл.

Головним предметом у школі було ж, звичайно, бджільництво, яке викладав сам П.І. Прокопович відповідно до пори року. Навчання проходило восени та взимку, коли люди були вільні від роботи на землі [7].

Предмети, які викладались у школі, П.І. Прокопович називав науками, а саме: «1. Наука про осінні й зимові роботи з бджолами; 2. Наука про різні види вуликів, їхні зручності й незручності та про найкращий втулковий вулик; 3. Наука про бджіл із зимівників» та ін. [8].

Спочатку кожний предмет пояснювався на словах, потім на практиці і, нарешті, створювалися можливості самим вихованцям пояснити чи виконати все те, чому вони навчилися. Класні заняття продовжувались не більше однієї чи двох годин, після чого учні виконували певні роботи. Теоретичні заняття завжди чергувались з роботами по господарству: на пасіці, в садку. Керівник школи спостерігав, щоб учні весь час були чимось зайняті й не перебували в «праздности». Сучасники П.І. Прокоповича розповідали, що його учні все робили самі: і варили, і пекли, як на Запорізькій Січі.

У школі розглядались тогочасні новітні способи бджільництва, в той же час велика увага приділялась вивченню історії і систем бджільництва у єгиптян, греків, римлян, німців і французів. У школі досліджувалось все, що стосувалось життя бджіл: вулики, омшаники, медоносні рослини, годівля бджіл, їхнє лікування. П.І. Прокопович стверджував, що види літання, сидіння і дзижчання бджіл описати неможливо, їх треба показувати безпосередньо на пасіці біля вуликів і засвоювати у процесі практичного навчання. Тому П.І. Прокопович для занять школи виділив аж 1500 вуликів. Щоб вивчити рівень медоносності окремих рослин, у різних місцях встановлювались «контрольні вулики». Територія пасіки учнями засаджувалась рослинами з урахуванням їхньої медоносності так, щоб протягом всього літа бджоли мали з чого збирати нектар. Пасіка на 150 десятин була засаджена вербою, липою, кленом, малиною, агрусом, фіалками та іншими травами [9].

Про те, на якому високому рівні проводились дослідження в його школі, свідчить ретельність підготовки та проведення кожного досліду. Для цього достатньо навести лише один приклад: проведення дослідження про пізнавання кількості меду, що з'їдалась бджолами за добу в різні пори року. «Для досліду було виділено 12 сімей бджіл і кожна з вуликом була поставлена на свої ваги. Зміни у вулику записувались кожну годину, при цьому позначався тиск атмосфери і температура повітря, а також стан погоди (вітер, дощ, інше). Для проведення цього досліду були виділені найбільш здібні учні – кріпосні Морозов і Каретников, яким була надана форма розграфлених листів, учні змінювались кожні три години...» [10].

П.І. Прокопович, навчаючи учнів із кріпосних селян переконувався, що «прості люди» дуже швидко з великою старанністю опановують невідомі для них знаннями. У звіті до Міністерства про діяльність школи за 1830 р., він писав: «Між тим я чую вигуки: і є ж у нього бажання займатися з підлістю. Цим крикунам, котрі підносяться над людською природою, я відповідаю: моїм завданням є розповсюдження справжніх знань про бджіл... Для розуміння цього необхідно навчити людей з того стану, яке надто несправедливо і образливо називають «підлим», підлими повинні вважатися дармоїди, а не люди, які складають багатство і силу держави» [11].

Дуже швидко школа набула доброї слави і учнів стали направляти з усіх регіонів імперії. Так, у 1838 р. (в десятій рік існування школи) в ній перебувало 74 учні, направлених з губерній в такій кількості: з Вороніжської – 3, Гроднянської – 1; Грузії – 1; Катеринославської – 1; Землі війська Донського – 2; Казанської – 1; Калужської – 1; Київської – 1; Курської – 5; Московської – 2; Могилевської – 2; Нижньогородської – 1; Оренбуржської із башкирів – 12(!), Орловської – 3; Пензенської – 8, Полтавської – 7; Псковської – 3; Рязанської – 4; Смоленської – 3; Тамбовської – 5; Тверської – 1; Харківської – 2; Чернігівської – 5 [12].

Школа П.І. Прокоповича офіційно була підпорядкована Міністерству державних маєтностей, набір учнів відбувався виключно через Міністерство. Відповідно до спеціальної інструкції департаменту сільського господарства кожного року в губернії країни розсилались квоти прийому юнаків до школи в залежності від стану бджільництва. Переваги надавались дітям-сиротам державних селян, при цьому особлива увага зверталась на «благонадійність» юнаків. Вік учнів становив від 16 до 30 років. Дякуючи П.І. Прокоповичу бджільництво набрало державної ваги. Наприклад, з 1842 р. учні його школи звільнялись на три роки від рекрутської повинності, випускники, які працювали за фахом, виводились навіть з рекрутських списків [13].

Після закінчення навчання учні отримували Свідоцтво Школи бджільництва, в 20-ти пунктах якого переліковувались ті знання та навички, котрі набув учень за час навчання. Наприклад, 3-й пункт «Про прикмети» вказує за якими ознаками випускник школи може зрозуміти «стан благополуччя чи неблагополуччя сімейства, а саме: 1-е – по польоту; 2-ге – по рухах; 3-є – по дзижчанням; 4-е – по вигляду вошини і гнізда бджолиного; знає із дослідів всі засоби по виправленню неблагополуччя» [14].

Вихованці школи поверталися додому після навчання не лише з теоретичними знаннями та практичними навичками, а й з насінням медоносних рослин, щоб було легше започаткувати власну справу. Два роки після закінчення Школи П.І. Прокопович не дозволяв своїм вихованцям навчати інших, поки вони

не випробують все вивчене на власній практиці. Згодом багато хто з випускників працював викладачами в школах садівництва та землеробства, деякі з них ставали співробітниками газет і журналів, а дехто навіть самостійно відкривав свої бджільницькі школи.

Якщо випускники не влаштовувалися за фахом чи мали погану поведінку, вони вважалися такими, що «не виправдали надій Міністерства» і заносилися до списків рекрутської черги, про що повідомлялось департаменту.

Через місцеві органи влади Міністерство слідкувало за життям випускників і просило волосні правління підшукувати роботу бджолярам у приватних господарствах [15]. Багато хто з великою вдячністю відгукувався про високий рівень підготовки в школі П.І. Прокоповича. Так, в 1836 р. власник пасіки Коренєв писав про учня П.І. Прокоповича: «Мій Воробйов, доглядаючи за бджолами, робив з ними чудеса...» [16].

Після смерті П.І. Прокоповича (1880 р.) школою опікувався учень і відданий послідовник, а за твердженнями деяких дослідників – рідний син від громадянського шлюбу з кріпосною селянкою Ганною Боровиковою, Степан Великдан.

Відчуваючи фінансову скруту С. Великдан звернувся, зокрема, до представників Губернських земських зборів із проханням матеріально підтримати цей навчальний заклад. Однак збори відхилили прохання, представники земського управління мотивували свою відмову тим, що «вони, місцеві жителі, ніякої користі в існуванні подібної школи не вбачають». У Державному архіві Чернігівської області пощастило віднайти матеріали одного із земських зборів за 1874 р. Із боєм читаються слова управляючого державним майном Чернігівської губернії – керівника зборів Рожновського, котрий, перелічивши всі заслуги школи, в кінці палкої промови на захист школи, сказав: «Я просив ще й тому, що ця школа являє собою єдиний пам'ятник науки бджільництва в нашій вітчизні і що цей пам'ятник, панове, на вашому рідному ґрунті...» [17].

Після раптової смерті С. Великдана Школа була закрита в 1879 р. Як писав В. Різніченко: «Не дивлячись, однак, на передчасну смерть, школа встигла виконати своє велике призначення – покласти початок осмисленому веденню у нас бджільництва...» [18].

Загалом школа проіснувала 53 роки (23 роки за її фундатора), підготувавши понад півтори тисячі високопрофесійних спеціалістів.

Ті засади, на яких базувалася підготовка фахівців у школі П.І. Прокоповича, а саме: висока мораль, гуманізм, патріотизм, бережливе ставлення до природи, тісне поєднання навчання з практикою, можуть і повинні слугувати прикладом підготовки сучасних українських фахівців сільського господарства. П.І. Прокопович уміло поєднував кращий тогочасний європейський досвід з вітчизняними освітянськими традиціями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Об учреждении школы пчеловодства в селе Митченках близ Батурина // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 63–64.
2. Об учреждении школы пчеловодства близ Батурина в Митченках. Обязательство (Обет) учеников // Земледельческий журн. – 1828. – № 24. – С. 13.
3. О пчеловодстве // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 53.

4. Чаковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Чаковський Л. Е. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 29.
5. Шабаршов И. А. Русское пчеловодство / И. А. Шабаршов. – М. : Агропромиздат, 1990. – С. 156.
6. Отчет за 1830 год по школе пчеловодства, учрежденной 1828 года 1 ноября в Черниговской губернии близ местечка Батурина в селе Митченках, а ныне перенесенной в село Пальчики // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 78.
7. Зуй В. Петро Іванович Прокопович і його школа / В. Зуй // Пасіка. – 1995. – № 7. – С. 23.
8. Историческое обозрение пчеловодства в имении П. И. Прокоповича // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 238.
9. Різниченко В. Петро Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства. К столетию со времени изобретения первого разборного улья / В. Різниченко. – СПб., 1915. – С. 12.
10. Петр Иванович Прокопович (1775–1850) : всуп. статья // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 27.
11. Отчет за 1830 год по школе пчеловодства, учрежденной 1828 года 1 ноября в Черниговской губернии близ местечка Батурина в селе Митченках, а ныне перенесенной в село Пальчики // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 78–79.
12. Речь, произнесенная 1 ноября 1838 года по случаю десятилетия школы пчеловодства // П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 173.
13. Чаковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л. Е. Чаковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 30.
14. Свидетельство Школы пчеловодства Черниговской губернии, Конотопского уезда, из состоящей в селе Пальчиках. – Конотопський історичний музей. – Інвентарний номер п/п – 84.
15. Письмо Шаповаловскому Волостному правлению от 19 апреля 1851 г. Борзенского Окружного Управления. – Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 412. – Арк. 1.
16. Яременко М. Перша школа бджільництва / М. Яременко // Рад. село. – 1975. – № 20. – С. 4.
17. О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы г. Великдана, бывшей школы Прокоповича, в Конотопском уезде // Журн. Очередного Черниговского Губ. земского собрания. – 1874. – № 3. – С. 21.
18. Резниченко В. Петр Иванович Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства. К столетию со времени изобретения первого разборного улья / В. Резниченко. – К. : СПб., 1915. – С. 6.

КУШНАРЬОВА Вікторія
аспірантка ДНСГБ УААН
(м. Київ)

УЧАСТЬ АКАДЕМІКА Г.М. ВИСОЦЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА АГРОЛІСОМЕЛІОРАЦІЇ

У статті висвітлюється внесок академіка Г.М. Висоцького в організацію та діяльність Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації.

В статье освещается вклад академика Г.Н. Высоцкого в организацию и деятельность Украинского научно-исследовательского института лесного хозяйства и агролесомелиорации.

In the article lights up the contribution of academician G.M. Vysotsky to organization and activity of the Ukrainian research institute of forestry and forest melioration.

Сучасний етап розбудови суверенної України, коли одним із напрямів державної політики є національно-культурне відродження, характеризується підвищеним інтересом до досліджень з історії української лісівничої науки.

До особистостей, які залишили значний слід в історії вітчизняної аграрної науки й імена яких, безумовно, будуть вписані золотими літерами у сторінки еволюції світової наукової думки, належить один із найвизначніших представників вітчизняних учених-природознавців, талановитий організатор лісової дослідної справи в Україні академік Георгій Миколайович Висоцький (1865–1940).

Життєвий та творчий шлях видатного вченого неодноразово висвітлювався у працях таких дослідників, як Б.Й. Логгінов [1], М.А. Лохматов, Г.Б. Гладун [2], О.С. Мігунова, В.П. Ткач [3] та ін. Проаналізувавши попередні дослідження, з'ясувалося, що науково-організаційній діяльності вченого зі створення Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації (УкрНДІЛГА) присвячено лише кілька робіт О.С. Скородумова [4, 5]. Деякі відомості щодо діяльності зазначеної установи на початковому етапі знаходимо в журналі «Український лісовод» за 1930 р. [6, 7].

Метою пропонованої статті є заповнення окремих прогалин у відтворенні цілісної картини науково-організаційної діяльності Г.М. Висоцького.

Початок 30-х рр. XX ст. характеризувався процесом активного перетворення дрібного сільського господарства на колективне, у зв'язку з чим постало питання про забезпечення різних галузей сільського господарства кваліфікованими фахівцями й науковцями. Виникає ідея створення спеціального науково-дослідного інституту в Харкові, де на той час уже працював потужний колектив лісоводів-дослідників на чолі з Георгієм Миколайовичем Висоцьким.

На об'єднаному засіданні науково-дослідних кафедр лісівництва та економіки й організації лісового господарства, що відбулося 17 листопада 1928 р., розглядалося питання про відкриття в Україні науково-дослідного інституту лісового господарства [8]. На засіданні були присутніми О.Г. Марченко, О.Б. Шустов, А.І. Колесніков, Д.В. Воробйов (від н.-д. кафедри економіки й організації лісового господарства), Г.М. Висоцький, В.Я. Гурський, О.А. Яната, П.С. Погребняк, М.М. Дрюченко (від н.-д. кафедри лісівництва), М.Д. Кобезький, С.А. Постригань (від інституту прикладної ботаніки), Кузнєцов (від кафедри лісової технології), Н.Б. Вернандер (від кафедри ґрунтознавства), О.Ф. Скоробагатий, І.С. Коваленко (від ВУПЛ'у).

У доповіді проф. О.Г. Марченка зазначалося, що існування значного числа розрізнених установ лісового профілю негативно впливає на постановку науково-дослідної роботи, зокрема, стало причиною розпорошеності наукових сил і коштів і, найголовніше, неузгодженості в темах. Доповідач підкреслив, що відкриття НДІ лісового господарства дасть можливість подолати ці недоліки, а також вирішити проблему стосовно підготовки кваліфікованих лісових працівників. Крім того, він нагадав, що минулої осені (у 1927 р.) вже порушувалося питання щодо злиття всіх науково-дослідних організацій, що працюють у лісовій галузі, проте до цього часу ситуація не змінилася.

Співдоповідач проф. О.І. Колесніков звернув увагу на доцільність забезпечення диференціації дисциплін у вигляді окремих секцій. У проекті інституту, що був розроблений ще восени 1927 р., передбачалося відкриття таких секцій: 1) лісівництва, 2) часткового лісівництва, 3) лісових меліорацій, 4) дендрології, 5) лісокористування, 6) лісової таксації й оцінки, 7) економіки й організації лісового господарства, 8) лісової статистики, економполітики та організації пропаганди. О.І. Колесніков запропонував додати секції мікробіології лісу, анатомії й фізіології деревних порід та лісової ентомології і фітопатології. Крім цього, він проінформував присутніх про те, що в країні планується заснування Всесоюзнаї академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна, до складу якої увійде і лісовий відділ. За одним варіантом академія мала стати конгломератом інститутів, а за іншим – у кожній республіці вона буде мати свій відділ. Як зазначив О.І. Колесніков, один із організаторів академії запропонував українським діячам лісівничої галузі створити в Україні відділ академії, чи не найголовнішим завданням якого повинна стати натуралізація чужоземних порід. Україна, з її особливими кліматичними і ґрунтовими умовами та наявністю значних площ, непридатних для розведення своїх культур, підходила найкраще. Тобто передбачалося перенесення центру науково-дослідних робіт зазначеної галузі з РСФСР до України.

Для розробки статуту й положень майбутнього НДІ була організована спеціальна комісія (наприкінці 1928 р.), до складу якої увійшли професори

Г.М. Висоцький, О.Г. Марченко, О.Б. Шустов, О.І. Колесников, науковий співробітник П.С. Погребняк та аспіранти Д.В. Воробйов, Т.Ф. Гладилевич.

Майбутній інститут мав підпорядковуватися НКО. Проте роком пізніше з боку ВУПЛ'у починається розробка проекту НДІ лісового господарства з підпорядкуванням НКЗС. Незважаючи на те, що Г.М. Висоцький у розробці останнього проекту участі не приймав, він висловив думку, що майбутній інститут як орган Наркомзему буде мати ширші перспективи на відміну від Наркомосівського. Учений вважав, що НДІ, завданням якого є проведення досліджень природи та виховання й підготовка науковців, а також інші сільськогосподарські навчальні заклади мають входити у підпорядкування НКЗС.

Починаючи з липня 1929 р. Г.М. Висоцький бере активну участь у розробці проекту майбутнього інституту. Він складає схему організаційної будови інституту, викладає основні його завдання, обґрунтовує доцільність просторового розташування дослідної мережі. Роком раніше Г.М. Висоцький у своїй статті, присвяченій перспективам лісової дослідної справи в Україні, уже розглядав необхідність заснування у Харкові центральної лісової дослідної станції [9]. Такою установою і став Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації (УкрНДІЛГА).

У висновку щодо організації лісового НДІ в Україні, датованому 14 березня 1929 р., вказується, що «...мотивація заснування лісового інституту зовсім обґрунтована і заснування такого інституту давно потрібне» [10]. Згідно з цим документом, при створенні інституту жодних проблем із забезпеченням науковими кадрами не існувало за рахунок співробітників науково-дослідних кафедр лісівництва, організації сільського та лісового господарства, лісової й таксаційної. Могли виникнути лише організаційні перешкоди, оскільки на облаштування інституту, без вартості будинку, потрібно було не менше 150-200 тис. карб. Утримувати інститут за рахунок виключно Наркомос'у було вкрай важко, тому необхідна була фінансова підтримка державних лісових й господарчих організацій. Для прийняття остаточного рішення було визнано доцільним всебічно розглянути цю справу на спеціальному засіданні сільськогосподарської секції Упрнауки, а потім і Президії Упрнауки.

23 грудня 1929 р. Раднарком УСРР прийняв рішення створити, крім затверджених ВУЦВК і РНК УСРР науково-дослідних інститутів (сходознавства, європейської культури, охорони здоров'я, лісового господарства, хімії, радянського будівництва), низку нових НДІ [11]. Саме 23 грудня вважають офіційною датою відкриття Українського науково-дослідного інституту лісового господарства (УкрНДІЛГ).

1 березня 1930 р. у Харкові розпочав роботу Український науково-дослідний інститут лісового господарства – один із перших дослідних лісових інститутів у СРСР. Г.М. Висоцький деякий час продовжує працювати над удосконаленням концептуального проекту новоствореної установи, намічає загальну схему організації діяльності його філіалів для степу і лісостепу.

Протягом першого року роботи НДІ Г.М. Висоцький займав посаду заступника директора з наукової частини, а потім до кінця життя працював науковим консультантом інституту та брав вселяку посильну участь у розгортанні його діяльності. У фондах бібліотеки УкрНДІЛГА збереглися праці багатьох наукових працівників із помітками Георгія Миколайовича, з яких бачимо,

наскільки уважно ознайомлювався з ними вчений і які цінні поради і рекомендації він залишав на полях рукописів.

Статутом інституту, що був затверджений 23 жовтня 1929 р. РНК УСРР, були визначені такі основні завдання інституту:

- проведення наукових досліджень у галузі лісового господарства України та використання результатів цих дослідів в інтересах розбудови соціалістичного господарства та культурного будівництва УСРР;
- підготовка висококваліфікованих технічних та наукових кадрів у галузі лісового господарства;
- популяризація наукових знань та досягнень у галузі лісового господарства серед широких робітничо-селянських мас;
- проведення наукових консультацій, експертиз, спеціальних досліджень та обслідувань, розробка різноманітних планів для задоволення потреб лісгосподарських та лісопромислових установ України.

На початковому етапі в УкрНДІЛГА створюється три відділи: лісобіологічний, лісотехнологічний (інженерний) та економічно-організаційний. Кожен із них працював над вивченням широкого кола актуальних галузевих проблем. Так, у лісобіологічному відділі вивчалися питання лісової типології, лісових культур, захисту лісу від шкідників, акліматизації, селекції тощо.

Вирішення різноманітних технічних і наукових питань, що виникали в процесі господарювання в лісі, викликало необхідність створення відповідних умов лабораторного та виробничого порядку. Зрозуміло, що мережа лісництв мала бути закріплена за інститутом в якості експериментальних або дослідних. Оскільки для вирішення усіх задач, що постали перед інститутом, дослідних лісництв було недостатньо, то передбачалося проведення спеціальних експедицій, лабораторних та вегетаційних дослідів, дослідницьких поїздок.

Науково-виробничою базою мали слугувати перш за все дослідні станції: 1) Червоно-Тростянецька, яка переважно займалася розв'язанням питань штучного поновлення, впливу випасу худоби, охорони лісостанів; 2) Маріупольське степове лісорозведення з полезахисними смугами; 3) Харківська лісова контрольно-насіннева станція, спеціальна секція якої досліджувала технічні властивості деревини; 4) Київська дослідна станція, що вивчала біологію лісових шкідників та розробляла заходи боротьби з ними; 5) окремі дослідні з акліматизації чужоземних порід мали проводитися на Весело-Боковеньківській дендрологічній станції. Додатково планувалася організація типологічної дослідницької партії, яка займалася б вивченням природних умов та умов штучного й природного відновлення.

3 жовтня 1929 р. при НДІ було відкрито штатну аспірантуру. Аспіранти мали відпрацювати при інституті 3 роки. Вони забезпечувалися стипендією в розмірі 170 крб. на місяць на засадах спеціального положення, проте житло їм не надавалося [7].

З відкриттям УкрНДІЛГ вся науково-дослідна робота та робота з підготовки висококваліфікованих науковців-лісівників в Україні перейшла до інституту. Очікувалося, що протягом 2–3 років НДІ підготує для лісового господарства і лісової промисловості близько 50 фахівців. Завданням інституту була підготовка наукових кадрів з аспірантів за трьома категоріями: 1) наукові робітники, 2) викладачі для ВИШ'у, 3) спеціалісти для безпосередньої роботи в лісовій промисловості [8].

Для більш тісного зв'язку інституту з робітниками на місцях, а також для отримання можливості впливати на лісове господарство передбачалося створення так званого інституту кореспондентів УкрНДІЛГ із периферійних працівників лісового господарства: лісовпорядників, лісничих, меліораторів та ін. Для масової підготовки місцевих працівників планувалася організація постійно діючих і періодичних курсів підвищення кваліфікації й перекваліфікації, розробкою програм яких займатиметься УкрНДІЛГ. З метою популяризації досягнутих результатів роботи, а також для впровадження тих чи інших методів роботи у життя інститут мав власне видавниче бюро, яке випускало популярну фахову літературу та наукові праці своїх співробітників.

У 1930 р. Лісовий факультет Харківського сільськогосподарського інституту (ХСГІ) зі всіма лабораторіями та устаткуванням переводять до Києва, де він увійшов до складу лісогосподарського інституту. Щоправда, при інституті залишилася лісівнича кафедра. Г.М. Висоцький залишився у Харкові, де продовжив займатися організованим інститутом та завідувати кафедрою лісівництва і агролісомеліорації в ХСГІ.

У 1931 р. УкрНДІЛГ був реорганізований в Український НДІ лісового господарства та лісової промисловості, а через кілька місяців – у Всесоюзний НДІ лісового господарства та агролісомеліорації (ВНДІЛГА) з підпорядкуванням Наркомзему СРСР. Пізніше він увійшов до системи ВАСГНІЛ [2, 4].

У 1931–1932 рр. інститут мав найбільшу в галузі периферійну мережу, що складалася з 15 дослідних станцій та 13 опорних пунктів. До складу інституту входили:

- по Україні – Червоно-Тростянецька, Дарницька, Чугуїв-Бабчанська, Весело-Боковеньківська, Подільська, Маріупольська, Придеснянська, Цюрупинська дослідні станції та Володимирівський, Партизанський, Ново-Московський, Ізюмський, Канівський і Петровський опорні пункти;

- у Центрально-Чорноземній області (ЦЧО) – Вороніжська, Облівська, Новосільська дослідні станції та Шиповський опорний пункт;

- на Північному Кавказі – Ново-Черкаська, Дагестанська, Майкопська дослідні станції та Новоросійський, Заветинський і Куберліївський опорні пункти;

- у Криму – Кримська дослідна станція та Феодосійський, Судаковський і Сейтлерський опорні пункти [12].

1931 рік ознаменувався початком нового етапу в розвитку лісокультурної справи в Україні. Ліси розділили на лісокультурну та лісопромислову зони; були розроблені типи лісових культур для лісокультурної зони (у 1935 р. – для лісопромислової зони). Постанова ЦВК та РНК СРСР від 2 липня 1936 р. про виділення лісів водоохоронної зони поставила перед науково-дослідними установами Головлісохорони при РНК СРСР питання про вивчення водного режиму в лісонасадженнях для розробки заходів, які б сприяли підвищенню водоохоронної ролі лісів [13]. Українські лісові площі також були включені у водоохоронну зону, завдяки чому збільшилися обсяги проведення лісокультурних робіт.

У 1931 р. при інституті за ініціативою Г.М. Висоцького був відкритий відділ полезахисного лісорозведення, який займався дослідженнями питань агролісомеліоративного районування степової зони України, агротехніки і умов створення полезахисних лісосмуг, їхньої конструкції та впливу на мікроклімат міжсмужних полів тощо. Ці роботи виконувалися на Маріупольській і Володимирівській дослідних станціях, Партизанському дослідному пункті та на

Північному Кавказі, а також у виробничих умовах під загальним керівництвом Г.М. Висоцького. Результати проведених досліджень були використані для складання рекомендацій та інструкцій для перших масових посадок полезахисних лісових смуг у країні [14, 15].

У цьому ж році під керівництвом Г.М. Висоцького була споряджена експедиція для дослідження штучного та природного лісовідновлення в районах різних типів лісів півдня Європейської частини СРСР. На основі результатів роботи експедиції були розроблені рекомендації для створення культур та ведення господарства у пристепових борах. У цей же час інститут проводить ряд дослідних робіт, пов'язаних із виявленням цінних екзотів у парках та лісах, із вивченням технічних властивостей деревини, з рубками догляду за лісом, із боротьбою зі шкідниками; здійснено районування лісової промисловості України.

У зв'язку з розгортанням у країні гідробудівництва інститут опрацьовував такі питання з полезахисного лісорозведення, як захисне лісорозведення на зрошувальних територіях, захисне лісорозведення на узбережжях крупних водосховищ та фітомеліоративні заходи на крупних каналах (судноплавних, промислового водозабезпечення, магістральних зрошувальних).

У жовтні 1931 р. представники інституту взяли участь у Всесоюзній Конференції з боротьби з посухою, на якій репрезентували власний план розвитку агролісомеліоративних та лісовідновлювальних робіт в Україні, Криму, ЦЧО та Північному Кавказі.

З 1932 р. по 1934 р. фахівцями інституту під науковим керівництвом Г.Н. Висоцького здійснювалося дослідження всіх зрошувальних земель європейської та азійської частин СРСР. Також проводилися роботи з питань агротехніки створення лісонасаджень на зрошувальних південних територіях Української республіки, захисного лісорозведення на зрошувальних землях садів та городів. Спеціалістами інституту були складені методичне керівництво зі створення захисних насаджень на зрошувальних системах та інструкція для проектування таких насаджень в Заволжі.

У 1932 р. за розпорядженням НКЗС УРСР була створена комплексна експедиція для дослідження та освоєння Нижньодніпровських пісків, керівником якої став Г.М. Висоцький. У роботі експедиції взяли участь фахівці багатьох галузевих інститутів України.

Вивчення питань, що стосуються боротьби з ерозією ґрунтів, були розпочаті в Україні на початку ХХ ст. В.Я. Гурським, А.В. Топчевським, А.А. Армаковим, І.Д. Головим, В.С. Квєцинським та іншими керівниками піщано-яружних партій. Створення в 1922 р. Придеснянської піщано-яружної дослідної станції дало відлік розвитку систематичних досліджень ерозійних процесів та розробки заходів боротьби з ними в Україні.

З початку 1930-х років інститут починає досліджувати різні способи рубок головного використання – поступових, вибіркових та суцільних. Усі дослідні роботи проводилися в лісах Червоно-Тростянецької лісової дослідної станції, Чугуєво-Бабчанського лісового господарства та Мохначанського дослідного пункту. Одночасно опрацьовувалися питання, пов'язані з економікою та організацією лісового господарства, – були розроблені перспективний план використання лісосічного фонду країни, генеральний план розвитку лозового господарства та лозоплетільної промисловості, баланс деревини для України, проект інструкції з лісовпорядкування та методика складання лісових такс.

У 1934 р. Г.М. Висоцький здійснив екскурсію на південь України, де разом зі своїми учнями та співробітниками відвідує господарства з найстарішими полезахисними лісовими смугами – Де-Карієровські, Богдановські, Маріупольські, Братцевські, Акмечетські, Володимирівські та ін. Спільно зі своїми колегами – П.К. Фальковським і С.С. П'ятницьким – Г.М. Висоцький організовує спостереження над впливом смуг на врожай сільськогосподарських культур та динаміку вологості ґрунту. У кінці поїздки вчений востаннє відвідує Велико-Анадоль – місце, де розпочалася його невгамовна й багатогранна науково-дослідницька діяльність.

У 1935 р. в Москві був відкритий Всесоюзний НДІ агролісомеліорації. У зв'язку з цим інститут реорганізують в Український науково-дослідний інститут лісового господарства і агролісомеліорації (УкрНДІЛГА), а вся дослідна мережа, що знаходилася за межами України, була передана Всесоюзному інституту агролісомеліорації. У підпорядкуванні УкрНДІЛГА залишилися Маріупольська, Червоно-Тростянецька, Нижньодніпровська дослідні станції та деякі опорні пункти, переважно Лівобережної України.

Проте зменшення полігону діяльності інституту не мало негативного впливу на основні результати його роботи. Починаючи з 1934 р. інститут поглиблено вивчає захисний вплив лісових смуг на врожайність сільськогосподарських культур.

В 1935–1936 рр. був розроблений генеральний план агролісомеліоративних робіт в УРСР, після чого полезахисні заходи отримали широкий розвиток. У цей же період група фахівців здобула перші результати робіт з агротехніки, гуттонакопичення, біології цвітіння та гібридизації вітчизняних гуттаперченосів-бересклетів. Також були розпочаті дослідження з гібридизації дуба та горіха, продовжені дослідження боротьби з ерозією ґрунтів та з хворобами і шкідниками в лісах.

Важливе місце в роботі інституту займали дослідження селекції, інтродукції та акліматизації лісових деревних порід, які здійснював сектор впровадження нових порід і селекції. Згодом цей сектор був перетворений у відділ селекції та фізіології, дослідницька діяльність якого здійснювалась у трьох напрямках: 1) селекція деревних порід; 2) гібридизація та акліматизація деревних порід; 3) фізіологічні дослідження.

Найбільшу питому вагу в дослідницькій діяльності займала селекційна робота. Фізіологічні дослідження і роботи з інтродукції та акліматизації деревних порід виконувалися, як правило, з селекційною метою.

У селекційній роботі застосовувалися методи відбору, гібридизації та спрямованого виховання. Перший метод використовувався для виведення нових швидкоростучих, посухо- та морозостійких, високоврожайних видів деревних порід, а також при гібридизації, починаючи вибором батьківських пар і закінчуючи відбором найбільш цінних гібридів. Методом відбору та спрямованого виховання спеціалістами інституту були виведені українські сорти фундуків, високогуттоносні види бересклетів, морозостійкі види грецького горіха. Методом міжвидової гібридизації були виведені нові гібридні форми дуба – дуб Висоцького, дуб Комарова, дуб Тімірязєва, дуб Мічуріна, отримані близько 100 гібридних саджанців горіха, серед яких найбільшу цінність становлять «Первенець УкрНДІЛГА», «Забутий» та «Находка». Ці гібриди можна і сьогодні побачити у Весело-Боковеньківському дендропарку.

З 1923 р. по 1930 р. дослідні роботи головним чином були спрямовані на залучення насінного матеріалу з різних лісорослинних зон, а також спостереження росту й стану вирощеного посадкового матеріалу. Протягом наступних 10 років проводилися роботи із закладення полезахисних смуг, дослідних порід та прияружно-балкових насаджень. Кількість піддослідних культур на той час досягла 100 видів. У 1933 р. були створені перші квартали арборетуму, площа якого до 1940 р. становила 8 га.

Значна увага приділялася галузі лісового насіннєзнавства та агротехніки вирощування посадкового матеріалу. Вивченням цих питань займався сектор лісового господарства. Вивчалось плодоносіння черешчатого, крупноплідного та крупнопильникового дубів, граба, сосни, бересклета тощо.

У 1933–1936 рр. проводилися дослідження плодоносіння черешчатого дуба в залежності від умов місцезростання, густоти і віку насаджень; визначався ступінь пошкодження жолудів комахами. Г.М. Висоцький давно наголошував на важливому значенні мікоризи при культурі дуба у степу. Дослідженням цього питання УкрНДІЛГА почав займатися у 1938 році.

16 липня 1934 р. Постановою Ради Народних Комісарів Г.М. Висоцький був затверджений дійсним членом Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСГНІЛ).

4 грудня 1938 р. відбулося загальне засідання співробітників УкрНДІЛГА, на якому розглядалося питання про висунення кандидатів у члени Академії Наук України. Учасники зібрання вирішили, що, зважаючи на багаторічну та продуктивну діяльність консультанта інституту, автора цінних праць, які збагатили науку в галузі природознавства, Георгія Миколайовича Висоцького вважати достойним кандидатом у дійсні члени АН УРСР. Місцевому Комітету УкрНДІЛГА було доручено сповістити Академію Наук про кандидатуру Г.М. Висоцького у дійсні члени цієї установи [16].

22 лютого 1939 р. Загальні Збори АН УРСР розглядали кандидатури в дійсні члени АН, які висувалися відділом природничих та математичних наук. Закритим таємним голосуванням дійсним членом Академії Наук УРСР було обрано Георгія Миколайовича Висоцького [17].

Г.М. Висоцький не міг погодитися з таким почесним званням академіка через вкрай погане самопочуття. Після того, як 18 березня у нього вдома відбувся консилиум трьох професорів, учений надсилав в АН медичний висновок, виданий Загальною поліклінікою. У листі до АН УРСР він пише: «Может быть, было бы лучше Академии пересмотреть акт моего избрания и вместо такого малоспособного избрать в академики другого более дееспособного. Свести моей было бы спокойней» [18].

У відповідь на цей лист президент АН УРСР академік О.О. Богомолець від імені всієї Президії Академії Наук висловив Георгію Миколайовичу побажання якнайскорішого одужання та запевнив, що до повного одужання його не будуть турбувати жодними дорученнями і він зможе приступити до роботи лише тоді, коли стане почувати себе достатньо окріпим [19].

У поважному віці, навіть у найтяжчі хвилини загострення хвороби, Г.М. Висоцький не втрачав оптимістичного, робочого настрою, не припиняв відвідувати інститут, брати участь в його роботі та займатися підготовкою наукових кадрів. За 10 років невтомної праці в інституті вчений опублікував 43 наукові праці [20].

Отже, Г.М. Висоцький був не тільки одним із засновників Українського науково-дослідного інституту лісового господарства й агролісомеліорації, а й розробником програми його діяльності. Під його керівництвом інститут зробив перші кроки у вирішенні актуальних загальнодержавних проблем економіки й організації лісового господарства, полезахисного лісорозведення, лісового ґрунтознавства та боротьби з ерозійними процесами, освоєння Нижньодніпровських пісків, боротьби з посухою і підвищення врожайності с.-г. культур тощо.

Постановою Ради Міністрів Української РСР від 15 травня 1965 р. № 477 з метою вшанування пам'яті академіка Георгія Миколайовича Висоцького та у зв'язку зі 100-річчям від дня його народження Українському науково-дослідному інституту лісового господарства та агролісомеліорації було присвоєно ім'я Г.М. Висоцького [21].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Логгинов Б. И. Академик Высоцкий и его наследие (к 125-летию со дня рождения) / Б. И. Логгинов // Вісн. аграр. науки. – 1991. – № 2. – С. 49–53.
2. Лохматов Н. А. Лесные мелиорации в Украине: история, состояние, перспективы / Н. А. Лохматов, Г. Б. Гладун. – Х. : Новое слово, 2004. – 256 с.
3. Ткач В. П. 100-летие становления лесной типологии как самостоятельного научного направления и перспективы ее дальнейшего развития / В. П. Ткач, Е. С. Мигунова // Лісівництво і агролісомеліорація. – Х., 2006. – Вип. 110. – С. 3–9.
4. Скородумов А. С. Украинский научно-исследовательский институт агролесомелиораций и лесного хозяйства / А. С. Скородумов // Природа. – 1951. – № 8. – С. 64–66.
5. Скородумов А. С. Научно-организационная деятельность Г. Н. Высоцкого / А. С. Скородумов // Ботанический журн. – 1951. – № 1. – С. 106–110.
6. Правила прийому й програма Вступу до аспірантури науково-дослідного інституту лісового господарства // Український лісовод. – 1930. – № 3. – С. 57.
7. Дашкевич Л. За пролетарські кадри / Л. Дашкевич // Український лісовод. – 1930. – № 10–12. – С. 8–9.
8. Протокол № 16 об'єднаних зборів Науково-Дослідчих Катедр Економіки та організації Лісового Господарства та Лісівництва, що відбулись 17 листопаду 1928 р. – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 9. – Од. зб. 375. – Арк. 266–269.
9. Висоцький Г. М. Перспективи лісової дослідної справи на Україні / Г. М. Висоцький // Тр. з лісової досвід. справи на Україні. – Х., 1928. – Вип. 10. – С. 3–21.
10. Висновок в справі пропозиції організувати на Україні лісовий н. д. інститут. – ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Од. зб. 375. – Арк. 265, 265 зв.
11. Український науково-дослідний інститут лісового господарства і агролісомеліорації / УААН ; ред. В. П. Ткач, В. Л. Мешкова. – Х., 2005. – 216 с.
12. Тезисы доклада К. Л. Холупяка «Деятельность института за 20 лет». – ЦДАВО України. – Ф. 4334. – Оп. 2. – Од. зб. 170. – Арк. 19–34.
13. Изучение водного режима в лесах водоохранной зоны и разработка мероприятий, повышающих водоохранную роль лесов / П. П. Роговой, Н. И. Костюкевич, Г. Г. Кругликов и др. // Результаты научно-исследовательских

работ Белорусского науч.-исслед. института лесного хозяйства. – Гомель, 1940. – Вып. 3. – С. 9–37.

14. Єфетов Ф. С. Як утворювати лісові позахисні смуги в степу / Ф. С. Єфетов // Степове господарство. – 1929. – № 11. – С. 9–11.

15. Пятницкий С. Насаждайте позахисные лесные полосы / С. Пятницкий. – Ростов-на Дону : Сев. Кавказ, 1930. – 36 с.

16. Выписка из постановления общего собрания сотрудников Украинского Н/И Института Агролесомелиорации и Лесного Хозяйства от 4. XII. 38 г. – Науковий архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 10. – Од. зб. 4. – Арк. 21.

17. Витяг з протоколу № 1 § 2 Загальних Зборів АН УРСР від 22/II 1939 року. – Науковий архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 10. – Од. зб. 4. – Арк. 23.

18. Академии Наук УССР. – Науковий архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 10. – Од. зб. 4. – Арк. 25.

19. Академику Высоцкому Г. Н. – Науковий архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 10. – Од. зб. 4. – Арк. 26.

20. Список научных статей сотрудников института, опубликованных за 20 лет (1930–1950 гг.). – ЦДАВО України. – Ф. 4334. – Оп. 2. – Од. зб. 169. – Арк. 1–39.

21. Открытие конференции. Вступительное слово директора УкрНИИЛХА С.И. Федоренко // Республиканская научно-техническая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения академика Г. Н. Высоцкого и современному состоянию степного лесоразведения (24–26 июня). – Велико-Анадоль, 1965. – С. 1–7.

КУНЕЦЬ Вікторія

завідувач лабораторії науково-інформаційних технологій,
Інститут тваринництва УААН,
(Харківська обл., Харківський р-н.,
п/в Кулиничі)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, ПРАВОВІ ТА
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ
ПЛЕМІННОГО КОНЯРСТВА В УКРАЇНІ
(друга половина XIX – перша чверть XX століть)**

У статті викладені основні етапи становлення, розвитку та занепаду племінного конярства і кіннозаводства в Україні; визначено основні важелі, що сприяли розвитку галузі в період другої половини XIX – першої чверті XX століть.

В статье изложены основные этапы становления, развития и упадка племенного коневодства и коннозаводства в Украине; определены основные факторы, которые влияли на развитие отрасли в период второй половины XIX – первой четверти XX веков.

The basic stages of becoming, development, decline and getting up, pedigree horse breeding of stud in Ukraine are expounded in the article; basic factors which influenced on development of industry in the period of the second half XIX are certain – the first fourth XX ages.

При дослідженні зазначеної проблеми нами використовувалися такі методи: для пошуку та систематизації первинної інформації – традиційні (бібліографічний, джерелознавчий аналізи) та нетрадиційний методи (контент-аналіз). Позитивні сторони останнього виявилися ефективними при систематизації та формалізації як численних публікацій у періодичних виданнях, так і великих за обсягом та різносторонніх за змістом джерел. Метод контент-аналізу дав змогу за численними дрібними фактами дослідити окремі загальні та часткові тенденції розвитку племінного конярства України. Застосування історично-системного методу сприяло поглибленню дослідження як з точки зору цілісності осягнення історичної реальності, так і з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування і розвитку соціально-історичних систем.

У середині XIX ст. дев'ять українських губерній входили до складу Малоросійського, Київського та Новоросійсько-Бесарабського генерал-

губернаторств Росії. Матеріальне становище населення було незадовільним через майже безперервну участь Російської імперії у війнах.

Після поразки царської армії в Кримській війні 1853–1856 рр., у зв'язку з бурхливим зростанням селянських виступів та низьким рівнем агротехніки, нагальною потребою стала ліквідація кріпацтва (царський Маніфест від 19 лютого 1861 р.) [1].

Підірвавши устої феодалізму (монополію поміщиків на землю і працю кріпаків), ліквідувавши натуральне господарство, реформа 1861 р. створила умови для швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва, проте вона не ліквідувала основи економічної могутності дворян (великої кількості землі в їхній власності), зберегла численні пережитки феодалізму.

Акт звільнення ліквідував залежність селян від поміщиків, але, перетворивши колишніх кріпаків на громадян, він не приніс їм матеріальної стабільності. Селяни повинні були сплачувати викупні платежі. Поміщикам лишилося близько половини землі для власного користування, а решта розподілялася між колишніми кріпаками. Скасування кріпосного права відкрило нові перспективи для розвитку сільського господарства в умовах вільної ринкової ініціативи, проте перехід до капіталістичних форм і методів ведення сільського господарства був досить повільним.

Економічний і побутовий переворот сколихнув складений століттями устрій землеволодіння, заснованого на дешевизні робочих рук і великій кількості всіляких угідь, а разом із ним і кіннозаводську справу, що привело до закриття багатьох кінних заводів (з 1857 р. по 1864 р. більше тисячі). Ті, що збереглися, утримувалися в руках любителів і небагатьох осіб, становище яких істотно не змінилося під впливом селянської реформи. Особливо постраждали заводи чистокровних коней.

У 1860–1870 рр. значного поширення набули нові погляди на кавалерійського коня. Уже не надавалося колишнього значення нарядності екстер'єру, основну увагу звертали на силу та витривалість стройових коней.

Не було стабільності і в державному кіннозаводстві. Його центральний апарат постійно піддавався реорганізації. Головне управління, створене в 1843 р., у 1848 г. було перетворено на комітет і підпорядковано Міністерству Державного Майна.

У 1856 р. комітет набув самостійності, але кінні заводи позбулися значної частини закріпленої за ними землі (за всіма чотирма Беловодськими заводами закріпили 32 000 з 98 600 десятин). У 1859 р. комітет перетворили на Головне управління державного кіннозаводства, яке у 1874 р. знов перейшло у підпорядкування Міністерства Державного Майна. Це відомство не залишило особливого сліду в історії кіннозаводства. Із 1856 г. по 1874 р. робота проводилася безсистемно.

Головними досягнення цього часу вважаються: 1) відкриття з 1864 р. в обмеженій кількості заводських стаєнь; 2) влаштування при дослідних фермах Міністерством землеробства заводів коней робочого сорту [2].

У 1864 р. було впроваджено земське самоуправління. Земство мало досвідчених спеціалістів, пункти прокату сільськогосподарських машин і парувальні пункти. Щоб заохотити селян до плекання худоби, земства влаштовували скотарські виставки і преміювали кращі експонати.

Указом імператора Олександра III від 1 липня 1881 р. Головне Управління Державного Кіннозаводства відновлено як окреме відомство. Із цього часу

заводські стайні, які складали один із головних засобів для розвитку та поліпшення конярства, стають предметом піклування Головного Управління. Заводські конюшні – Кам'янець-Подільська, Київська, Єлісаветградська, Полтавська, Харківська, Лимарівська – поповнилися жеребцями для покращення масового поголів'я і встановили доступну для селянських господарств плату за парування, залежно від кровності жеребця, а за парування частини кобил зовсім не брали платні. У подальшому ГУДК спрямовувало роботу на збільшення кількості та складу конюшень, оцінки та відбору кращих жеребців, яких орендували в приватних власників і направляли у суспільну парувальну компанію.

Відсутність обліку коней до кінця XIX ст. не дає картини розвитку конярства, лише кінський перепис 1882 р. вперше встановив кількість коней в Україні – 2 858 000 голів. Щорічний приріст коней в Україні становив більше 80 тис. голів, у 1916 р. кількість коней дорівнювала 5 424 000 голів [3–4].

З 1890 р. кількість худоби в селянських господарствах зменшувалася. Разом зі збільшенням земельної тісноти і зменшенням розмірів угідь, що відводилися під пасовища, спостерігалось і скорочення поголів'я худоби. Брак зимових кормів і утруднення літнього випасу змушували селян тримати лише життєво необхідну худобу. Заміна волів дешевшою худобою, коровами та кіньми, яка спостерігалася і в попередні роки, тривала аж до початку XX ст. Цьому сприяло і поширення залізних знарядь обробітку ґрунту, кінних молотарок та ін., краща пристосованість коней до умов перевізного промислу, коли часто доводилося перевозити вантаж в один бік без зворотної поклажі. Проте основною причиною поступового витіснення вола конем стала недостатня кількість пасовищ і дорожняча випасу волів [5].

З 1890 по 1893 рр. в особливо важких умовах утримання худоби перебували дрібні господарства. Через неврожаї 1889, 1892, 1893 рр. господарям довелося терміново зменшувати поголів'я, а у найбідніших господарів худоби не залишилося зовсім.

Унаслідок низьких цін на хліб і високих на худобу бідні господарства змушені були продавати на ярмарках кращих тварин, а замість них купувати дешевших, що негативно позначилося на економічній спроможності домогосподарів.

Після 1893 р. гарні врожаї протягом п'ятиріччя дещо покращили стан справ у тваринництві. Однак селянські господарства були настільки підірвані, що поповнення худоби відбувалося дуже повільно. Ціни на худобу склалися високі, непосильні для більшості господарств.

У різних регіонах України через різні кліматичні й економічні умови розводили коней певного типу. У Донецькій губернії, східній частині Харківської губернії, частині Полтавської та Київської губерній переважав верховий тип, в Катеринославській губернії – рисистий, у Харківській, Полтавській, Чернігівській – ваговозний сільськогосподарський [6].

В Україні нараховувалося 589 приватних кінних заводів із 14036 маєтками, а також 5 державних кінних заводів (4 Біловодські та заснований у 1915 р. Державний чистокровний ім. М. І. Лазарева кінський завод Полтавської губернії). Тоді, як через збитковість утримання коней, приватні кінні заводи скорочували поголів'я і закривалися, державні кінні заводи набували все більшої значущості і нараховували на 1.01.1916 р.: Деркульський – 307 голів коней, Стрілецький – 496 голів, Лимарівський – 500 голів, Новоолександрівський – 877 голів,

чистокровний ім. М. І. Лазарева – 61 голова. Усі ці заводи займалися розведенням і вирощуванням виключно верхових коней.

Кінець XIX ст. характеризується складнощами політичної ситуації у країнах Європи, у тому числі й на Україні, що спричинило економічний спад господарства.

Проводячи боротьбу з революційними рухами, голова Ради міністрів Росії Петро Столипін (1862–1911) хотів створити на селі міцну групу заможних господарів, які склали б опозицію соціалістичним ідеям. У першій промові на засіданні III Державної думи 16 листопада 1907 р. він, зокрема, говорив: «Не безладна роздача землі, не заспокоєння бунту подачками – бунт загасається силою, а визнання недоторканності приватної власності і, як наслідок, звідси витікаючий, створення дрібної особистої земельної власності, реальне право виходу із общини і покращення землекористування» [7].

В Україні аграрна реформа Столипіна мала найбільший успіх. Так, по семи губерніях, крім Волині та Поділля, з 1906 р. до 1 травня 1915 р. вийшло з селянської общини 486 тис. дворів, які закріпили у приватну власність 2794 тис. десятин землі, або 30,2% від загальної площі общинної надільної землі.

Цей період, а саме після прийняття основних державних актів, які становили суть реформи, характеризується піднесенням господарства на значно вищий щабель. Урожайність зернових із 1906 до 1915 рр. підвищилася на 14 %, а в деяких губерніях – на 20–25 %.

Завдяки виділенню селян з общини на хутори та відруби розширилися посівні площі та збільшилися валові збори сільськогосподарської продукції. На зовнішній ринок вивозилося масло, цукор, яйця, сирі шкури, вовна, насіння льону тощо. Порівняно з 1894 р. збільшилося поголів'я великої рогатої худоби на 63 %, коней – на 37%, що надало змогу продавати їх на світовому ринку [8].

Простежується значне поліпшення способів обробітку ґрунту. Примітивне знаряддя оранки – соха – повсюдно змінилося плугом. Широко застосовувалися сіялки, віялки, жатки. Кінь залишався основним засобом обробітку ґрунту та транспортом.

До першої світової війни Росія за кількістю коней була першою країною у світі: в 1912 р. вона мала близько 35 млн. голів. США, найбагатша країна після Росії за кількістю коней, у 1910 р. мала їх тільки 19 833 000 голів. Число коней у Росії було не тільки вище за будь-яку європейську державу, а майже удвічі перевищувало загальну чисельність коней разом узятих держав Західної Європи.

У 1913 р. вперше в країну було імпортовано трактори та інші сільськогосподарські машини, застосування яких певною мірою сприяло підвищенню рівня ведення землеробства і позитивно позначилося на розвитку тваринництва.

Намагання Столипіна створити заможну селянську верству увінчалось тільки частковим успіхом. Зі зростанням багатшої верстви селян зростала й бідняцька, яка становила приблизно третину всього селянства України. Високі ціни, за які передавалися поміщицькі землі селянам через Селянський Банк, робило землі недосяжними для селянської маси.

Доба між революцією 1905 р. та першою світовою війною характеризується зростаючою диференціацією села. Верхівка заможних селян скупчувала у своїх руках землю, заводила господарства вищого рівня, користувалася сільськогосподарськими машинами, будувала млини. У значній мірі на допомогу селянам приходили земства, переважно на Полтавщині й Чернігівщині, які

організували парувальні пункти з расовими розплідниками, виписували сільськогосподарські машини, передаючи їх у тимчасове користування селянам; земства будували елеватори, організовували збут збіжжя за кордон [9].

Велику допомогу селу давали кооперативні заклади, підтримувані державними банками та земствами.

Кооперативний рух розгортався дуже швидко: у 1913 р. на Київщині було 900, на Поділлі – 600 споживчих товариств.

Перша світова війна похитнула економіку України. У сільському господарстві не вистачало чоловіків, коней, реманенту. Посівна площа в 1916 р. зменшилася в Україні на 1,9 млн. десятин, гуртовий збір збіжжя у порівнянні з 1913 р. знизився на 200 млн. пудів. Найбільше потерпіли малоземельні селяни: на 1917 р. в Україні з 3 980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали засівів, 1 400 тис. не мали коней, а 1 142 тис. не мали корів.

З території України білогвардійцями й інтервентами було вивезено за кордон більше ніж 50 тис. племінних коней. У це число ввійшли і чистокровні верхові коні колишнього кінного заводу Лазаревих.

Збитковість вирощування коней привела до скорочення кінних заводів. Якщо в 1896 р. в Україні загальна кількість приватних кінних заводів налічувала 589 (із них рисистих – 137, верхових – 128, сільськогосподарських – 324), то вже через 20 років, у період з 1912 по 1916 рр., їх залишилося 127 (із них рисистих – 36, верхових – 44, сільськогосподарських – 47) [10].

Відповідно змінилася й кількість племінного матеріалу в них.

В Україні назріла криза промислового та сільськогосподарського виробництва, почалися перебої з продовольством, настала інфляція. Все це зумовило наростання класової боротьби, національно-визвольного руху, свідчило про наближення нової революції.

Події 1917 р., громадянської війни, неврожай 1921 р. змінили кількісний склад кінського поголів'я України. У 1920 р. Українська республіка нараховувала 4,52 млн. коней, у 1922 р. – близько 4,11 млн. Через добір для військових потреб кращих коней дуже потерпів племінний матеріал кінних заводів і заводських стаєнь, була знищена значна кількість молодняку. Особливо постраждало чистопородне верхове конярство, зосереджене на півдні України.

Враховуючи важливість коней у розвитку сільськогосподарського виробництва і в зміцненні обороноздатності держави, уряд республіки прийняв ряд заходів щодо відновлення поголів'я коней.

У Декреті про землю, прийнятому на II Всеросійському з'їзді Рад 8 листопада 1917 р., мовилося: «Конские заводы, казенные и частные, племенные скотоводства ... конфискуются, обращаются во всенародное достояние и переходят либо в исключительное пользование государства, либо общины, в зависимости от величины значения их» [11].

У перші роки після революції Раднарком прийняв ряд важливих директивних документів із питань тваринництва, у тому числі і відомий «Декрет про племінне тваринництво» (від 17 липня 1918 р.), в якому зазначено, що всі племінні тварини нетрудових господарств без жодного викупу оголошуються загальнонародним надбанням РСФСР і передаються в користування Радам, Комунам, Товариствам, установам і приватним особам із метою їхнього збереження і використання за призначенням. Передбачалася організація господарств, заводів і розсадників племінного тваринництва [12].

Відповідно до Декрету про племінне тваринництво були націоналізовані всі приватні заводи та племінні коні.

На початку 1918 р. створено Червону Армію, де важливу роль відігравала кіннота. В період громадянської війни відразу була оголошена мобілізація коней, введена трудгужповинність. Коні потрібні були для всіх видів сухопутних військ: кавалерії, легкої і важкої артилерії, обозу. Не зважаючи на численне кінське поголів'я при комплектуванні Червоної Армії кіньми виникали чималі труднощі. Багато районів, що традиційно постачали верхових коней у російську армію, у тому числі й Україна, виявилися зайнятими інтервентами та білогвардійцями.

Ніхто не підраховував, скільки коней загинуло за три роки війни. Тут позначилися і загальні втрати на фронтах, і великий спад коней від голоду через неврожай 1921 р. Особливого збитку було завдано племінному конярству.

Досить сказати, що в Україні після громадянської війни збереглося всього лише 600 племінних коней. Велика заслуга в збереженні племінного поголів'я в ті роки належала колективу Полтавської державної заводської стайні, який зберіг більше 45 % всього племінного фонду коней України. У Полтавській державній стайні було збережено близько 300 племінних коней, значною частиною яких були коні заводського значення.

У ті роки був практично повністю втрачений кінний склад Лимарівського, Деркульського, Стрілецького державних кінних заводів, лише в Ново-олександрівському збереглася частина виробничого складу. Безслідно зникли коні верхового та рисистого напрямів приватних заводів: Святогорського-Рибоп'єра, В. М. Сухотина, Руссо, Ришкана-Дорожинського, Горвиця, В. В. Оболенського, П. В. Маркова, Гурієва, Гендрикова, Терещенка, Потоцького, Мешерського та багатьох інших. До 1921 р. збереглася незначна частина племінного матеріалу кінних заводів Дібрівського кінного заводу, Гаврилівського, Г. Г. Єлісєєва, К. Д. Дракіна, Харитоненка, Щербатова, Манташева, Маріупольської народної ферми – всього 482 коня. У тому ж році загонами Н. Махна з кінного заводу Н. С. Щербатова (Полтавська губернія) було виведено кінний склад, у Донську область переведено усі кінні заводи К. Д. Дракіна (Донецька губернія). З 9 заводських конюшень залишилися лише Полтавська [10].

У масштабах держави в 1920 р. створено комітет з випробування коней у складі М. Кручинського (голова), К. Ілюшина, генерала О. Брусилова, професора М. Придорогіна, В. Щепкіна (члени комітету). Ці видатні спеціалісти, безперечно, сприяли розробці заходів щодо поліпшення роботи в кіннозаводстві.

Не без участі цих людей було створено ГУКОН (Головне управління Державного кіннозаводства і конярства). Таке управління було створено і в Україні.

Тривала відсутність органу, який об'єднував роботу з кіннозаводства, відірваність міст від центру через слабкість залізничного та поштового зв'язку, нестача досвідчених фахівців значною мірою призвели до подальшого знищення племінних коней, частково через використання їх не за призначенням, частково через недосконалість ветеринарного обслуговування.

Із заснуванням при Народному Комісаріаті Землеробства Управління Кінськими Заводами було розпочато перегляд уцілілих заводів і організацію нових. Частина заводів, що залишилися, як не забезпечені землею, були ліквідовані – кінні заводи Харитоненка, Манташева, Щербатова – з переведенням кінського складу на інші заводи. Частина заводів – Дібрівський, група Біло-

водських – були вилучені з підпорядкування місцевих земорганів і підпорядковані безпосередньо НКЗ із перейменуванням їх на державні кінські заводи.

У цей же час було організовано ряд нових кінних заводів і відновлено частину колишніх, племінним матеріалом для яких послужили коні, що вилучалися з різних установ. Так, в Одеській губернії організований рисистий завод «Степове», у Полтавській – «Степанівський кінний завод» (ваговозного напрямку), у Київській – «Терезине» (змішаний завод), у Харківській – «Михайлівський» (змішаний), в Єкатеринославській – «Отрадне» (робочий кінь) і, нарешті, при Харківському технікумі тваринників відновлено колишній кінський завод сільськогосподарського коня. Крім того, організовані два кінних заводи військовим відомством: кінний завод 15-ї Сиваської дивізії (змішаний) і 1-го кінного корпусу (змішаного типу).

Збільшення кінного складу заводів відбулося головним чином за рахунок вилучених коней, при цьому незначна частина була знайдена з доведеним походженням.

Особлива увага при придбанні племінного матеріалу приділялася коням сільськогосподарським та рисистим, які Всеукраїнським Зоотехнічним З'їздом 1921 р. визнані найбільш відповідними для поліпшення селянського коня. Згідно з цим до завдань кінних заводів ввійшло вирощування головним чином коней рисистих та сільськогосподарських [10].

З впровадженням у 1921 р. непу кожен селянин повірив у те, що він повновладний господар своєї землі. Перехід до непу викликав у населення бажання розширювати посівні площі. Брак тяглової сили позначився на посиленому виробництві та збільшенні кількості коней. Урожайність, низькі ціни на хліб також стали стимулом до розведення коней. Кількість коней у СРСР зросла з 18,9 млн. голів у 1922 р. до 34,6 млн. голів у 1929 р. Відповідно відновилося поголів'я коней і в Україні. Якщо в 1916 р. в Україні налічувалося 5,5 млн. коней, то в 1929 р. – 5,6 млн. Отже, при наявності особистої зацікавленості та сприянні держави справи в конярстві значно поліпшилися [13].

Було необхідно допомогти селянству спочатку відновити своє подвір'я, а потім переходити від дрібного індивідуального господарства до крупного суспільного машинного землеробства.

У 1922–1923 рр. створено 13 державних розплідників, в яких були зібрані найцінніші тварини. Їхнє основне завдання полягало у виведенні елітного племінного матеріалу, який розподілявся між розплідниками районного значення для розмноження і передачі в користування населенню.

Здійснювався курс на соціалістичну реконструкцію села. Це були роки, коли в селі всіляко заохочувалася сільськогосподарська кооперація. Організовувалися сільськогосподарські комуні, сільгоспартілі, товариства з сумісного обробітку землі. Уперше створювалися тваринницькі та конярські товариства. Головна їхня мета полягала в організації і веденні культурного тваринництва та конярства на колективних засадах. Вони придбали на кооперативній основі породних плідників, кінноспортивний інвентар – бігові качалки, сідла, практикували оренду в державних заводських стайнях жеребців-плідників на парувальний сезон.

На 1 січня 1922 р. в Україні функціонувало 2064 універсальних і 352 спеціальних товариств [14]. Конярські товариства стали в певній мірі прообразом

майбутніх племінних колгоспних конферм, які сприяли відновленню кінського поголів'я в країні і поліпшенню якості коней.

Скасування кріпосного права зумовило нестачу дешевої робочої сили, що відразу відобразилося на галузі конярства. Значне піднесення сільського господарства спостерігалось в період Столипінської реформи, яка позитивно вплинула на кіннозаводську справу. Події 1917 р., перша світова та громадянська війни завдали великої шкоди племінному конярству. Критичне його становище зумовило прийняття Урядом термінових заходів щодо покращення справ у галузі. Поява сільськогосподарської кооперації в період непу сприяла відновленню кінського поголів'я та покращенню якості коней.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петровський В. В. Історія України : неупереджений погляд / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 565 с.
2. Урусов С. П. Крестьянское коневодство, его современное состояние и пути к улучшению / С. П. Урусов // Труды Первого Всероссийского съезда коннозаводчиков 1910 г. в Москве. – М., 1910. – Т. 2. – С. 264–275.
3. Список частных конских заводов в России. – СПб. : Изд. ГУГК, 1904. – 1277 с.
4. Мердер И. А. Список частных конских заводов в России / И. А. Мердер. – СПб. : Тип. Э. Метцига, 1878. – 414 с.
5. Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 г. – Полтава, 1907. – С. 10–113.
6. Вільчинський А. Д. Годівля, утримання і використання жеребців-плідників / А. Д. Вільчинський. – К.; Х. : Держсільгоспвидав, 1947. – С. 4.
7. Столыпин П. А. Жизнь и смерть за царя / П. А. Столыпин. – М., 1991. – С. 109.
8. Аграрна історія України / О. Каденюк, М. Алещенко, С. Живора, А. Михайлик. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. – 290 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2.
10. Федотов А. Коневодство и коннозаводство на Украине / А. Федотов. – Х. : Издат. отд. НКЗ, 1923. – 28 с.
11. Ленин В. И. Декрет о земле / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 35. – С. 25.
12. Ленин В. И. Декрет о племенном животноводстве / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 35. – С. 38.
13. Судай В. Д. Використання коней в умовах реформованого сільськогосподарського підприємства: навч. посіб. / В. Д. Судай. – Вінниця, 2001. – 203 с.
14. Буркат В. П. Історичні аспекти теорії селекції у скотарстві України / В. П. Буркат, І. С. Бородай. – К. : Аграр. наука, 2006. – 580 с.

ПОТАПЕНКО Людмила

Науково-виробниче
підприємство «Елна»

РОЗВИТОК ЛІСОЗАХИСНИХ НАСАДЖЕНЬ ЯК ЗАСІБ СНІГБОРОТЬБИ НА ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАЛІЗНИЦЯХ (друга половина XIX – перша половина XX ст.)

Боротьба зі сніговими заметами на залізницях була й залишається важливою умовою їхнього надійного функціонування в зимовий період. Одним із найбільш важливих її засобів є використання лісових захисних насаджень. Суперечлива історія розвитку захисних лісових смуг у другій половині XIX – першій половині XX століття є темою цієї статті.

Борьба со снеговыми заносами на железных дорогах была и остается важным условием их надежного функционирования в зимний период. Одним из наиболее важных ее средств является использования лесных защитных насаждений. Противоречивая история развития древесных защитных полос во второй половине XIX – первой половине XX века является темой этой статьи.

Struggle against snow drifts on railways was and remains the important condition of their reliable functioning during the winter period. One of its most important means is uses of wood protective plantings. Inconsistent history of development of wood protective strips in second half XIX – first half XX of century is a theme of this clause.

До 1840 р. залізничний транспорт в Російській імперії не набув ще широкого застосування і значною мірою розвивався лише завдяки ініціативі окремих особистостей [1]. Та бурхливий економічний розвиток Росії у другій половині XIX ст. призвів до інтенсифікації залізничного будівництва. Однак проти розвитку залізничного транспорту висувалося немало заперечень, серед яких не останнє місце посідали посилення на несприятливий для організації залізничного руху клімат, особливо взимку. Побоювання були не безпідставними. Проблема забезпечення нормального функціонування залізниць у Росії в зимовий період, що постійно порушувалося через негативний вплив снігової стихії, виникла практично одразу ж. «Перші наші залізниці, проходячи по порівняно лісистих місцевостях, були більш-менш гарантовані від снігових заметів, а якщо останні іноді й траплялися, то незначна протяжність місць, що заносяться, давала

змогу швидкого й своєчасного застосування відповідних заходів, завдяки чому не було великих незручностей у підтримці правильності й сталості зимового руху. Але в міру розвитку залізничної мережі, у міру переходу її в місцевості безлісні, у міру винищування, що підсилювався одночасно із прокладкою доріг, сусідніх з ними лісів, збільшується протяжність заносимих місць, збільшуються незручності від снігових заметів. Зрозуміло, що боротьба зі снігом, яка посилювалася, повинна була викликати посилене застосування різних запобіжних заходів» [2].

Практично з самого початку інтенсивного розвитку залізничної справи, особливо з поширенням залізничних колій у південних районах, перш за все на території України, боротьба зі сніговими заметами (снігоборотьба) стала важливою проблемою для працівників залізничної сфери. І хоча спочатку основним напрямом снігоборотьби було усунення наслідків дії снігової стихії, поступово більшого значення надавалося спробам попередження утворення заметів на коліях. Серед них важливе місце посіли лісозахисні насадження.

Історія розвитку лісозахисних насаджень від започаткування цього засобу снігоборотьби була досить довгою і складною, пов'язаною як з внутрішньо залізничними, так і з зовнішніми факторами. З огляду на важливість питань снігоборотьби вона має істотний характер щодо вивчення історії розвитку вітчизняної залізничної справи взагалі, а тому заслуговує на увагу з боку істориків науки й техніки. Попри важливість питання останнім часом йому практично не приділялося належної уваги. Якщо спочатку, коли йшов процес становлення лісозахисних насаджень, з'являлося чимало публікацій, присвячених не лише технічній стороні справи, а й історії їхнього розвитку (роботи В. Кетріца, С. Залуського, О. Толвінського, С. Карейші, а за радянського часу – М. Суса, М. Степанова, В. Мельника та ін.), то останнім часом такого роду робіт практично немає. Це пояснюється не зниженням інтересу до даного виду снігоборотьби – навпаки, саме лісозахисні смуги відіграють сьогодні основну роль у захисті колії від снігових заметів, – а тим, що він певною мірою досяг оптимального розвитку і проблема втратила колишню гостроту.

Особливої уваги до питань снігоборотьби привернула зима 1866–1867 р., коли лютували сильні заметілі й на новоспоруджених дорогах утворилися великі замети. Саме тоді в усій повноті постала проблема організації захисту залізниць від сніжних заметів і боротьби з ними. Вже в першому ж циркулярі, виданому в 1868 р. головним інспектором залізниць бароном Дельвігом, були перераховані основні міри снігоборотьби, серед яких рекомендовалися захисти із соснового або ялинового галуззя та розсадження дерев уздовж рейкової колії [3].

«Застосування живих ялинових галузей, як засобу для захисту полотна від снігових заметів, виникло в найперші роки експлуатації колишньої Миколаївської, нині Жовтневої, залізниці і значно раніше щитів. На цій дорозі було досить утикання в сніг одного-двох рядів нарубаних ялинових гілляк уздовж виїмок, щоб позбутися заметів. Однак такий примітивний спосіб боротьби зі снігом був все-таки клопітливим й у більш значному масштабі важко здійснюваним. І от в 1861 р. на Московсько-Нижегородській залізниці уперше влаштовуються дійсно живі ялинові огорожі. В 1863 р. вони з'являються на Московсько-Рязанській залізниці й в 1867 р. – на Динабурго-Вітебській» [4].

Звісно, найкращий захист давав ліс, та «де ж немає лісу, там можуть влаштовуватися живі деревні насадження» [5]. Уже через 7–10 років хвойні насадження служили надійним захистом від снігових заметів. Перші деревні

насадження складалися або з живоплоту в один чи кілька рядів, або влаштовувалися у вигляді лісового узлісся зі значним числом рядів посадок. Живі захисні огорожі влаштовувалися здебільшого із хвойних порід, лісові ж узлісся робилися винятково з листяних насаджень [6].

На початковому етапі такої діяльності спостерігалися невдачі, що залежали головним чином від новизни справи. Наприклад, деякі дороги припускали влаштовувати огорожі шляхом безпосереднього посіву насіння ялини прямо на місце в оброблені уздовж полотна вузькі смужки землі. «Так на С.-Петербурго-Варшавській залізниці на початку 60-их років передбачалося влаштувати огорожі шляхом безпосереднього висіву насіння прямо на місці. Із цією метою протягом 1860, 1861 й 1862 рр. оброблені й засіяні були вузькі смуги уздовж шляху, що становлять у загальному 24 версти, то з них «прийнялося» лише 910 пог. саж.» [6].

Це стало причиною визнання посівів непридатними для залізничних цілей і звернення виняткової уваги на посадки, матеріалом для яких спочатку служили головним чином дички, тобто рослини ялини, що вирости дико відразу поблизу смуги відчуження, інші рослини, що вирости на смузі відчуження: берези, сосни, верби й інші породи.

Перевагу почали віддавати, незважаючи на дорожнечу, саджанцям. Кращим був визнаний спосіб забезпечення посадковим матеріалом за рахунок власних розплідників, що й одержав «застосування на більшості наших доріг. Користь і переваги цього способу визнаються залізницями й деякі з них навіть орендують сусідні землі для влаштування розплідників» [2, с. 22]. Надалі ми зустрічаємо вже купівлю дорогами посадкового матеріалу в приватних розплідниках, а пізніше знаходимо й власні, нерідко прекрасно поставлені.

Саме так були влаштовані перші ялинові живоплоти ще в 1770-х рр. на Московсько-Нижегородській залізниці з ініціативи директора цієї дороги Івана Федоровича Рерберга [7, с. 51]. Потім, на початку 1780-х рр., ялинові посадки були зроблені на колишніх Балтійській і Псковсько-Ризькій дорогах, де вони були розведені в один, два й три ряди, загальною протяжністю до 150 кілометрів. Далі такі посадки поширилися майже на всі дороги.

У 1881 р. живі насадження були виконані на 18 дорогах [6]. Через шість років «захисні насадження знайшли застосування не менш як на 33 дорогах, загальною довжиною 16918 верст, що відповідає 63,5% протягу всіх російських доріг до 1 травня 1887 р.» [2, с. 3].

При поширенні залізничної мережі на південь у степи інженерам довелося зіштовхнутися як зі сніговими заметілями надзвичайної сили, так і з неможливістю користуватися ялиновими живоплотами, хоча б і більш потужними, тому що в умовах степового клімату й ґрунтів ялина рости не могла. Довелося використовувати деревні насадження листяних порід. Спочатку пропонувалося «випробувати влаштування у цих місцях захистів з гірської сосни, туї, білої ялини, ялиці й взагалі таких хвойних, які можуть утворити густу непроникну для снігу стіну, якщо тільки ці породи можуть витримувати місцевий клімат» [2]. Але згодом виявилось, що краще вирощувати листяні породи й не прагнути до створення «непроникної стіни», а таку ялинову «стіну» замінити листяними узліссями, смугами, що складаються не з 2-х рядів, як ялинові огорожі, а з 6-7-9-11 рядів дерев і чагарників у залежності від наявної ширини смуги відчуження.

Уперше до влаштування таких лісових узлісь приступила Курсько-Харьково-Севастопольська залізниця в 1877 р. «з ініціативи державного контролера С.О. Грейга» [7], доручивши ведення робіт лісівникові М.К. Срединському. Один із піонерів використання деревних насаджень для захисту залізниць південної частини імперії від заметів, одеський спеціаліст з розведення лісів М.К. Срединський запропонував проект «Улаштування деревних насаджень на Південних залізницях», що й почав реалізувати з весни 1877 р. на Курсько-Харківсько-Азовській дорозі. М.К. Срединський досить енергійно почав заліснення смуги відводу, користуючись уже 35-літнім досвідом лісорозведення в степах (перше – В.-Анадольское степове лісництво Дніпропетровського округу було відкрито в 1843 р.). Насадження велось у сім рядів. Перший ряд – куші, другий – дерева і т.д. Роботи почалися біля станції Нікітовка, де досі вважалося, що дерева не ростимуть. Однак підбір саджанців, відповідні підготовка й обробіток ґрунту дали змогу виростити лісосмугу в посушливому районі без поливу [10].

Швидкий ріст посадок М.К. Срединського, складених, як і більшість посадок того часу, переважно з ільмових порід, викликали наслідування інших доріг. До таких же посадок приступила Козлово-Воронезько-Ростовская, Донецька-Кам'яновугільна (1879), Грязе-Царицинська (1881), Катерининська (1887), Південно-Західні (1883) й інші залізниці. Для вирощування лісозахисних насаджень важливе значення мав відповідний підбір порід. «Із чагарникових порід уживалися: верба, жовта акація, жостір, глід, лох (дика маслина), жимолость, барбарис. З деревних порід: береза, клен, ясен, берест, біла акація, в'яз, дуб, шовковиця, польовий клен (чорноклен), татарський клен» [7].

У 1881 р. захисні насадження були на 17 дорогах, в 1887 р. – на 33, що займали понад 63 % усієї довжини мережі доріг того часу [11]. Щодо насаджень із листяних порід, то «до початку XX сторіччя було вже влаштовано листяних посадок загальним протягом, уважаючи кожную сторону шляху окремо, близько 3170 кілометрів, що разом із хвойними посадками, складе близько 6170 кілометрів. У той час було потрібно обгороджувати від сніжних заметів сторони шляху протягом близько 28 700 кілометрів. У такий спосіб лінія посадки на початку нинішнього сторіччя становила близько 22% загального протягу, що потребував загородження колії» [7].

Щодо ефективності такого роду насаджень існували різні точки зору. Хоча спочатку результати були досить позитивними, через малу смугу відводу все ж не давали бажаного ефекту. Вважалося, що й «на Курсько-Харківсько-Азовській дорозі, побудованій з технічними помилками, з вузькою смугою відчуження, проведені ...посадки замість користі справі приносять шкоду й подекуди навіть вирубуються» [12]. Інші ж заперечували, зазначаючи, що «...посадки приносять користь, за 7 років витрати на зимовий ремонт дороги скоротилися вдвічі й істотно зменшилися перерви руху» [13].

Питання, що стосуються захисних лісонасаджень, зокрема листяних, неодноразово розглядалося на Дорадчих з'їздах інженерів служби шляху. Уже в працях I Дорадчого з'їзду сказано: «На багатьох дорогах такі насадження, особливо ялинові, давали на 8-й і 9-й рік такий непроникний захист, що постановка щитів проти місць, обгороджених насадженнями, більш уже не виконувалась».

Наприкінці 1880-х рр. з'явилися статті з серйозною критикою степового лісорозведення казенного Лісового управління, адже яскраво проявилось висихання степових посадок, складених на більших площах переважно з ільмових

порід, особливо в'яза, який був присутнім у посадках М.К. Срединського. Департамент залізниць на IX з'їзді інженерів служби шляху поставив на обговорення питання про ступінь корисності живоплотів (узлісь) з листяних порід. З даного питання з'їзд дійшов висновку, що на дорогах Південних і взагалі тих, які піддаються більш сильним заметам, де існують насадження з листяних порід, переважно семирядні, самостійного захисту від снігових заметів не представляють, однак служать корисною підмогою при застосуванні інших видів захистів.

У 1895 р. Дорадчий з'їзд висловив таку думку: «Семирядні листяні насадження, улаштовані на дорогах Південних і Південно-Східних у місцевостях степових, сильно заносимих, при ширині смуги відводу не перевищуючої 25 саж., внаслідок близькості крайнього ряду посадок від колії й невеликої їхньої ширини, не тільки не служать самостійним захистом шляху від заметів, але нерідко самі сприяють занесенню колії, якщо вона не обгороджена переносними щитами».

Після цього питання про живі захисти довго не піднімалося. Лише в 1900 р. С.Д. Карейша в доповіді про боротьбу зі сніговими заметами [14] торкався цієї проблеми. Так, за його даними, Катерининська залізниця вважає, що листяні посадки для повного огороження шляху від заметів, очевидно, повинні мати завширшки 20 і більше саж., і складатися із 30 і більше рядів. На думку Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, посадки повинні бути в 32 ряди, Південно-Західні – від 20 до 40 рядів при відстані першого ряду від осі колії не ближче 20 саж.

У 1905 р. з'їзд інженерів служби шляху знову переглянув це питання на підставі доповіді інженера К.А. Гласкова, який вважав: «Зі ...способів огороження шляхів від снігу найбільш дешевими і дієвими варто визнати живоплоти. Насадження тільки тоді досягають цілком свого призначення й вигоди, якщо вони влаштовуються належної ширини й досягають необхідної висоти. ... Деякі дороги вже досягли повного огороження від заметів листяними насадженнями... Отже облаштування листяних насаджень достатніх розмірів повинне для більшості місцевостей у всякому разі виявитися більше вигідним, чим огороження шляху щитами». На підставі цієї доповіді з'їзд постановив, що «з огляду на всезростаючу цінність землі з'їзд знаходить за необхідне ...скоріше потурбуватися про відчуження уздовж ліній залізниць землі належної ширини, що дозволяє влаштовувати дійсно корисні захисні насадження».

У 1912 р. питанням про захисні насадження займалося бюро під головуванням головного інспектора О.П. Горчакова. У працях цієї комісії були зібрані майже всі матеріали з цього питання по 1912 р. включно [15].

Висновки комісії, в основному, зводилися до того, що розведення захисних насаджень у степах цілком можливе, а багаторічна практика показала, що захист залізничного полотна насадженнями є цілком доцільним і можливим; однак потрібно вживати необхідних агротехнічних заходів, дотримання певної форми посадок, використовувати заохочення співробітників тощо. Використання захисних насаджень уже не викликало початкового ентузіазму, особливо в південно-західних частинах імперії, тому «залізниці майже всюди перейшли для огороження шляху від заметів до постановки щитів» [9, с. 4].

Перша світова війна й наступні революційні події істотно загальмували роботу в галузі «живого захисту» залізниць. За радянських часів лісозахисним насадженням приділялася увага, зумовлена процесами інтенсифікації руху на залізницях. З ліквідацією приватної власності на землю залізниці одержали

можливість розширювати смугу відводу для вирощування такого живого захисту, що здатен затримувати всю масу снігу.

В серпні 1920 р. Головним Управлінням Шляхів Сполучення видано наказ № 1212/28 «Про боротьбу зі сніговими заметами», в якому вимагалось «терміново приступити до складання організаційного плану робіт в губернії по обсадках залізниць і детального матеріального та грошового кошторису на ці роботи».

В 1921 р. радянський уряд видав спеціальну постанову про захист доріг від снігових заметів. На підставі її був виданий наказ НКШС «Про організацію деревинно-чагарникових захисних насаджень на шляхах республіки». Однак «лише з передачею робіт восени 1923 р. у відділ шляхів почалося планомірне вирішення проблеми. Колосальні успіхи в справі соціалістичного перетворення країни, винятковий по силі й розмаху розвиток індустріалізації, колективізація роздроблених дрібних господарств одноосібників, успіхи радгоспів пред'являли залізницям небувалі вимоги. Збільшення вантажообігу поставило на чергу реконструкцію транспорту [16, с. 16], потрібно було забезпечити надійність та безперебійність руху поїздів, у тому числі взимку.

Через десять років на основі отриманого досвіду було опрацьовано більш детальні вказівки щодо характеру та змісту посадок (термінологія тогочасна): «Ширина насадження мусить бути така, щоб найбільша висота кучугури була всередині насадження, а хвіст не виходив із насадження й закінчувався не далі останніх 5 рядків. Ширина насадження залежить від величини заметності даного місця й мусить бути така, щоб підчас дуже снігових зим снігові кучугури не виходили за межі насаджень. Лісові смуги треба робити 30–50 м завширшки. Лісові смуги садять вздовж осі колії. Перший ряд мусить бути найгустіший – з глоду в два ряди. Віддаль між рядами чагарників – 1 м, а віддаль між деревами – 0,35–0,50 м. Від першого ряду на віддалі 2 м насаджується другий дворядковий чагарниковий захист, потім садять 2–3 ряди високого чагарнику: жовтої акації, кизилу, шовковиці тощо; далі йде ряд берези, сосни, дуба. ясеня, розділених чагарником» [17].

Результати цих заходів біли наступними: «У даний момент [тобто на початок тридцятих років] на залізницях степової частини СРСР є до 17 тис. гектарів молодих посадок у віці від одного до семи років, розташованих по обидва боки шляху уздовж ділянок доріг, що заносяться снігом, у вигляді широких (40–60 м) лісосмуг. Для більш-менш повного захисту шляху від снігових заметів у межах існуючої мережі потрібно ще утворення близько 70 тис. га таких же смуг, не рахуючи вузьких ялинових огорож, що грають ту ж роль, але в більше північних місцях розташування» [17]. Вдалося задовольнити лише 20%.

16 листопада 1931 р. видано наказ про обсадку живим захистом всіх новоспоруджених ліній. Остаточний поворот у бік живого захисту був зроблений диспетчерською нарадою 16 квітня 1932 р., де було запропоновано протягом другої п'ятирічки перейти по всій мережі від щитів до живого захисту для забезпечення безперервності й безпеки руху в зимовий час. «Оскільки розвиток нової області техніки в умовах соціалістичного будівництва немислимий без підведення під нього наукової бази, що єдино гарантує успіх, економію й раціоналізацію робіт, то в цих цілях в 1931 р. у Науково-дослідному інституті шляхів була організована спеціальна група, яку уже на початку 1932 р. реорганізовано в Сектор живого захисту путі, якому й доручено нині очолення наукового й методичного керівництва цими роботами на транспорті» [17].

Досвід вітчизняного снігозахисного лісорозведення істотно збагатив своїми дослідженнями М.М. Степанов. Ним уперше були розроблені рекомендації з вирощування нових посадок залежно від ґрунтово-кліматичних умов. Він рекомендував посадки суцільної конструкції, що максимально знижують швидкість вітру. Численні дослідження, виконані Науково-дослідним інститутом шляхів (починаючи з 1932 р.), дали змогу знайти більш правильні схеми й конструкції захисних насаджень для огороження залізниць від снігових заметів у залежності від ґрунтових і лісорослинних умов та ступеня заносимості снігом ділянок, що обгороджують; на основі цих досліджень інженер О.О. Поветсьєв у 1934 р. запропонував нові конструкції насаджень – «смугові снігозахисні лісонасадження з розривами усередині посадок» та «конструкції смугових захисних лісонасаджень у посушливих районах». Ці пропозиції в період із 1934 по 1940 р. були перевірені в різних ґрунтово-кліматичних умовах і при різному ступені заносимості ділянок шляху.

Лісопосадки уздовж доріг, розвиток яких у дореволюційній Росії часто гальмувався, тепер створювалися високими темпами. З 1925 по 1940 р. уздовж доріг з'явилося 69,3 тис. га насаджень, або в 27 разів більше всіх дореволюційних посадок.

До 1948 р. лісосмуги були деревинно-чагарникового типу, такими, що не продуваються, широкосмужними, багаторядними, дуже щільними, особливо знизу, із 4-рядною чагарниковою опушкою з боку поля й чагарниками під пологом дерев. З 1951 р. стали створювати насадження такі ж непродувні, але з 15–25-метровими інтервалами між лаштунками й польовою кулісою шириною 25–30 м.

При такій будові смуг швидкість сніговітрового потоку різко знижується на початку насадження й на відстані 12–15 м становить всього 18–20 % польової. Тому високий сніжний вал утворюється в самих посадках, ламаючи дерева й чагарники. Після сніжних зим через сніголам на ряді ділянок лісосмуги повністю вибували з ладу, доводилося знову виставляти щити. Щоб не допустити більших заметів у насадженнях, багато праці витрачалося на розріджування їхнього середнього й верхнього ярусів.

В 1949–1950 р. було розроблено нову конструкцію посадок, в яких основна маса снігу, що підноситься, затримувалася на вільних просторах (у міжлаштункових інтервалах). Замість щільних лісосмуг, що не продуваються, були рекомендовані такі, що продуваються зі сторони поля, і щільні з боку інтервалу; у них найменша швидкість потоку припадає на інтервал між лаштунками, де відкладається сніг. Замість широких лаштунків робили вузькі (усього 10–15 м), замість вузьких інтервалів – більш широкі. З огляду на те, що до 70% принесеного снігу затримується в першому польовому інтервалі, його влаштовували ширшим від наступних. Чагарник вивели з-під пологу насаджень і перенесли у бік інтервалу. Висота сніжного валу в інтервалах не обмежувалася [18].

На основі багаторічних досліджень у 1951 р. були вироблені типові схеми снігозахисних лісосмуг. У залежності від ступеня заносимості передбачені односмужні, двосмужні й трисмужні насадження із шириною розриву до 30 м.

Взагалі, повоєнний етап снігоборотьби знову ж таки розпочався в умовах значної інтенсифікації руху поїздів на залізницях [19]. Снігозахисні лісонасадження стали складовою частиною «великого Сталінського плану перетворення природи нашої країни». Цілком надійно охороняючи шляхи від заметів снігом уже в п'яти-шестирічному віці, живий захист забезпечував

безперебійність роботи залізничного транспорту, звільняючи в той же час робочу силу від снігоборотьби для більш продуктивної праці.

Результатом довготривалого розвитку засобів снігоборотьби стало те, що з часом живий захист витіснив не тільки переносні щити, але й постійні паркани. Широкий розвиток саме лісозахисних насаджень уздовж залізниць призвів до значного скорочення відсотку заносимих ділянок залізниць, які огорожувалися щитами. Захисні лісонасадження використовувалися також для різних потреб народного господарства [20]. До 1957 р. загальна площа штучно створених лісових насаджень досягла 250 млн. гектарів, а загальна довжина збільшилася до 25789 км. Крім того, висаджено понад 12000 км молодих, частково працюючих лісових смуг.

Отже, до початку науково-технічної революції більша частина колії у Радянському Союзі взагалі і на території України зокрема була захищена від утворення снігових заметів лісозахисними насадженнями. Разом із розвитком снігоочисної техніки це дало змогу практично повністю вирішити проблему снігоборотьби, перевівши питання з площини частих авральних заходів проти стихійного лиха в русло рутинної частини служби забезпечення безперебійного руху поїздів у зимовий період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виргинский В. С. Возникновение железных дорог в России до начала 40-х годов XIX века / В.С. Виргинский. – М., 1949. – 272 с.
2. Толвинский А. Л. Устройство защитных от снежных заносов насаждений на некоторых русских железных дорогах / А.Л. Толвинский. – М., 1889. – 51 с.
3. Дымман В. В. О снежных заносах и мерах против них на русских железных дорогах. Доклад, сделанный в VIII Отделе Р. Т. Общества 19 ноября 1888 г. / В.В. Дымман // Железнодорожное дело. – 1889. – С. 29, 55.
4. Степанов Н. Н. Снегозащитные насаждения и питомники на железных дорогах, их устройство и содержание / Н.Н. Степанов. – [2-е изд.]. – М. ; Л. : Трансжелдориздат, 1933. – С. 13.
5. Сахновский А. Н. Меры против снега для Сибирской железной дороги и метод для рационального выбора этих мер вообще на железных дорогах / А. Н. Сахновский // Журн. М-ва путей сообщения. – 1884. – Т. 3, кн. 7–9. – С. 124.
6. Кетриц В. О мерах для предохранения железных дорог от снежных заносов и о насаждении с этой целью живых защитных изгородей / В. Кетриц, С. Залусский // Сборник материалов для трудов 1-го технического съезда по вопросам содержания и ремонта пути и сооружений русских железных дорог, бывшего в Москве 2–11 ноября 1881 г. – М., 1882. – С. 43–51.
7. Карейша С. Д. Наставление по борьбе со снежными заносами / С.Д. Карейша, И.Я. Манос. – Петроград : НКПС, 1922. – 173 с.
8. Постоянные живые и временные защиты и другие меры для предупреждения снежных заносов на Московско-Нижегородской железной дороге (брошюра правления). – М., 1882. – 27 с.
9. Сус Н. К вопросу по борьбе со снежными заносами при помощи защитных лесных насаждений / Н. Сус. – Петроград : НКПС, 1922. – С. 13–14.
10. Срединский Н. К. Доклад на VIII Отделе Русского Технического Общества / Н.К. Срединский // Железнодорожное дело. – 1889. – С. 162.

11. Мельник Д. М. Предупреждение снежных заносов на железных дорогах / Д.М. Мельник. – М. : Транспорт, 1966. – 243 с.
12. Чернявский А. Снежные заносы и борьба с ними (Ответ инженеру В.В. Дымману) / А. Чернявский // Железнодорожное дело. – 1894. – С. 39.
13. Дымман В. По поводу статьи «Снежные заносы и борьба с ними» (Ответ инженеру А.С. Чернявскому) / В. Дымман // Железнодорожное дело. – 1894. – С. 107.
14. Карейша С. Д. Борьба со снегом на русских железных дорогах / С.Д. Карейша // Железнодорожное дело. – 1900. – С. 361–376.
15. Железнодорожное дело. – 1913. – №№ 18–20.
16. Степанов Н. Н. Снегозащитные насаждения и питомники на железных дорогах, их устройство и содержание / Н.Н. Степанов. – М.; Л.: Госжелдориздат, 1933. – 54 с.
17. Введенський Н. Ф. Боротьба з сніговими заметами, раціоналізація і механізація її / Н.Ф. Введенський. – Х. : Укр. робітник, 1931. – 42 с.
18. Зеленов Н. И. Лесополосы плюс техника / Н.И. Зеленов, И.З. Фрадкин // Путь и путевое хозяйство. – 1988. – № 3. – С. 28–29.
19. Антонов Ф. И. Борьба со снежными заносами на железнодорожном транспорте / Ф.И. Антонов, В.С. Прядко, Д.М. Мельник // Труды ЦНН МПС. – Вып. 59. – М., 1951. – 80 с.
20. Лесные защитные насаждения. – М., 1963. – 178 с.

УДК 374:63(019)

ПРИМАК Олена

старший науковий співробітник
відділу забезпечення науковими
фондами ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ПОЗАШКІЛЬНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА (1883–1914 pp.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкривається становлення та розвиток позашкільної сільськогосподарської освіти, а також її значення для розвитку сільського господарства.

В статье раскрывается становление и развитие внешкольного сельскохозяйственного образования, а также его значение для развития сельского хозяйства.

In the article, becoming and development of out-of-school agricultural education, and also his value opens up for development of agriculture.

Питання сільськогосподарської освіти були і залишаються актуальними. У процесі розвитку суспільства та поглиблення знань про умови життя сільськогосподарських рослин і тварин внаслідок практичної діяльності людини виникла потреба в отриманні спеціальних знань. Крім того, зміни, що відбулися в країні після реформи 1861 р., сприяли підвищенню інтересу до вивчення природних багатств країни. Для цього були потрібні освічені фахівці. Тому всі етапи набуття освіти – початкова, середня та вища – зазнали певних змін. Для потреб сільського господарства сформовано певну систему знань і відповідну організаційну структуру. Виникали нижчі, середні та вищі сільськогосподарські заклади. Виникнення сільськогосподарської освіти відноситься до 1797 р., коли була створена перша урядова сільськогосподарська школа [4, с. 105]. У міру розвитку шкільної сільськогосподарської освіти виникала потреба в набутті знань позашкільним шляхом.

В основі всіх заходів Відомства Землеробства з питань розвитку сільського господарства ще за часів царювання Павла I лежали завдання розповсюдження серед населення сільськогосподарських знань. Діяльність у цьому напрямі здійснювалася двома шляхами: перший із них полягав у навчанні населення в спеціалізованих сільськогосподарських школах; другий – позашкільне розповсюдження сільськогосподарських знань, оскільки змінились умови місцевої сільськогосподарської діяльності. Насамперед повсюди сільське населення почало цікавитися всіма доступними йому способами покращення господарства, і разом із тим, з'явився широкий попит на кваліфіковану пораду,

корисну сільськогосподарську бесіду, систематичні курси з сільського господарства взагалі та з окремих його галузей, друковані видання тощо.

Збільшилася кількість агрономічного й інструкторського персоналу – головного популяризатора сільськогосподарських знань. Разом із тим, значно виріс інститут дільничної агрономії, який наблизив до населення агрономічну допомогу. Крім того, у той час на селі з'явилися тисячі сільськогосподарських об'єднань і товариств та інших сільськогосподарських кооперативних організацій, які дозволили лекторам та інструкторам при веденні бесід і консультацій мати справу не з окремими землевласниками чи випадковими групами, а з організованою аудиторією, яка складалася з найбільш передової в сільськогосподарському відношенні частини місцевого населення і, як наслідок, у більшій мірі підготовлених до сприйняття і практичного застосування отриманих знань. Таким чином, зі змінами загальних умов агрономічної роботи на селі всі заходи з позашкільного розповсюдження сільськогосподарських знань із кожним роком отримували все більш широкий розмах і складали одне з головних напрямів агрономічної допомоги населенню. Треба зазначити, що розповсюдження сільськогосподарських знань позашкільним шляхом отримало широке застосування не тільки на теренах нашої країни, а і в багатьох країнах Європи та світу [1, с. 35].

Використання позашкільних методів сільськогосподарської освіти починалося з організації місцевими громадськими установами різноманітних заходів: улаштування показових полів і ділянок, демонстрування роботи сільськогосподарських знарядь і машин, сільськогосподарські виставки тощо. Розвитку справи позашкільної сільськогосподарської освіти шляхом проведення сільськогосподарських читань, бесід, курсів, консультацій сприяло покращення умов сільськогосподарського життя, про що йшлося вище (розширення взагалі агрономічних заходів, зростання кількості агрономічного персоналу, розвиток дільничної агрономії, згущення сітки сільськогосподарських товариств та інших сільських кооперативних організацій у зв'язку з ростом самостійності населення і його інтересу до сільського господарства, накопиченням певної кількості дослідних даних тощо).

Першим законом стосовно проведення сільськогосподарських читань був закон від 14 червня 1888 р., в силу якого засновано (у вигляді експерименту) декілька посад урядових агрономів, які мали право проводити публічні читання та бесіди на місцях для покращення сільського господарства. У 1897 р. Міністерство Землеробства і Державних маєтностей затвердило тимчасові правила організації читань при підвідомчих Департаменту Землеробства державних і приватних сільськогосподарських учбових закладах. У цьому ж році 15 лютого вийшов закон, в силу якого міністрам та управителям окремих закладів було надано право особисто дозволяти публічні читання, однак потрібно було попереджувати місцевого губернатора про місце, час та тематику читань і прізвище лектора. У випадку проведення постійно діючих сільськогосподарських читань упорядники зобов'язані були подавати на затвердження Міністерства Землеробства і Державних маєтностей проекти планів проведення читань. Далі затвердженням Положенням Комітету Міністрів всім міністрам і керівникам, у веденні яких знаходилися заклади учбового чи загальноосвітнього характеру, надавалося право затверджувати та доводити до підлеглих кожного з цих відомств правила про проведення народних читань при цих закладах. При цьому

читання дозволялося проводити як у приміщеннях названих закладів, так і поза ними за участю учбово-адміністративного персоналу та спеціалістів, які знаходились у розпорядженні відомств. Згідно з законом майже всі народні читання підпорядковувалися керівництву Міністерства Народної Просвіти, причому дозвіл на проведення народних читань залежав від місцевого директора народних училищ. Самі читання повинні були проводитися згідно з заздалегідь ухваленим друкованим чи рукописним текстами, а нагляд за дотриманням порядку установлювався за розпорядженням губернатора. 15 лютого 1903 р. вийшла нова постанова про проведення окремими особами, сільськогосподарськими товариствами і загальноосвітніми установами народних читань спеціально з питань сільського господарства й окремих його галузей. Наступним законодавчим актом із цього питання 26 травня 1904 р. було Положення про сільськогосподарську освіту, яким читання і бесіди були поставлені в перелік учбових заходів для розповсюдження сільськогосподарських знань. Але у зв'язку з тяжким фінансовим станом тільки на початку 1907 р. Департамент Землеробства отримав можливість приступити до виконання завдань нового Положення. Врешті решт, значне покращення у проведенні сільськогосподарських читань вніс закон від 30 жовтня 1906 р., який відмінив існуючий порядок проведення окремими особами, товариствами й установами народних читань із сільського господарства і галузей, які до нього відносяться. Замість цього йшла мова про проведення публічних зібрань з обов'язковою явкою на них слухачів.

Після 1907 р. розвиток справи сільськогосподарських читань та бесід помітно зріс, незважаючи на труднощі у проведенні повного й об'єктивного обліку всіх бесід і читань у зв'язку з новизною цієї справи, майже раптовим її зростом і недостатньо організованою статистичною роботою.

За даними 1912 р., більше всього читань проводилось у Полтавській (у 2000 пунктах), Харківській (більш ніж у 650 пунктах), Херсонській (майже 500 пунктів), Вологодській (більш ніж 475), Ужгородській (більш ніж 450), Рязанській, Воронежській (приблизно 400) та інших губерніях [5, с. 332].

У переважній більшості випадків у 1912 р. організація сільськогосподарських читань належала земствам (63%), потім – відомчим установам і агентам (більше 25%), врешті решт сільськогосподарським товариствам і приватним особам (близько 13% від загальної кількості) [5, с. 334].

Усі сільськогосподарські читання в 1912 р. велися 1172 лекторами. Більше половини цієї цифри (636) склали земські агрономи, спеціалісти й інструктори, наступна категорія – агрономи і техніки сільськогосподарських товариств (242), далі – урядові спеціалісти й інструктори (218) і, врешті решт, агрономи землевпорядних комісій (76) [5, с. 335].

Тематика сільськогосподарських читань була досить широкою – читання з землеробства та рільництва, тваринництва і молочного господарства, кормів, кооперації, боротьби зі шкідниками тощо. З метою закріплення знань, отриманих під час сільськогосподарських читань, лектори в кінці проводили повторні бесіди з розглянутих питань, роздавали популярну сільськогосподарську літературу, проводилася роздача пробного насіння, розпродаж за пільговими цінами нового реманенту, віддавання в прокат знарядь і машин, які демонструвалися, створювалося майбутнє ядро членів нових сільськогосподарських кооперативів.

Таким чином, важливість сільськогосподарських читань була беззаперечною і дуже важливою для безпосередньої агрономічної допомоги населенню.

Виникнення іншої форми позашкільного розповсюдження сільсько-подарських знань – сільськогосподарських курсів для дорослого населення – відноситься до 1883 р., коли вперше були організовані сільськогосподарські курси для народних учителів, в яких брали участь й інші групи сільського населення.

Першими сільськогосподарськими курсами для дорослого населення були курси з бджільництва, організовані в 1896 р. на кошти Міністерства Землеробства і Державних маєтностей. Проте з огляду на положення про сільськогосподарську освіту 1904 р. організація курсів розвивалася дуже повільно. Помітне поживавлення діяльності курсів розпочалося тільки після 1907 р.

Як писав І. Завадський, «курси для взрослого населения по сельскому хозяйству составляют одну из важных отраслей деятельности участковой агрономии. Они ее душа. Вся деятельность участкового агронома должна быть проникнута идеей курсов. Все его отдельные мероприятия и действия являются лишь непрерывной цепью ряда уроков по сельскому хозяйству. И курсы это один из классов участкового агронома» [2, с. 124].

Здебільшого всі курси намагалися в чистому вигляді передавати агрономічну інформацію непідготовленим слухачам. Але їхньою метою повинно бути не повідомлення про землеробство взагалі, а інформація з обробітку ґрунту того чи іншого повіту, застосування машин і знарядь тих типів, які потрібні в конкретній місцевості, вирощування рослин і догляд за ними на даній території. Виходячи з цього, програма курсів повинна включати в себе аналіз місцевих природничо-історичних та економічних умов, які були б основою для обґрунтування головних потреб дрібного господарства, щоб надати необхідну практичну допомогу. Визначенням програми курсів не закінчується їхня організація. Другим важливим моментом є підбір слухачів. Як відомо курси – лише ланцюжок повітової агрономічної роботи, один із напрямів діяльності повітового агронома. Попередниками проведення курсів були читання сільськогосподарської літератури, консультації, бесіди. Найчастіше слухачів запрошували повітові агрономи з числа своїх клієнтів.

Основною відмінністю сільськогосподарських курсів від читань була їхня тривалість і систематичність. За загальним характером, складом слухачів, змістом сільськогосподарські курси різнилися, тому можуть бути поділені на декілька типів.

Особливою популярністю користувалися «сезонні» курси різної тривалості – від декількох днів до декількох місяців з окремих галузей сільського господарства, які проводилися в сезон сільськогосподарських робіт і за відповідних обставин. Були в основному пересувними.

Зимові курси для дорослих селян за своїм характером наближалися до зимової нижчої сільськогосподарської школи, оскільки їхнім завданням було дати слухачам певну кількість загальних систематичних знань із сільського господарства. Термін таких курсів – 2 місяці.

Існували курси з сільського господарства для народних учителів та іншої інтелігенції села, які проводилися частіше при підвідомчих Департаменту Землеробства учбових закладах та інших сільськогосподарських установах з окремих галузей сільського господарства. Курси зазвичай тривали від одного до півтора місяця під час літніх канікул.

Наступну категорію складають курси з підготовки інструкторів зі спеціальних галузей сільського господарства чи з окремих груп

сільськогосподарських заходів. Завданням цих курсів була підготовка спеціалістів із суспільно-агрономічної роботи.

Курси одного й того ж типу можуть відрізнятися другорядними особливостями: терміном проведення, систематичністю, безкоштовні вони чи платні, пересувні чи стаціонарні для даного району тощо.

Окремо можна відмітити пересувні сільськогосподарські курси, які організовувалися в потягах і на особливих баржах. Так, наприклад, Російським Товариством бджільництва неодноразово споряджалася на баржах складна удосконалена пасіка для демонстрації населенню на берегах Волги та її притоках. Томською агрономічною організацією створено плавучий музей сільськогосподарської промисловості на баржі, яка влітку пересувалася річкою Об униз від Томська, в музеї демонструвалися різні сільськогосподарські машини, прилади, маслобійний завод, удосконалені вулики та приладдя для бджільництва, популярна сільськогосподарська література тощо. Улітку 1913 р. Владикавказька залізниця дала особливий вагон для проведення читань і організації аудиторії, а також право безкоштовного проїзду лекторів. Департамент Землеробства виділив кошти на купування учбових посібників і винагородження лекторського персоналу.

У багатьох випадках сільськогосподарські курси проводилися місцевими суспільними установами – земствами та сільськогосподарськими товариствами (83,4%) [5, с. 340].

За предметами, що викладалися, сільськогосподарські курси в 1912 р. розподілялися наступним чином:

- сільське господарство – 50%;
- тваринництво й молочне господарство – 18,9%;
- бджільництво – 9,3%;
- садівництво та городництво – 9,1%;
- рільництво – 3,4%;
- травосіяння, луківництво, культура боліт – 2%;
- інші – 6% [5, с. 342].

Лекторський персонал поділявся на наступні категорії:

- земські агрономи та спеціалісти – 40,7%;
- викладачі сільськогосподарських учбових закладів – 27,8%;
- урядові спеціалісти й інструктори – 24%;
- спеціалісти сільськогосподарських кооперативів – 4,4%;
- агрономи землевпорядних комісій – 1,1% [5, с. 343].

Описуючи позашкільні способи розповсюдження сільськогосподарських знань, не можна не згадати про сільськогосподарські видання, роль і значення яких із кожним роком зростала.

Число органів сільськогосподарського друку на середину 1914 р. досягла 352 одиниці, у тому числі 135 видань із сільського господарства взагалі, 102 видання з окремих галузей сільського господарства чи окремих груп сільськогосподарських заходів, 83 видання з питань, тісно пов'язаних із сільським господарством (кооперація, лісівництво, рибництво, переселення, землеустрій, кустарні промисли тощо) і, нарешті, 32 видання, на сторінках яких значна увага приділялася питанням сільського господарства. Із цього числа 223 видання видавалися суспільними установами: земствами – до 54 видань,

сільськогосподарськими товариствами та іншими суспільними організаціями – 169, 92 видання – приватними особами і 37 – урядом.

Важливе значення має видання земством популярної сільськогосподарської літератури – брошур, плакатів, пам'яток, довідників, які частіше носили характер «календарів» чи «щорічників». У таких довідниках, окрім відомостей календарного характеру, зазвичай подавалися дані, які в подробицях знайомили населення з існуючими земськими установами, особливо з сільськогосподарських та економічних питань, а також друкували популярні статті з найбільш нагальних на той момент питань сільського господарства.

Швидко розвивалася також видавнича діяльність Департаменту Землеробства. Достатньо сказати, що тільки з 1912 по 1914 рр. кредити на видавничі цілі зросли з 250 тис. руб. до 402 тис. руб. Із суми 402 тис. руб. у 1914 р. 125 тис. руб. виділялося на друкування різних оглядів, звітів і довідників, 66 тис. руб. – на видання періодики («Известия Главного Управления Землеустройства и Земледелия», щомісячного журналу «Сельское хозяйство и лесоводство», тижневого журналу «Земледельческая газета»), 51 тис. руб. – на видання популярної сільськогосподарської літератури і 160 тис. руб. – на інші видання, у тому числі на субсидії місцевим установам для їхньої видавничої діяльності [5, с. 351]. Необхідно зазначити, що користування сільськогосподарською літературою для населення було в основному доступним і своєчасним завдяки тому, що більша частина видань Департаменту Землеробства розповсюджувалася безкоштовно.

Таким чином, ми бачимо, що на той час розвиток дільничної агрономії, дослідної справи і всього сільського господарства в цілому потребував широкого розвитку не тільки шкільної, а й позашкільної освіти. Слід зазначити, що тільки завдяки освіті можливим було підвищення культурного рівня населення, зростання всебічної агрономічної допомоги йому і, як наслідок, розвиток усіх галузей сільського господарства. І в цьому сенсі розвиток позашкільної сільськогосподарської освіти був важливим явищем для прогресу сільського господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедев А. О внешкольном сельскохозяйственном образовании крестьян / А. Лебедев // Агрономический журнал. – 1913. – № 4. – С. 34–42.
2. Завадский И. Общие основания кратковременных курсов по сельскому хозяйству / И. Завадский // Агрономический журнал. – № 3. – С. 123–125.
3. Хромов П. А. Экономическое развитие России / П.А. Хромов. – М., 1967. – 535 с.
4. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Ч. 2 / В.А. Вергунов; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграрна наука, 2008, – 563 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 24).
5. Агрономическая помощь в России / под ред. В.В. Морачевского. – Петроград: Изд. Департамента земледелия, 1914. – 607 с.

УДК 631(477.7)(091)

СИТНИКОВ Ярославдиректор ДПТНЗ «Яготинський
центр професійно-технічної
освіти»

(м. Яготин, Київська обл.)

**ЦЕНТРАЛЬНА АГРОХІМІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ НКЗС УСРР:
ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ОСОБОВИЙ СКЛАД
(1928–1929 рр.)**

У даній статті на основі літературних джерел і архівних документів висвітлено основні аспекти організаційної структури Центральної агрохімічної лабораторії НКЗС УСРР у 1928–1929 рр.

В данной статье на основе литературных источников и архивных документов отражены основные аспекты организационной структуры Центральной агрохимической лаборатории НКЗС УССР в 1928–1929 гг.

In this article the basic aspects of organizational structure of the Central agricultural chemistry laboratory of NKZS of UKRAINE are reflected on the basis of literary sources and archived documents 1928–1929.

Дослідження історії аграрної науки свідчать, що основні принципи організації сучасної мережі сільськогосподарських дослідних установ були закладені в період 20–30-х років ХХ ст. Саме в 1928–1932 рр. спостерігався бурхливий приріст сільськогосподарських науково-дослідних установ, було організовано понад 30 дослідних інститутів з різних галузей сільськогосподарської науки [1].

Завданням даної статті є висвітлення на основі літературних і архівних джерел основних аспектів організаційної структури Центральної агрохімічної лабораторії Народного комісаріату земельних справ УСРР у 1928–1929 рр.

Діяльності Центральної агрохімічної лабораторії (ЦАХЛ) значну увагу приділено в спеціальному випуску міжвідомчого тематичного наукового збірника «Землеробство», № 73 за 1999 рік, що був присвячений історії діяльності ННЦ «Інституту землеробства УААН». Історія діяльності ЦАХЛ частково відображена в наукових статтях В.Ф. Сайка, Г.А. Мазура, Е.Г. Дегодюка [2, 3, 4], проте в статтях міститься багато неточностей, пов'язаних із діяльністю ЦАХЛ. Науково-дослідна діяльність Центральної агрохімічної лабораторії в галузі ґрунтознавства в достатній мірі висвітлена й проаналізована в статті О.А. Пашківської «Діяльність Центральної агрохімічної лабораторії в контексті розвитку ґрунтознавства в Україні (1928–1929 рр.)» [5].

Згідно з документами, знайденими в Центральному державному архіві вищих органів управління і влади України, ЦАХЛ була створена на базі контрольно-хімічної лабораторії Київської крайової контрольно-насінневої станції (хімічний відділ) і розпочала свою діяльність як самостійна науково-дослідна установа з 4 травня 1928 р. (наказ НКЗС № 325/2214 від 4/V. 1928 р.). Вона розміщувалася в Києві за адресою вулиця Леніна, 46 (фото 1). До 1917 р. вулиця називалася Фундуклеєвська, а нині – вулиця Б. Хмельницького. Директором було призначено професора О.І. Душечкіна [6].

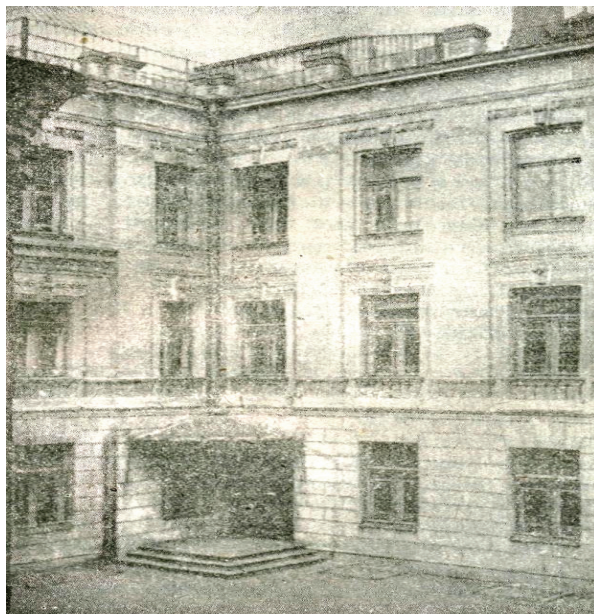

Фото 1. Будинок Центральної агрохімічної лабораторії у м. Києві

У положенні про новостворену Центральну агрохімічну лабораторію зазначалося, що вона є науково-дослідною найвищою контрольною установою у справі вивчення, аналізу добрив, ґрунту та рослин. Головними завданнями ЦАХЛ були всебічна розробка питань агрохімії і ґрунтознавства та координація науково-дослідної роботи в цих галузях сільськогосподарської науки [7].

Для виконання покладених на ЦАХЛ функцій в основу організаційної структури установи був закладений принцип безперебійного виконання програмових завдань. Так, Центральна агрохімічна лабораторія складалася з двох головних відділів: 1. Угноєнь (Удобрень); 2. Ґрунтознавства. Очолив Центральну агрохімічну лабораторію професор О.І. Душечкін.

У свою чергу відділи розподілялися на підвідділи.

Відділ Угноєнь (Удобрень) очолював професор О.І. Душечкін:

- агрономічно-дослідний (дослідної агрономії) на чолі з В.Я. Поповим – організація та керівництво науково-дослідної роботи у справі проведення дослідів із мінеральними добривами; видання наукової та популярної літератури з питань удобрення; обслуговування Батіївгирського дослідного поля лабораторії;

- геологічний під керівництвом Р.Р. Виржиківського займався вивченням і дослідженням агрономічних руд як сировини для виготовлення мінеральних добрив;
- технологічний (М.В. Удовенко) – переробка сировини агрономічних руд;
- контрольний (агрохімічна лабораторія) на чолі з Л.П. Цеслинською проводив аналіз добрив як природних, так і штучних, агрономічних руд, ґрунтів, кормів, води тощо;
- вегетаційний будинок – науковий керівник П.А. Гірко.

Відділ Ґрунтознавства очолював професор Г.Г. Махов:

- територіальні дослідження ґрунтів та картографія – детальне дослідження ґрунтів окремих областей УСРС, складання ґрунтових карт і агрономічної характеристики ґрунтів;
- фізико-хімія та динаміка ґрунту – визначення механічного та хімічного складу ґрунтів;
- меліорація та бонітування ґрунтів [8].

Крім того, до складу Центральної агрохімічної лабораторії входили підвідділи мікробіологічний і економічний, що обслуговували два головних відділи. Підвідділ мікробіологічний на чолі з В.М. Левантівською працював у напрямі вивчення азотобактеру як індикатора на потребу ґрунту в удобренні, також проводилися дослідження ґрунтових мікроорганізмів на фоні внесення органічних і мінеральних добрив.

У структурі ЦАХЛ функціонували бібліотека, музей, фотографічна лабораторія, загальна канцелярія і бухгалтерія. В організаційному апараті діяли редакційна колегія, науково-технічна рада. Постійний штат науково-дослідної установи було затверджено у складі 47 осіб. Станом на 1.06. 1930 р. ЦАХЛ нараховувала 73 особи, із них наукові співробітники (наукові керівники, фахівці, асистенти) – 35, технічний персонал – 24, інший обслуговуючий персонал – 10 осіб. Із держбюджету для проведення науково-дослідної роботи в галузі ґрунтознавства та хімізації на 1928–1929 робочий рік було виділено 89 тис. 234 крб., на 1929–1930 рр. – 186 тис. 420 крб. Ці кошти вважалися мінімальними, проте вони давали змогу виконувати річні програмові завдання ЦАХЛ [8].

Згідно з операційним планом на 1929–1930 бюджетний рік по сільськогосподарській дослідній справі Дослідний відділ НКЗС УСРС покладав на Центральну агрохімічну лабораторію такі основні завдання:

- Відділ Удобрень: дослідження мінеральної сировини для використання її як удобрення під час чи після переробки; пошук способів переробки сировини для добрив; дослідження значення удобрення при різних природних і господарських умовах; вивчення методів аналізу добрив, пошук нових видів добрив;
- Відділ ґрунтознавства: проведення ґрунтових обстежень і вивчення ґрунтів, особливо їхніх агрономічних характеристик у зв'язку з індустріалізацією сільського господарства та з проблемою зрошення південного степу України [9].

Підсумовуючи, потрібно сказати, що організаційна структура Центральної агрохімічної лабораторії НКЗС УСРС, що об'єднала науково-дослідну роботу з ґрунтознавства й агрохімії, позитивно вплинула на розвиток цих галузей сільськогосподарської науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вергунов В. А. Розвиток сільськогосподарської науки та дослідної справи в Україні (1917–1941 роки) / В.А. Вергунов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2002. – С. 92–95.
2. Сайко В. Ф. Становлення Інституту землеробства Української академії аграрних наук / В.Ф. Сайко // Землеробство. – 1999. – № 73 спец. випуск. – С. 3–19.
3. Мазур Г. А. Науковий доробок ґрунтознавців / Г.А. Мазур // Землеробство. – 1999. – № 73 спец. випуск. – С. 101–111.
4. Дегодюк Е. Г. Шляхи поступу агрохімічної науки в Україні – у вимірі часу Інституту Землеробства / Е.Г. Дегодюк // Землеробство. – 1999. – № 73 спец. випуск. – С. 19–27.
5. Пашківська О. А. Діяльність Центральної Агрохімічної лабораторії в контексті розвитку ґрунтознавства в Україні (1928–1929 рр.) / О.А. Пашківська // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2005. – Вип. 21. – С. 173–179.
6. ЦАХЛ НКЗС (Український Інститут Удобрень та Ґрунтів) в м. Києві. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 1376. – Арк. 2.
7. Центральна Агро-Хемічна Лабораторія. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 85. – Арк. 58–59.
8. Калачиков О. Т. Коротка характеристика двохрічної роботи Центральної АГРО-Хемічної Лабораторії НКЗС УРСР / О.Т. Калачиков // Короткий звіт про роботу Центральної Агрохемічної Лабораторії. – 1930. – С. 5–16.
9. Операційний план на 1928–1929 бюджетний рік по с.г. дослідній справі. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 497. – Арк. 93–96.

УДК 63(091)(477)(«19/20»)

ЛИТВЕНКО Михайло
старший науковий
співробітник ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ДО ПИТАНЬ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (XX – початок XXI ст.)

У статті стисло проаналізовано загальний рівень розвитку сільського господарства України на крутих поворотах історії XX – початку XXI ст., об'єктивність висвітлення цього процесу у працях істориків, економістів, учених-аграріїв. Сформульовані рекомендації щодо прискореного виходу його з кризи, переходу до сталого економічного та соціального розвитку.

В статье кратко проанализированы общий уровень развития сельского хозяйства Украины на крутых поворотах истории XX – начала XXI вв., объективность освещения этого процесса в трудах историков, экономистов, ученых-аграриев. Сформулированы рекомендации относительно ускоренного его выхода из кризиса, перехода к устойчивому экономическому и социальному развитию.

Briefly analysed general level development of agriculture of Ukraine on the sudden turns of history XX – beginning XXI of age, об'єктивність illuminations of this process in labours of historians, economists, scientists-agrarians. Recommendations are formulated in relation to speed-up his exit from a crisis, passing to steady economic and social development.

Сільське господарство – надзвичайно складна галузь матеріального виробництва, яка поєднує в собі біологічну, екологічну, економічну складові та є однією з головних сфер економіки у забезпеченні життєдіяльності людини, гарантуванні продовольчої безпеки, дефіцит якої загрожує голодом. В Україні перепоною соціальній стабільності, конкурентоспроможності нації є проблема бідності, яка потребує знання причин і розробки механізмів її подолання та недопущення у майбутньому. Декларація ООН «Цілі розвитку на порозі тисячоліття» проголосила першочерговим завданням скорочення екстремальної бідності, зменшення до 2015 р. вдвічі частки населення з добовим споживанням менше 1 дол. на особу.

З метою аналізу причин голодоморів, відновлення історичної справедливості прийняті законодавчі та нормативно-правові акти: Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28.11.2006 р. №50, Укази Президента України: «Про встановлення дня пам'яті жертв голодоморів в Україні» від 26.11.1998 р. № 1310/1998, «Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 24.12.2007 р. №1179/2007, «Про Координаційну Раду з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 14.03.2007 р. №207/2007, «Про оголошення 2008 року роком пам'яті жертв голодоморів» від 24.11.2007 р. № 250/2007, Розпорядження Уряду «Про схвалення концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року» від 02.02.2008 р. № 364-р. В них засуджено злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, що сприяли голодомору, внаслідок якого, за даними переписів, померло понад 10 млн. чоловік, більшість з них – від Голодомору 1932–1933 років. П'ятирічна програма дослідження останнього має встановити істину, об'єктивно поінформувати про ці трагічні події, однією з причин яких було втілення в життя ідеї колективізації та розкуркулення, вилучення надмірними хлібозаготівлями усіх запасів зерна у селян. Ряд звернень ЦК КП(б)У до Уряду СРСР скоротити плани хлібозаготівель в Україні були проігноровані [1, с. 10, 190].

Виконання зазначеної програми розширить доказову базу голодомору як геноциду українського народу, сприятиме його міжнародному визнанню, увічненню пам'яті жертв, консолідації українського народу, держави, систематизації інформування про голодомор [2, с. 62, 92], адже єдиної думки вчених про Голодомор як спланований геноцид українського народу ще не існує. Так, академік П.П. Толочко припускає, що Голодомор – страшна трагедія, яка сталася з двох причин. По-перше, через природні катаклізми (в той час була засуха і повені). По-друге, через хибну політику держави: замість рятування своїх громадян від голодної смерті, вона експортувала хліб. Від Голодомору ж постраждали однаково усі зернові райони СРСР, тому вважати те, що сталося тільки українською бідною не можна. То було горе усієї країни [3, с. 14].

Постать селянина віками височіє на історичному тлі як монумент благородній хліборобській праці заради людського життя і заслуговує на глибоку вдячність нинішніх і майбутніх поколінь за силу духу у боротьбі зі стихією за урожай при тій матеріально-технічній оснащеності аграрного виробництва. Навіть у 1913 р. сільське господарство було малопродуктивним: зернові культури (88,4% посівів) мали середню врожайність 9,4 ц/га, у т. ч. озима пшениця – відповідно 11% і 11,8 ц/га. Жалюгідною була матеріально-технічна база сільського господарства: механічні двигуни займали у структурі енергоресурсів 0,8%, робоча худоба – 99,2%. Ґрунт оброблявся 523 тис. сох і косуль, 404 тис. дерев'яних плугів та 3757 тис. борін, 45% селянських господарств України не мали ніяких землеробських знарядь і робочої худоби, 36% – не мали корів, 16% були безземельні [4, с. 190; 13, с. 105].

Підвищення ролі селян у суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку потребує поглибленого наукового осмислення історії сільського господарства та соціальних процесів у ньому. Починаючи з другої половини ХХ ст. на цю тему щорічно з'являються десятки наукових публікацій.

Об'єктивне висвітлення історії сільського господарства України сприяє кращому вирішенню актуальних проблем його сучасного розвитку: продовольча безпека, економічна незалежність, соціальна стабільність, достаток, конкурентоспроможність. Науково виважена історична правда утверджує в суспільстві справедливість, нетерпимість до будь-якого насильства, жорстокості, аморальності, а викриття причин негативних явищ дозволяє уникнути їх повторення в майбутньому, підвищити ефективність виробництва, згуртувати суспільство навколо гуманної ідеології найвищої цінності людини, високої місії аграрної галузі, її трудівників у забезпеченні людства продовольством.

Мета статті. На основі стислого аналізу найбільш яскравих здобутків і характерних недоліків у розвитку сільського господарства виробити теоретичні та практичні рекомендації щодо прискореного виведення аграрного сектору економіки з кризового стану, поступової стабілізації його функціонування в умовах сталого розвитку та нарощування виробництва.

Комплексно узагальнюють динаміку розвитку тогочасного сільського господарства праці І.В. Шульги, П.Г. Калька, В.В. Діденка, П.С. Фещенка, А.А. Нестеренка, М.І. Лавриновича, Л.О. Шепотько, В.А. Вергунова, Л.І. Михайлової, П.П. Панченка, В.А. Шмарчука, В.В. Юрчишина, М.Б. Гуревича, І.В. Прокони, С.О. Гудзинського, В.К. Гаркавого, М.В. Зубця, М.А. Журби, С.С. Падалки та ін. У них органічно поєднується аграрна історія з теорією і практикою виробництва, аналізується розвиток виробничих сил, соціальні проблеми тощо. Загальним недоліком окремих робіт, особливо до 1990-х років, є відсутність аргументованої критики помилок господарювання, заідеологізованість теоретичних положень і практичних установок. Історіографію аграрних відносин цього періоду ґрунтовно викладено у працях Л.Ю. Бернштейна, В.І. Юрчука, Я.С. Калакури, В.С. Петренко, В.П. Плисюка, П.П. Панченка, В.П. Михайлюка, С.В. Кульчицького, А.І. Павлова та ін.

Заслужують на увагу сучасні дослідження з проблем соціального розвитку села, планування соціально-економічного розвитку, розселення, динаміки трудових ресурсів, досягнення вищих соціальних стандартів.

У період незалежності сільське господарство України оцінюється з позицій європейської інтеграції, адаптації до вимог ЄС і ринкової економіки, модернізації форм власності та господарювання, які у 20–90-х рр. ХХ ст. змінювалися не менше 4-х разів: в умовах непу; у 30-х – середині 50-х рр.; з другої половини 50-х – 80-х рр.; з початку 90-х рр. Сьогодні виділяють такі основні форми господарювання: 1) колективне сільськогосподарське підприємство; 2) селянські спілки; 3) акціонерні товариства; 4) фермерські (селянські) господарства; 5) різні сільськогосподарські кооперативи (виробничий, обслуговуючий), окремі приватні форми (приватна агрофірма, приватне підприємство). Перспективним є і підприємництво, засноване на приватній власності господарського товариства, кооперативу, націлене на успіх, прибуток, інновації, принциповість, конкурентоспроможність, ресурсозбереження, продуктивність праці [5, с. 3, 63, 65, 68].

Глибоко аналізується людський капітал, тенденції кадрового забезпечення підприємств, передумови та чинники ефективного формування та використання його в сільських регіонах: соціальний розвиток, менеджмент, у т. ч. і стратегічний живого капіталу на всіх рівнях, інвестування як фактор продуктивності праці.

Всебічно висвітлюється потенціал сільського сектора та ресурси сільських територій, славлячи землеробів виразом Джефферсона, як найцінніших,

найенергійніших, найблагодіяльніших, найнезалежніших громадян, найміцнішими узами зв'язаних зі своєю країною. Розкриваються причини кризи: зростання безробіття, занепад сільських територій, міграція та шляхи їхнього подолання, об'єктивні й суб'єктивні причини голодоморів, їхні наслідки для українського народу [1, с. 5–16; 6, с. 3, 4, 426–448, 461–464].

Україна має сприятливі для сільського господарства земельні ресурси (9% світових чорноземів) для вирощування високоякісної продукції, у т.ч. і на експорт. Так, у 2001–2006 рр. експорт її зріс у доларовому еквіваленті у 3,5 рази. Ресурсний потенціал с.г. складає близько 10% національного багатства, забезпечує 55% споживчого ринку, 13% експортної виручки, є базою соціального розвитку сільських поселень. Рівень забезпеченості останніх соціальними благами складає: автодорогами 287 км /1000 кв. км, загальною площею житла – 23 кв. м на 1 особу, закладами побутового обслуговування – на коефіцієнт 0,57, природним газом – 28% сіл і житла [6, с. 19].

Основними зовнішніми та внутрішніми чинниками розвитку сільських територій сьогодні є економічні, до головних чинників відносять ще й землю, працю, капітал, підприємливість, менеджмент, передові технології, особливо державна підтримка самостійного розвитку сільських територій [7, с. 76–78]. Зразком є Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р., на яку з бюджету виділяється 120 млрд. грн., з них на соціальну сферу – 15 млрд. грн., аграрний ринок – 49 млрд. грн., аграрний сектор – 14 млрд. грн., систему управління – 17 млрд. грн.

Сприятливими загалом є і природно-історичні умови розвитку сільського господарства. Моренні, зандрові, суглинисті, піщані, супіщані, лесові ґрунти, помірний клімат з коливанням середньої температури від 5,5°C до 10°C, дві родючі ґрунтові зони: лісостеп і степ з помірним рельєфом, різницею висот, температурою, вологістю, опадами, які сприяють розвитку близько 30 тис. рослин [8, с. 3–4].

Цього мало для високих урожаїв більшості сільськогосподарських культур, які в Україні значно нижчі, ніж у Європі, внаслідок недостатньої уваги до сучасної агрокультури, родючості ґрунтів, вилучення із сільськогосподарського обороту малопродуктивних, деградованих земель. За рекомендаціями науки до активного обробітку слід залучати не більше 1/3 земельних угідь країни, в Україні ж розорюваність земель становить 56,2%, обсяг їхньої загальної с.-г. утилізації – 77,8% – один з найвищих у світі, а тому маємо ерозію, зниження гумусності, загрозливу чи й незворотну деградацію ґрунтів.

Ріст населення збільшив потребу в продуктах, товарах, посилив навантаження на екосистеми. Всесвітня Хартія ООН (1982 р.) з охорони природи відзначила, що «деградація природних систем ...так само, як і нездатність встановити належний економічний порядок між людьми та державами, призводить до руйнації економічних, соціальних і політичних структур». Вихід – у реалізації концепції сталого розвитку людства на основі гармонійної взаємодії суспільства і природи, економічного та соціального розвитку, збереження довкілля заради задоволення потреб багатьох поколінь.

Ефективність сільськогосподарського виробництва – похідна якості та структури людських ресурсів, падає за низької частки економічно активного населення (лише 47%), збідніння (з грошовими доходами нижче прожиткового рівня 66%), низькій заробітній платі (50,9% рівня промисловості та 57,8%

середнього рівня по економіці у 2007 р.), малій частці фонду оплати праці у собівартості с. г. продукції (12% в 2006 р.), у 2,5 рази меншій, ніж у 1990 р., неадекватному балансі доходів між працею і капіталом, неефективній земельній реформі [9, с. 90–92].

У сільському господарстві СРСР (2-е місце після промисловості по валовому суспільному продукті) працювала третина зайнятих у народному господарстві [10, с. 101]. УРСР, маючи 7% площі сільськогосподарських угідь Союзу, виробляла 23% союзної валової продукції галузі, 23,9% землеробської, 22,3% тваринницької, 21% союзного валового збору зерна, у т.ч. 43,2% озимої пшениці, 60,7% цукрових буряків, 45,6% соняшнику, 23,4% м'яса у забійній вазі, 23,5% – молока, 21,5% – яєць [4, с. 190].

Позитивну роль у розвитку сільського господарства відіграла нова економічна політика 20-х років ХХ ст. до ініційованої Сталіним відмови від неї і переходу до насильницької суцільної колективізації, базованої на волюнтаристських теоретичних установах Сталіна та відповідних партійних рішеннях. Неп 1921–1925 рр. сприяв зростанню сільськогосподарського виробництва, його згортання у 1926–1927 рр. і відродження продрозверстки загальмувало виробництво, знизило рівень життя, було державною реставрацією воєнного комунізму.

Проте більшість економістів пропонувала форсувати колективні форми господарювання (О.Г. Шліхтер) чи розвивати трудові селянські господарства на базі хуторів і відрубів (М. Кондратьєв і О. Чаянов), або індивідуальні, вважаючи колективні нерентабельними (І.П. Коротков), як спробу сільської бідноти покращити злиденне життя (М.П. Макаров). Земельний кодекс України 1922 р. надав право вибору форми землекористування (община, індивідуальне господарство, колективне господарство (ТСОЗ), артіль, комуна), з перевагою адміністративно-регулюючим земельним громадам та зміною збутової і постачальної сільськогосподарської кооперації на виробничу. Проте примусова організація колгоспів продовжувалась всупереч настановам XV з'їзд ВКП(б) на різні форми добровільної колективізації зусиллями Сталіна і його оточення, які взяли на озброєння ідеї Зінов'єва-Каменєва про «надподаток» для селянства, що вів до економічного та політичного безправ'я, а з кінця 20-х років і репресивного переселення сотень тисяч селян в необжиті райони Архангельської області та Сибіру [5, с. 10, 25–27].

Ігнорування непу і гоніння селян посилились з проголошенням листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б) курсу на суцільну колективізацію, яку Сталін розглядав як засіб вилучення коштів з села для потреб індустріалізації, що зустріло опір селян, бунти і збройні повстання, пік яких припав на початок 1930 р., охопивши в Україні близько 1 млн. чол. Постанова ЦВК СРСР та РНК СРСР від 01.02. 1931 р. «Про надання крайовим (обласним) виконкомом і урядам автономних республік права виселення куркулів з меж районів суцільної колективізації сільського господарства» стала правовою основою політики розкуркулення та виселення заможних селян з конфіскацією їхнього майна. За приблизними підрахунками даних органів НКВС-НКДБ-МДБ-МВС СРСР в 1930–1931 рр. з України було виселено 63 тис. 817 сімей [11, с. 4, 6].

Вжиті заходи з виправлення помилок політики колективізації, засудження їх у статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» (лютий 1930 р.) та звинувачення органів місцевої влади завершилися дозволом селянам виходити з колгоспів, чим масово скористалися в Україні та на Північному Кавказі. З вересня 1930 р. наступ

на одноосібників продовжився; до кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано близько 70% селянських господарств. Це дезорганізувало сільськогосподарське виробництво, а в поєднанні з посухою 1931 р., надмірними хлібозаготівлями позбавило село продовольчих і фуражних запасів, створило передумови для тотального голоду, дискредитувало колективізацію.

Проте колективна форма господарювання втрималася близько 1000 років, і лише після розвалу радянської моделі будівництва сільського господарства була дискредитована і нині може бути відкинута і забута, як неперспективна. В той же час, на переконання С. Дем'яненка, «...без цієї форми господарювання українська аграрна галузь не зможе нормально розвиватися», адже вона постійного використовувалася селянськими общинами – виробничими об'єднаннями з колективним землеволодінням (толока, царина (колективна земля для тимчасової обробки), супруга тощо, члени яких мали спільне майно, інвентар, бюджет, подвірний розподіл землі тощо. Колективні форми обробітку землі домінували до середин XIX ст., їхній занепад пояснюється розповсюдженням оренди після реформи 1861 р., розвитком капіталізму. Живучість їх у складності індивідуального господарювання, земельному голоді, традиціях [12, с. 72–75; 3–6].

Кожен історичний період розвитку сільського господарства України має свої особливості економічного, політичного та соціального поступу. На його результати, крім природнокліматичних, впливають і інші чинники. Особливої шкоди завдають війни, революції, перехідні періоди соціально-економічних перетворень, кризи, відставання науково-технічного прогресу, у тім числі аграрного, недоліки організації виробництва, нехтування економічними законами, культурними традиціями.

Колосальні втрати завдала сільському господарству Велика Вітчизняна війна. На окупованій території ворог знищив понад 5 млн. чоловік, зруйнував і спалив 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, знищив майже всі МТС. Площі посівів у колгоспах зменшилися на 47%, в радгоспах – на 68,5%, середня урожайність зернових впала до 7 ц/га (12,4 ц/га у 1940 р). Поголів'я ВРХ на 1946 р. склало 67% довоєнного рівня, свиней – 36,6%, овець і кіз – 49,9%, коней – 42,9%. Збитки лише колгоспів склали 18,1 млрд. крб. Нестача техніки змушувала впрягати худобу, нерідко людей. Жінки, підлітки, літні люди виконували в колгоспах понад 70% усіх робіт [4, с. 123–124; 10, с. 95].

Відбудова сільського господарства, розпочата з визволенням України, велася високими темпами: в 1945 р. відроджено понад 26 тис. колгоспів із 28 тис., в 1951–1955 рр. досягнуто довоєнного рівня розвитку с.-г. виробництва.

У 50–80 роки колгоспно-радгоспна система все більше гальмувала розвиток сільського господарства, хоча державними та партійними органами були прийняті понад 1,5 тисячі директивних документів. Націлюючи аграріїв на подальшу інтенсифікацію сільського господарства, укрупнення колгоспів, держава позбавляла їх підприємливості, можливості повніше скористатися результатами своєї праці, відчужуючи як від засобів виробництва, так і від вироблюваної продукції, частину якої вилучала у централізований фонд. Це загострило кризи АПК, уповільнило вирішення продовольчого питання [5, с. 119–120]

У цілому заходи сприяли збільшенню валової сільськогосподарської продукції на одного середньорічного працівника: продуктивність праці становила 4912 крб. у радгоспах і 3511 крб. у колгоспах і міжгосподарських підприємствах. До кінця 1980-х рр. курс на інтенсифікацію зберігся: підвищення родючості

ґрунтів, створення міцної кормової бази, сховищ, акцент на первинну переробку продукції, реконструкцію, тваринницьких ферм і виробничих об'єктів з метою одержання максимальної віддачі вкладених коштів, проте втілити його в життя повністю так і не вдалося [4, с. 193].

В умовах світової економічної кризи, що охопила й Україну та її сільське господарство, для виходу з неї, переходу до сталого розвитку та суттєвого підвищення рівня життя необхідно: підтримувати с. г. державою та приватними структурами, розвивати аграрну теорію, враховуючи багатофункціональність сільського господарства, його нові функції: виробництво заміників нафтопродуктів; створення нових благ (соціальний контроль над територіями, відтворення традиційної культури); збереження історично усталеного ландшафту й біорізноманіття в агроценозах; відродження авторитету вмілого господаря; регулювання еволюційного зменшення частки сільського господарства в загальній економіці країни, стримуючи її надто швидке прямування до нуля; всі зміни у сільському господарстві повинні відбуватись за дотримання неодмінних умов: розвиток НТП, постійне зростання продуктивності праці, оптимальна зайнятість і недопущення високого сільського безробіття, зниження долі імпортного продовольства на внутрішньому ринку та збільшення вітчизняного, нарощування його експорту, збереження сільської поселенської мережі й оптимального рівня щільності сільського населення; ліквідація порушення системи простого та розширеного відтворення; вчасне впровадження нових методів інтенсифікації суспільного виробництва; неможливість відміни мораторію на продаж землі без гарантій правового захисту її від розбазарювання; створення механізмів формування та використання людського капіталу; впровадження сучасних інформаційних технологій в аграрну економіку; диференціація утворення товариств в залежності від мети і змісту підприємництва (акціонерне, взаємного страхування, довірче, з додатковою чи з обмеженою відповідальністю, командитне товариство, повне товариство); розвиток сільських територій переважно на внутрішніх чинниках (природні ресурси, інфраструктура, інституційні, людські ресурси, організація виробництва, інновації, фінансування, інвестиції, екологія), які сприяють використанню особливостей територій та плануванню їхнього перспективного розвитку.

Ігнорування пропозицій посилить деаграрізацію економіки, обезлюднення сіл, зростання на внутрішньому ринку імпортої продукції, диспропорцію типів господарювання, гостроту та тривалість кризи, знизить продовольчу безпеку, консолідовану підтримку аграрного сектора державою і приватними структурами [14, с. 2–4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журба М. А. Лиха коса голодомору. 1932–1933 / М.А. Журба, С.С. Падалка, П.П. Панченко ; редкол. : П.П. Панченко ; за заг. наук. ред. П.П. Панченка. – К., 2008. – 432 с.
2. Офіційний вісник України. – 2008. – № 17. – С. 61–65.
3. Золотухина И. В Украине может вырасти поколение неудачников / И. Золотухина // Комсомольская правда в Украине. – 2008. – 31.10.–06.11. – № 242/44.
4. Українська радянська енциклопедія : в 12 т. – 2-ге вид. – К., 1984. – Т. 11, кн. 2. – 496 с.

5. Українське село у 20–90 рр. XX століття : (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю. Беренштейн, С.В. Кульчицький, Г.П. Мигрин та ін. – К., 1998. – 122 с.
6. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : у 2 т. / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. – Т. 2 : Соціальні ресурси сільських територій. – К., 2003. – 466 с.
7. Морозюк Н. В. Чинники розвитку сільських територій / Н.В. Морозюк // Прометей. – 2007. – № 3. – С. 75–78.
8. Сельское хозяйство Украины. Первая кустарно-промышленная выставка в Москве // М.Б. Гуревич, Б.Н. Рождественский, С.Н. Сосновий и др. – Х., 1923. – 232 с.
9. Україна в 2007 році : внутрішнє та зовнішнє становище та перспективи розвитку : експертна доповідь. – К. : НІСД, 2007. – 264 с.
10. Сельское хозяйство Советского Союза : к XIV Междунар. конф. экономистов сельского хозяйства (г. Минск, 1970). – М. : Колос, 1970. – 256 с.
11. Бельдюгін В. Діяльність радянських репресивних органів на території України в період проведення суцільної колективізації / В. Бельдюгін, В. Нарикова // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / відп. ред. О.Я. Пилипчук. – Вип. 34. – К., 2008. – С. 3–7.
12. Дем'яненко С. До питання еволюції общини в українському селі / С. Дем'яненко // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2008. – Вип. 34. – С. 72–76.
13. Панченко П. П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – [2-е вид.]. – К., 2000. – 342 с.
14. Петриков А. Многофункциональность сельского хозяйства: теоретические и политические аспекты / А. Петриков // АПК : экономика, управление. – 2007. – № 12. – С. 2–6.

УДК 621.791.75 (092)

СУКМАНЮК ОленаЖитомирський національний
агроекологічний університет
(м. Житомир)

АВТОМАТИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ЕЛЕКТРОДУГОВОГО ЗВАРЮВАННЯ ТА НАПЛАВЛЕННЯ ПРИ ВІДНОВЛЕННІ ДЕТАЛЕЙ МАШИН: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ

У статті розглянуто історію виникнення та розвитку автоматизації процесу електродугового зварювання і наплавлення при відновленні деталей машин.

В статье рассмотрено историю возникновения та развития автоматизации процессу электродуговой сварки и наплавки при восстановлении деталей машин.

It was researched the history and development of the automation of the arc welding and surfacing process while the machines' details restoring.

Відомо, що розвиток сільського господарства багато в чому зумовлювався його технічним переозброєнням, у першу чергу, застосуванням новітніх наукових розробок. Новий етап цього процесу розпочався із впровадження електродугового зварювання та наплавлення при відновленні деталей сільськогосподарських машин. Як і кожний напрям природознавства, цей процес має власну історію еволюції наукової думки.

На жаль, на сьогодні, не існує узагальненої комплексної історичної праці, що розкриває даний процес і, тим більше, у контексті розвитку галузевої наукової думки у світі.

Так, розвитком автоматизації зварювального обладнання при відновленні деталей займався в 50-ті роки минулого століття начальник зварювального бюро заводу «Рязсельмаш» М.С. Корольов [17], який впроваджував досвід роботи і застосування автоматичного та напівавтоматичного зварювання під шаром флюсу в середовищі вуглекислого газу.

М. Ф. Грохольський [18] в 60-х роках ХХ ст. досліджував проблеми відновлення деталей сільськогосподарських машин і механізмів зварюванням та наплавленням, займався питаннями створення нового обладнання для автоматичного наплавлення деталей сільськогосподарських машин, реалізовував технологічні процеси наплавлення робочих поверхонь деталей.

Питанням вибору способів і контролю якості відновлення деталей наплавленням зносостійкими матеріалами з використанням автоматів у кінці 70-х-на початку 80-х років ХХ ст. займалися П. А. Руденко, В. А. Горохов [14, 15].

На початку 80-х років XX ст. процеси відновлення деталей автоматичним дуговим зварювання, наплавленням із застосуванням нових матеріалів, які забезпечували підвищення післяремонтного ресурсу машин досліджували В. І. Черноіванов та В. П. Андреев [16].

Доцент Челябінського політехнічного інституту Г.Д. Куликов [13] у 1980-ті рр. займався створенням і впровадженням сучасних на той час методів вібродугового наплавлення та практично сприяв їхньому промислового використанню на підприємствах різних галузей господарства.

У кінці 80-х рр. XX ст. проблеми застосування енерго- та ресурсозберігаючих технологій при відновленні зношених деталей сільськогосподарських машин зварюванням та наплавленням під шаром флюсу, а також шляхи автоматизації зазначеного процесу досліджував А. В. Коваль [19].

Однак, наявний масив опублікованих праць деталізує лише окремі моменти складових дослідництва скоріше на ниві електродугового зварювання та наплавлення [13–19], але ніяк не еволюції технічних засобів при відновленні деталей сільськогосподарських машин.

Основним завданням статті є спроба дослідити історію розвитку автоматизації процесу зварювання та наплавлення.

Першим, хто прагнув автоматизувати процес зварювання був Микола Миколайович Бенардос (1842–1905), який не тільки почав використовувати електричну дугу для зварювання металів у 1881 р., але й розробив декілька автоматичних пристроїв (рис. 1) для зварювання, як металевим, так і вугільним електродом [1]. Ці пристрої в подальшому стали прототипами зварювальних автоматів та напівавтоматів. Ним також був запропонований спосіб зварювання металевим електродом на змінному струмі, для чого він створив електропаяльник з автоматичним регулятором довжини дуги (рис. 2).

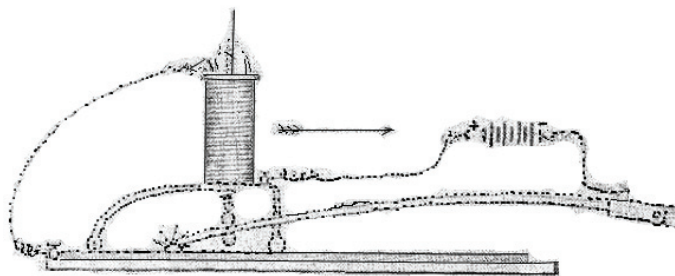

Рис. 1. Пристрій для зварювання металевим електродом з автоматичним регулятором дуги (1886)

Наступним яскравим представником винахідників автоматичного зварювання і наплавлення є вітчизняний інженер Микола Гаврилович Славянов (1854–1897), який у 1888 р. проводив роботи зі зварювання та наплавлення деталей машин із застосуванням автоматичної установки (рис. 3) та розробив головку для автоматичного регулювання подачі електродів по мірі їхнього згорання [2].

Ще одним важливим кроком до впровадження автоматизації процесу зварювання у виробництво стала робота Дмитра Антоновича Дульчевського, який, працюючи в Одеських залізничних майстернях у 1927–1928 рр., виготовив верстат з автоматичною подачею електроду [4].

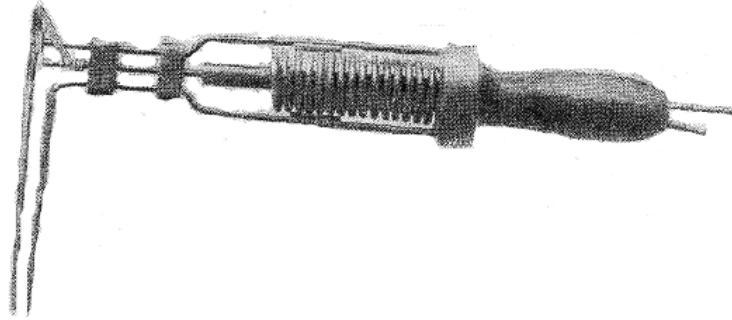

Рис. 2. Тримач з автоматичним регулятором довжини дуги (1886)

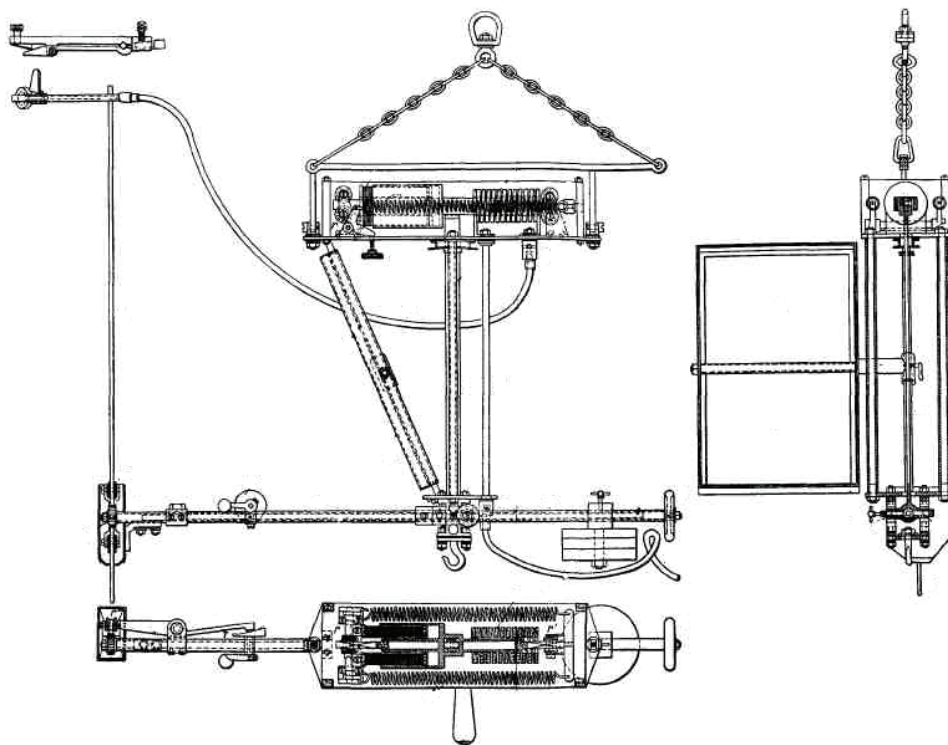

Рис. 4. Перший електрозварювальний автомат М. Г. Славянова (1891)

Швидкі темпи механізації сільського господарства висунули на перший план і питання впровадження у виробництво автоматизації дугового зварювання та наплавлення, що було невід'ємною частиною процесу відновлення деталей сільськогосподарських машин із мінімальною затратою часу та матеріальних ресурсів.

Першим прикладом впровадження автоматичного зварювання у сільськогосподарське машинобудування ще на початку 30-х рр. XX ст. був конвеєр для виробництва молотарок з широким застосуванням автоматичного зварювання штучним електродом на заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» (м. Харків) [8].

З 1931 р. на заводі «Рязсільмаш» (м. Рязань) почали застосовувати автоматизований процес електродугового зварювання та наплавлення при

виробництві плугів, борін, льоном'ялок, машин для збирання картоплі. Факт масового впровадження у сільськогосподарське виробництво автоматичного зварювання і наплавлення підтверджується і збільшенням кількості зварювальних установок. Так, наприклад, у 1932 р. на вищезазначеному заводі працювало 15 зварювальних установок, а вже в 1934 р. їхня кількість збільшилась майже в два рази [5].

Завдяки застосуванню механізованого наплавлення відкрилася можливість більш якісно та з меншими затратами відновлювати такі відповідальні деталі, як колінчаті вали тракторних і автомобільних двигунів (рис. 5). Розроблена технологія їхнього відновлення використовувалася на ряді заводів і ремонтних підприємств як нашої держави, так і за кордоном. Механізоване наплавлення також застосовувалось для відновлення зношених опорних катків гусеничних тракторів, осей катків, натяжних коліс, шатунів тощо (рис. 6) [6].

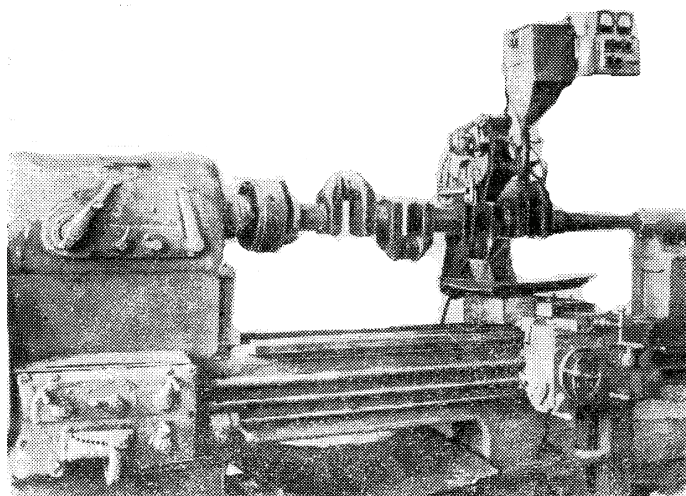

Рис. 5. Токарний верстат, пристосований для наплавлення колінчатих валів під шаром флюсу

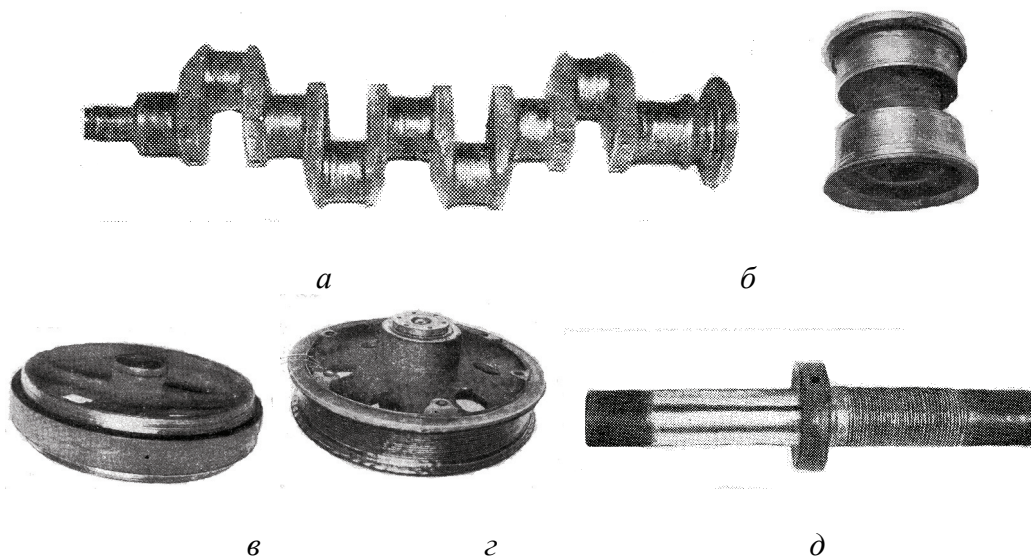

Рис. 6. Деталі, відновлені наплавленням: а – колінчатий вал трактора ДТ-54; б – однобортний опорний каток трактора; в – натяжне колесо; г – кранове колесо; д – вісь опорного катка

У 30-ті рр. XX ст. Інститут електрозварювання АН УРСР створив ряд конструкцій дугових автоматів. Крім автоматичних головок були розроблені верстати для автоматичного зварювання балок, колон, цистерн тощо, які впроваджувалися у виробництво на заводі ім. «Правди» (м. Дніпропетровськ).

Конструкції автоматів, що виготовлялись на той час базувалися на технології зварювання із застосуванням постійного електричного струму силою 350–400 ампер. Цим автоматам були властиві загальні недоліки зварювання: розбризкування електродного дроту (10–30%), низька якість металу шва внаслідок дії повітря на зварювальну ванну.

Враховуючи ці недоліки у 1935 р. в Інституті електрозварювання було впроваджено у виробництво автоматичну двомоторну головку та технологію зварювання «хрестовим» електродним дротом, а вже в 1939–1940 рр. розроблено спосіб автоматичного зварювання закритою дугою – під шаром флюсу [8]. Найпершою моделлю зазначеної головки стала установка марки А-66 [7].

Подальша розробка та вдосконалення зварювального устаткування здійснювалась у напрямку спрощення його конструкції. В результаті цього в 1943 р. В.І. Дятловим було створено підвісну зварювальну головку А-80, яка працювала зі сталою швидкістю подачі електродного дроту. Успішним вдосконаленням самохідних зварювальних головок в Інституті електрозварювання ім. Є.О. Патона займалась група вчених під керівництвом П.І. Севбо, яка створила самохідну зварювальну головку А-81 (САГ-1). Головки типу САГ замінила самохідна головка УСА з вбудованим пневмофлюсоапаратом, яка отримала широке промислове застосування [9].

У 1945 р. були створені легкі малогабаритні самохідні автомати – зварювальні трактори, що рухаються під час зварювання по зварюваному виробу повздовж шва. Першою такою моделлю став трактор типу ТС-6. Впродовж 1945–1946 рр. здійснювалось вдосконалення цих автоматів і у 1948 р. на їхній базі було створено універсальний зварювальний трактор ТС-17 (рис. 7), який застосовувався для зварювання під флюсом стикових і кутових швів висотою 4–6 мм. Завдяки своїм невеликим габаритам та малій вазі (близько 42 кг), маневреності та простоті конструкції цей трактор витиснув всі попередні прототиби, створені на базі ТС-6.

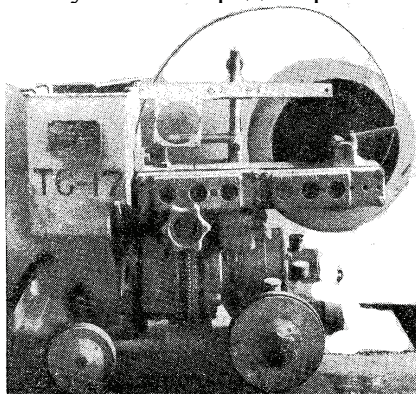

Рис. 7. Універсальний трактор для дугового зварювання під флюсом типу ТС-17 (1948)

Створення та вдосконалення зварювальних тракторів типу ТС, які мали оригінальну конструкцію, стало значним вкладом у світове зварювальне апаратобудування. Американські й англійські прототиби зварювальних тракторів

були прив'язані до направляючої доріжки і безпосередньо не могли пересуватись по зварювальному виробу, що суттєво звужувало можливості їхнього застосування [10].

В 1946–1947 рр. Інститутом електрозварювання АН УРСР було розроблено конструкцію уніфікованого зварювального автомата АБС зі сталою швидкістю подачі електродного дроту, який випускався в залежності від призначення в трьох виконаннях АБС, АБ та А (рис. 8).

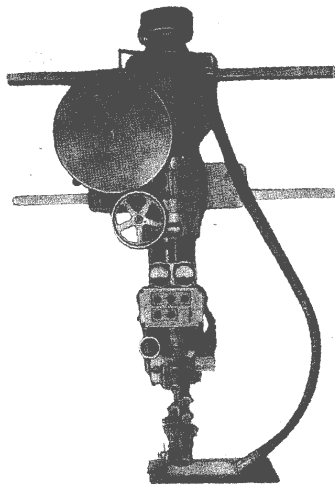

Рис. 8. Уніфікована зварювальна головка АБС (1947)

На базі вузлів головки АБС було створено цілу низку уніфікованих автоматів різного призначення, найбільш поширений з яких А-384М.

Інститутом електрозварювання ім. Є.О. Патона, починаючи з 1948 р., створено чимало типів устаткування для напівавтоматичного зварювання. Широкого застосування набув напівавтомат ПШ-5 (рис. 9).

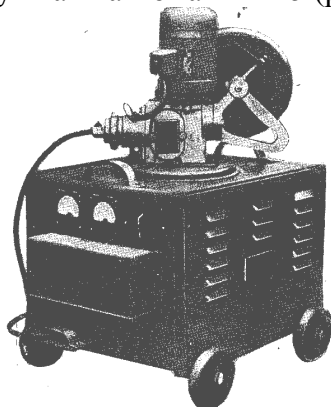

Рис. 9. Напівавтомат для дугового зварювання під флюсом типу ПШ-5 (1948)

Вдалим вдосконаленням вказаного пристрою став напівавтомат типу ПШ-54, який зварював деталі під шаром флюсу на постійному чи змінному струмі поверхні, розташованій під кутом до 20° .

Вже з 1949 р., враховуючи потреби виробничих та ремонтних заводів, ці напівавтомати масово випускались промисловістю країни.

У 1951–1952 рр. розроблено технологію швидкісного двостороннього автоматичного зварювання листових матеріалів великого габариту на

електромагнітних стендах та створенні дводугові зварювальні трактори типу ДСТ-23, ДСТ-24, ДСТ-38 тощо [11].

На початку 60-х років ХХ ст. для ремонту вузлів сільськогосподарських машин складної конфігурації (короткі шви та інші технологічні особливості) почали застосовувати зварювання та наплавлення в середовищі вуглекислого газу.

Новим видом відновлення деталей сільськогосподарської техніки, який почали використовувати в ремонтних майстернях у 1970–1974 рр. стало електрошлакове наплавлення, яке на той час було самим продуктивним з усіх відомих способів.

Наступним етапом розвитку автоматизації зварювання у світі стало використання промислових роботів, для яких, на відміну від інших засобів автоматизації виробництва, притаманна можливість переналаштування з одного типу виробу на інший шляхом зміни програми.

У зварюальному виробництві, як і в інших видах виробництва, промислові роботи використовуються в складі робототехнічних комплексів (РТК), що представляють собою маніпуляційні системи, оснащенні засобами ведення зварюального процесу з програмним управлінням координатами інструмента відносно виробу та параметрами процесу зварювання.

Зварювальні РТК застосовуються для роботизації контактного точкового та дугового зварювання, причому, якщо в 1970–1978 рр. об'єктом роботизації було в основному лише контактне точкове зварювання, то в подальшому було збільшено кількість роботів, які використовуються для дугового зварювання [12].

Подальший розвиток автоматизації електродугового зварювання, як і більшість виробничих процесів був спрямований на їх комп'ютеризацію, що дає змогу здійснювати контролюючу функцію.

Зі створенням нової сільськогосподарської техніки створюються нові технічні засоби, удосконалюються вже існуючі, їхня комплектація, а також компактність, якими здійснюється відновлення деталей машин.

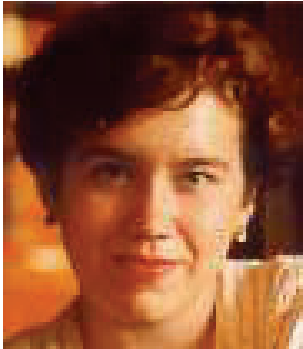
Отже, дослідивши історію автоматизації процесу зварювання та наплавлення, можемо вважати, що автоматизація дугового електрозварювання розпочалась з часів його винайдення (1881 р.). Розвиток автоматизації процесу зварювання при відновленні деталей сільськогосподарських машин припав на середину 30-х років ХХ ст., однак він ще не закінчився, а продовжується і в даний час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Огиевский А. С. Николай Николаевич Бенардос / А.С. Огиевский, Л.Л. Радунский. – М. ; Л. : Госэнергоиздат, 1952. – 206 с.
2. Славянов Н. Г. Электрическая отливка металлов / Н.Г. Славянов. – СПб. : Типогр. С. Корнатовского, 1892. – 68 с.
3. Никитин В. П. Русское изобретение – электрическая дуговая сварка / В.П. Никитин. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 140 с.
4. Сварка в СССР : в 2 т. / под ред. В. А. Винокурова. – М., 1981.
5. Сварку ведут автоматы / Н. Королев. – Рязань : Рязанское кн. изд-во, 1961. – 31 с.
6. Алексеев А. А. Автоматы для дуговой сварки / А. А. Алексеев // Сварочное дело в СССР. – М., 1937. – С. 66–78.

7. Патон Б. Е. Електричне зварювання і наплавка – могутній засіб економії металу / Б.Е. Патон. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 35 с.
8. Нариси з історії техніки на Україні / відп. ред. К. К. Хренов. – К. : Наук. думка, 1964. – 110 с.
9. Севбо П. И. Автосварочные головки Института электросварки Академии наук УССР / П.И. Севбо // Сборник, посвященный семидесятилетию со дня рождения Е.О. Патона. – К., 1946. – С. 141–152.
10. Патон В. Е. Сварочные тракторы Института электросварки / В. Е. Патон // Юбилейный сборник, посвященный Е. О. Патону. – К., 1951. – С. 481–500.
11. Севбо П. И. Комбинированные машины для сварочного производства / П. И. Севбо. – К. : Наук. думка, 1975. – 223 с.
12. Тимченко В. Состояние и тенденция развития роботов для сварки / В. Тимченко, Г. Начев // Автоматическая сварка. – 1982. – № 7. – С. 45–58.
13. Куликов Г. Д. Современные способы восстановления деталей наплавкой / Г. Д. Куликов. – Челябинск : Южно-Уральское кн. изд-во, 1974. – 184 с.
14. Горохов В. А. Ремонт и восстановление коленчатых валов / В. А. Горохов, П. А. Руденко. – М. : Колос, 1978. – 159 с.
15. Руденко П. А. Повышение качества восстановления деталей машин / П. А. Руденко, В. А. Горохов. – К. : Урожай, 1978. – 176 с.
16. Черноиванов В. И. Восстановление деталей сельскохозяйственных машин / В. И. Черноиванов, В. П. Андреев. – М. : Колос, 1983. – 288 с.
17. Королев Н. С. Сварку ведут автоматы / Н. С. Королев. – Рязань : Рязанское кн. изд-во, 1861. – 31 с.
18. Грохольский Н. Ф. Восстановление деталей машин и механизмов сваркой и наплавкой / Н. Ф. Грохольский. – М. ; Л. : Машиностроение, 1966. – 275 с.
19. Коваль А. В. Применение энерго- и ресурсосберегающих технологий при восстановлении изношенных деталей сельскохозяйственных машин наплавкой под флюсом : учеб. пособие / А. В. Коваль. – Благовещенск, 1989. – 117 с.

УДК 378.2:63: 001(477)Веселовський

ПЯТНИЦЬКА Вероніка
аспірантка ДНСГБ УААН
(м. Київ)

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.Ф. ВЕСЕЛОВСЬКОГО (1920–1923 рр.)

Стаття присвячена науково-організаційній діяльності професора С.Ф. Веселовського на посаді голови Сільськогосподарського наукового комітету України Наркомзему в 1920–1923 рр., його особистого вкладу в розвиток і становлення науково-дослідної справи в Україні в 20-х рр. XX ст.

Статья посвящена научно-организационной деятельности профессора С.Ф. Веселовского на должности главы Сельскохозяйственного научного комитета Украины Наркомзема в 1920–1923 гг., его личному вкладу в развитие и становление научно-исследовательского дела в Украине в 20-х гг. XX ст.

The article is devoted to the scientific-organizational activity of professor S.F. Veselovsky on the post director of Agriculture-economic scientific committee of Ukraine, his personal contribution in the development and formation of the scientific-research work in Ukraine in 1920–1923 years XX century.

Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ), «... який по праву можна вважати однією з предтеч теперішньої Української академії аграрних наук, розгорнув активну діяльність щодо згуртування вітчизняних наукових сил, відродження зруйнованих галузевих науково-дослідних установ. Так, у 20-х роках XX ст. було відновлено дореволюційну мережу й започатковано низку нових науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю. Велика заслуга СГНКУ полягає в тому, що у науково-дослідних установах було збережено кращі традиції, закладені вченими-ентузіастами ще до подій 1917 року. Це, насамперед, велика увага до методики проведення дослідів, чесність, об'єктивність в оцінках одержаних експериментальних матеріалів,» – пише професор В.А. Вергунов у своїй монографії під назвою «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927)» [1].

Пік наукової діяльності Комітету на ниві дослідної справи припадає на 1922–1923 рр. Саме в цей час професор С.Ф. Веселовський займав посаду заступника голови комітету, а згодом став головою СГНКУ.

«Організаційна структура установи, спектр досліджуваних проблем, їх реалізація в республіці та репрезентація за кордоном за багатьма ознаками відповідає суті академічної науково-координуючої установи сучасного типу» [1].

Висвітленню питань організації, процесу діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) присвячено небагато наукових праць. Перш за все, знаходимо відомості з праць самих керівників та працівників СГНКУ на сторінках журналу «Вісник сільськогосподарської науки» (1922–1923 рр.): С. Веселовського, О. Янати, П. Тутковського, О. Соколовського, С. Франкфурта, І. Щоголіва та інших. Серед сучасних наукових розвідок діяльності СГНКУ варто відзначити статтю професора В.А. Вергунова «Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз» [2]. Деякі відомості знайдені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 1230). Окрім цього, у межах НДР Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН на 2001–2006 рр.: «Історія започаткування, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні» (номер державної реєстрації 0102U001526), здійснено спробу розкрити діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України в період його функціонування протягом 1918–1927 рр.

Завданням статті є комплексне дослідження науково-організаційної діяльності професора С.Ф. Веселовського у 1920–1923 рр. на посадах заступника голови СГНКУ, голови Сільськогосподарського наукового комітету України та голови Економічної Секції СГНКУ.

Окремого історичного аналізу заслуговує діяльність С.Ф. Веселовського, вітчизняного державного діяча, науковця, економіста й організатора сільськогосподарської дослідної справи в Україні. На жаль, на даний момент не існує спеціальних наукових досліджень про науково-організаційну діяльність професора взагалі та у межах Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) зокрема.

Вихідними даними для розробки даної теми слугували виявлені архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [3].

Знайдені архівні матеріали дали змогу прослідкувати життєвий та творчий шлях ученого. Так, згідно наказу по СГНКУ Ч. 6 від 20 вересня 1921 р. в § 1 у зв'язку з затвердженням Наркомземом з 25 січня 1921 р. згідно обранню рахувати Веселовського Сергія Феофановича заступником голови комітету з 1 липня 1920 р.; заступником члена президії з 23 лютого 1920 р. [1, с. 107].

Роль професора С.Ф. Веселовського в організації сільськогосподарської дослідної справи при СГНКУ певною мірою замовчувалася, лише завдяки архівним джерелам та аналізу фахових періодичних видань того періоду можна проаналізувати його особистий внесок у розвиток науково-дослідної справи в Україні 20-х рр. XX ст.

Професора С.Ф. Веселовського було обрано головою Комісії сільськогосподарської дослідної справи при СГНКУ, створеної на засіданні комітету 2 грудня 1922 р. після доповіді вченого секретаря О.А. Янати про стан та організацію дослідної справи в Україні. На перших засіданнях комісії дослідної справи були накреслені головні завдання її діяльності:

а) з'ясувати, що зробила та намітила до виконання кожна секція СГНКУ в питаннях дослідної справи;

б) координувати роботу в СГНКУ та його секціях з дослідними організаціями як у центрі, так і на периферії шляхом організації з'їздів, нарад тощо;

в) ознайомитися з програмами та результатами діяльності дослідних установ і організацій, критикуючи їх з погляду раціонального та планового розвитку дослідної справи в Україні;

г) реагувати на поточні питання дослідної справи в Україні.

Заснуванням Комісії сільськогосподарської дослідної справи було заповнено прогалину в організації СГНКУ, де була відсутня координація роботи між його секціями. Розроблено проект статуту комісії дослідної справи, який був обговорений на одному з засідань комісії. Згодом проект був перероблений, відредагований та затверджений Президією комісії на пленумі СГНКУ. Також комісія вислухала доповідь від Секції Ґрунтознавства про її діяльність з питань дослідної справи, доповіді Метеорологічної і Меліораційної секцій, розглянула проект участі Комісії у Всеросійській сільськогосподарській виставці, низку інших організаційних та інформаційних доповідей, делегувала професора С.Ф. Веселовського на 3 сесію Київського Краєвого Комітету сільськогосподарської дослідної справи [4; 1, с. 136–139].

У 1922 р. відбулася перша сесія Комітету Державного Степового Заповідника «Чаплі» або «Асканія-Нова», що стало великою подією в організації господарського та наукового життя заповідника. Через своєчасні заходи Уряду і деяких наукових установ України, серед яких перше місце належало СГНКУ, через невпинну працю службового персоналу Асканії, пощастило врятувати цю надзвичайно цінну з наукового і практичного погляду установу. У сесії взяли участь 2/3 дійсних членів комітету (28 осіб), серед яких присутнім був Голова СГНКУ, Економічної Секції СГНКУ та Київського Політехнічного інституту професор С.Ф. Веселовський. Президія сесії складалася з голови, члена колегії Наркомзему О. Трилиського, заступника голови – професора С. Веселовського, членів президії – А. Кедера та Г. Бучушкана, секретаря – професора О. Янати та помічників секретаря: В. Різниченка та М. Котова.

Проведено 15 загальних засідань сесії, на них заслуховувалася й обмірковувалася доповідь Сергія Феофановича Веселовського «До програми праці економічного відділу науково-степової станції».

З найважливіших постанов, ухвалених на сесії, треба зазначити такі:

1. Складання кліматичного нарису району заповідника, організація в районі зоопарку, заповідника, двох метеорологічних станцій другого розряду та п'ять дощомірних станцій в різних пунктах заповідника.

2. Організація систематичних ботанічних і стаціонарних досліджень різних сторін цілинного степу, а також екскурсійне ботанічно-географічне дослідження степів району заповідника.

3. Вважати за першорядне завдання складання докладної карти ґрунтів території заповідника, а також складання топографічної карти великого розміру з ізогіпсами.

4. Організація при заповіднику інспекції охорони природи південно-степового району України.

5. Поширення помешкання бібліотеки та музею заповідника, сприяння їхньому подальшому розвитку й удосконаленню, вважати частину парку, що має назву Ботанічного саду, цінним дендрологічним насадженням і визнати за

потребу перетворення його на справжній ботанічний сад, не відкладаючи зробити чистку парку, як засіб боротьби з короїдами.

6. Визнати за потрібне поповнити деякі частини зоопарку способом купівлі, обміну та спорудження спеціальних експедицій.

7. Вжити негайних заходів до ретельної охорони архіву заповідника з огляду на його величезну наукову й історичну вартість, адже він відбиває історію розвитку степового господарства більш ніж за ціле століття.

8. Визнати за потрібне включити в завдання науково-степової станції дослідження мікрофлори та мікрофауни, відбудувати зоотехнічну лабораторію, утворити зоотехнічний відділ музею і негайно приступити до організації зоотехнічної станції заповідника.

9. Розробити організаційно-продуктивний план і доручити це адміністрації заповідника, заснувати економічний відділ науково-степової станції і розпочати працю згідно з запропонованою програмою професора С.Ф. Веселовського [5].

16 жовтня 1922 р. в Харкові відбувся II Всеукраїнський Агрономічний з'їзд, серед присутніх та доповідачів якого був і професор С.Ф. Веселовський. На цьому з'їзді вчений виступив з доповідями: «Сучасний стан сільського господарства і тенденції його розвитку»; «Культура цукрового буряка, її роль в селянському господарстві та райони розповсюдження»; «Земельна та загальна політика в цукровій промисловості».

На з'їзді були присутні не тільки діячі агрономічної галузі, а й представники сільськогосподарської кооперації, земробітники, селекціонери.

9 грудня 1922 р. голова СГНКУ професор С.Ф. Веселовський зробив доповідь про наслідки II Всеукраїнського Агрономічного з'їзду. Він відзначив загальний характер зазначеного з'їзду, що працював над розв'язанням таких основних питань як питання землевпорядкування, земельної політики, громадської агрономії, сільськогосподарської кооперації. На цьому ж пленарному засіданні С.Ф. Веселовський інформував про стан сільськогосподарської праці в Москві (Госплан; Всеросійське бюро дослідної сільськогосподарської справи; Московську краєву дослідну сільськогосподарську станцію; Петровську сільськогосподарську академію і т.п.). Зокрема професор С.Ф. Веселовський доповів про майбутню Всеросійську сільськогосподарську виставку, ознайомивши присутніх з її програмою, завданнями та фінансовими можливостями, продемонстрував нову сільськогосподарську літературу, привезену з Москви [6; 7].

Про діяльність Президії СГНКУ С.Ф. Веселовський писав в одному із випусків «Вісника сільськогосподарської науки»: «У грудні 1922 року відбулося 7 засідань, було розглянуто 91 справу. Важливіші з них такі: участь у Загально-Російському з'їзді ґрунтознавців у Москві, справі комітету сільськогосподарського контролю, участь у Загально-російському з'їзді зоологів, перегляд планів праці секції сільськогосподарською освіти та популяризації, стан штучного рибного господарства у заповіднику Антоніни, організація Всеукраїнської наради ґрунтознавців в Києві, утворення контактів з комітету з роботою Губземвідділів, участь у роботі Планової комісії при Київському Губземвідділі, забезпечення Музею комітету окремим постійним помешканням, перегляду плану работ Зоотехнічної секції, проект Положення Науково-Дослідного Інституту Водного господарства, фінансовий стан та борги комітету, колективна умова з Всеробіт-Землісом, встановлення контакту з центральним кооперативним видавництвом «Книгоспілкою» та ін.» [1, с. 126–129].

Як голова СГНКУ С.Ф. Веселовський постійно займався організацією та проведенням з'їздів, виставок, нарад і конференцій, присвячених сільському господарству. Був головою Президії Виставочного комітету при СГНКУ для участі у Всеросійській сільськогосподарській виставці, що відбулася 15 серпня 1923 р. в Москві.

«Рада СГНКУ ухвалила схему участі комітету в виставці. В загальних рисах вона була така: на території виставки бажано було влаштувати живу мапу України з розподілом на райони: природні, побутові, економічні та сільськогосподарські. В кожному районі показати в натурі як природу, так і все типове господарство України: селянську садибу з типовими для неї культурами (город, ягідник, садок, квітник та ін.), з двором, з хатою та ін. Господарськими будівлями, колодязем, током; з пасікою, якщо район бджільний. Двір повинен бути живий: з типовою худобою, птицею, птахами, реманентом, надібком та господарськими запасами. Біля садиби – левади, луки, ставки, поле з типовим сівоборотом, а де треба – і лісові масиви. Рада запропонувала всім секціям як найскоріше виявити своє відношення до виробленого плану участі СГНКУ в виставці, з'ясувати характер та кількість експонатів і ці матеріали надіслати до Президії, яка з свого боку, повинна була їх розібрати, згрупувати та дати цільну картину щодо участі наукового комітету в виставці, у відповідності до затвердженого Радою загального плану. Виставочний комітет при СГНКУ уже виконав головні організаційні та кошторисні праці, як от: виявив участь кожної секції щодо виконання наміченої схеми; одержав від більшості секцій плани їх у виставці, списки експонатів, які треба наготовити» [8; 9].

Займаючи відповідальну посаду в СГНКУ, професор С.Ф. Веселовський брав активну участь в засіданнях президії СГНКУ, де на чергових засіданнях обговорювалися та обмірковувалися важливі питання з видання «Вісника сільськогосподарської науки», ревізій філій комітету тощо. Він опікувався також відкриттям нових філій, встановленням найкращого зв'язку між працею Президії та окремих секцій комітету, організацією Центральної рибної станції, утворенням особливого комітету районізації України, складанням додаткових розрахунків комітету на жовтень 1922–1923 рр. з планом діяльності комітету на 1923 р.

Позачергові засідання носили спеціальний характер, маючи на меті встановити найближчий контакт у роботі між президією та окремими секціями комітету, а також безпосереднє ознайомлення членів президії з роботами окремих секцій. Щоб досягти цієї мети, такі засідання президії влаштовувалися при участі членів відповідних секцій і переважно в приміщеннях самих секцій. З позачергових засідань відбулися: одне – в справах секції ґрунтознавства, зокрема, в справі складання й видання карти ґрунтів України, одне – в справі технічної секції, головним чином з приводу проекту обслідування сільського будівництва в Україні, два – в справах лісової секції, на яких було розглянуто такі головні питання: організація центральної дослідної лісової станції та дослідна лісова справа в Україні взагалі; організація підсекції лісової технології; наукова спадщина небіжчика професора В. Огієвського.

За ініціативи редакції «Вісника сільськогосподарської науки» секція освіти та популяризації Сільськогосподарського Наукового Комітету на засіданні 15 червня 1922 р. організувала «Рецензійну комісію», що мала за мету систематично і критично розглядати популярну сільськогосподарську літературу та давати для неї реферати й рецензії з висновками комісії. В комісію було

запрошено в якості членів професорів С.Ф. Веселовського, О.А. Янату, М.К. Малюшицького, С.М. Москвичова, Е.В. Окопова та ін. На своїх засіданнях комісія розглядала рецензії на різноманітну популярну сільськогосподарську літературу. На кожну працю крім написаної рецензії, члени комісії обмірковували й словесну рецензію. Ухвалені рецензії та висновки комісія подавала до друку в журнал «Вісник сільськогосподарської науки» СГНКУ та інші періодичні сільськогосподарські видання [10].

Отже, науково-організаційна діяльність С.Ф. Веселовського на посадах заступника голови та голови Економічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) Наркомзему у 1920–1923 рр. була направлена на становлення та розвиток сільськогосподарської науково-дослідної справи в Україні. Проведений нами аналіз доводить, що ця тема залишається актуальною і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.) : зб. документів і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. : В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко ; за заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника ; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2006. – 518 с.; порт., фото. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 14).
2. Вергунов В. А. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи : іст.-науковий аналіз / В.А. Вергунов // Нариси з історії природознавства і техніки. – 2005. – № 45. – С. 172–173.
3. Веселовський Сергій Феофанович. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17 л. – Спр. 693. – Арк. 48.
4. Комісія сільськогосподарської дослідної справи при С.-Г. Науковому Комітеті / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1923. – Ч. 1-2, вип. 2. – С. 58–59.
5. Перша сесія Комітету Державного Степового Заповідника України «Чаплі» – «Асканія-Нова» / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1922. – Ч. 1, вип. 1. – С. 16–19.
6. Участь С.-Г.Н.К.У в II Всеукраїнському Агрономічному з'їзді / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1922. – Ч. 3, вип. 2. – С. 107–109.
7. Пленум С.-Г. Наукового Комітету : доклад голови про наслідки II Всеукр. Агрономічного з'їзду / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1922. – Ч. 4, вип. 4. – С. 178–179.
8. Президія С.-Г. Наукового Комітету / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1922. – Ч. 4, вип. 4. – С. 180.
9. Президія Виставочного комітету при СГНКУ / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1923. – Ч. 1-2, вип. 2. – С. 54–55.
10. Рецензійна комісія секції освіти та популяризації С.-Г. Наукового Комітету СГНКУ / Вісн. С.-Г. Науки / за ред. С. Веселовського, О. Янати. – К. : Вид-во Бюро С.-Г. Наук. Комітету України. – 1922. – Ч. 3, вип. 3. – С. 128.

УДК 630:016:929

ТРИШУТІНА Наталія

зав. сектором виховної роботи
Бібліотеки Харківської
національної академії
міського господарства
(м. Харків)

РОЗГОРТАННЯ ЗЕЛЕНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ ТА УЧАСТЬ О.І. КОЛЕСНИКОВА У НАУКОВІЙ РОЗРОБЦІ ЙОГО ЗАСАД

У статті розглядається передвоєнний період історії зеленого будівництва в Україні та участь вітчизняних науковців у розробці теоретичних засад цієї галузі комунального господарства.

В статье рассматривается довоенный период истории зеленого строительства в Украине и участие отечественных научных работников в разработке теоретических принципов этой отрасли коммунального хозяйства.

The pre-war period of history of green building is examined in Ukraine that participating of domestic research workers in development of theoretical principles of this industry of communal economy.

Серед сучасних дослідників історії зеленого будівництва розповсюджена думка, що «теоретичні основи садово-паркового будівництва в Україні фактично почали закладатися з другої половини ХХ ст. [1]. Той же автор вказує: «Патріархом дендрологічної науки в Україні слід називати професора О. Липу» [2]. Друковані й архівні матеріали, проаналізовані у поданій статті, дають підставу переглянути періодизацію історії розробки теоретичних засад зеленого будівництва в нашій країні та пролити світло на участь у цих процесах вітчизняних учених.

На початку реконструктивного періоду історії нашої країни у центрі уваги керівних органів опинилася проблема озеленення швидко зростаючих населених місць. Прискорена індустріалізація та спричинена нею масована урбанізація України спонукали уряд підсиленими темпами вирішувати проблему міської екології. Великі сподівання покладалися на озеленення населених місць у плані пропаганди нового, соціалістичного способу життя.

Перед фахівцями зеленого будівництва стояли питання дендрологічного, екологічного й естетичного характеру.

Архітектори Заходу раніше за наших вітчизняних містобудівників стикнулися з цими питаннями, тож вони першими почали шукати відповіді. Ще у 1898 р. вийшла знаменита книга британського архітектора Е. Говарда «Міста-сади майбутнього», в якій автор висунув ідею якнайширшого проникнення природи в міське середовище. У 1930 р. архітектурний загаль дізнався про *дисперсну* схему озеленення великого французького архітектора Ле Корбюзьє [3]. У роботах знаного австрійського архітектора Каміло Зітте міські насадження розділялися на ті, що мають гігієнічне значення та на декоративну зелень [4].

Своє слово з питань зеленого будівництва сказали й зодчі Радянського Союзу. При складанні плану «Велика Москва» у 1921–1925 рр. архітектор С. Шестаков запропонував *центричну* схему озеленення міста, яка передбачала створення зеленого кільця навколо мегаполісу та проникнення зелені до центру у вигляді зелених клинів. Архітектор Н. Мілютін винайшов схему *лінійних міст*, яка полягала в тому, що в місті паралельно тягнулися три зони: житлової забудови, промислових підприємств, а між ними – смуга зелених насаджень [5]. Й.В. Сталін у своїх настановах під зеленим будівництвом розумів «не дрібні газончики, (...) а крупні паркові масиви, котрі ми повинні всемірно розвивати» [6].

Але в Україні пореволюційних років довелося перш за все долати значні труднощі, що виникли у наслідок нанесенні шкоди міській зелені під час першої світової і громадянської воєн та страшної паливної кризи початку 20-х рр., яка спалила у «буржуйках» близько 50% дерев і кущів із міських садів та скверів. У своїй доповіді Президії окружного виконкому робітничих, селянських та червоноармійських депутатів у 1928 р. голова управління благоустрою Харківкомунгоспу Васильченко зазначав: «У перші роки революції багато з наших громадських садів являли собою купу сміття зі зруйнованими огорожами, з численними поламаними деревами та чагарниками. Особливо наші парки і сади постраждали у голодному 1921 році» [7]. Відродження міської зелені стало одним із напрямів боротьби нової влади з тотальною розрухою.

Етапним у цьому плані було видання Раднаркомом України «Декрету про охорону зелених насаджень у містах та інших населених пунктах України», який був підписаний Х.Г. Раковським 29 травня 1922 р. [8]. Цим урядовим актом у правові рамки були поставлені питання захисту міської зелені від умисного пошкодження. На розвиток цього декрету було розроблено інструкцію «Про охорону зелених насаджень та порості в містах та інших населених пунктах України», згідно з якою «усі кущові та деревні насадження та природні порості, що знаходяться в місцях загального користування, (...) повинні були негайно по отриманні даної інструкції бути зареєстровані як громадське надбання особливої цінності» [9].

На початку реконструктивного періоду було складено П'ятирічний план розвитку зеленого господарства [10], у виконанні якого брали участь і Міський відділ комунального господарства, і Всеукраїнське управління лісами, і кооперативне товариство «Пасічник-садівник», і Всеукраїнське товариство захисту тварин та рослин «Живрас», і Управління залізниць. Щорічно проводилися тижні лісопосадок, до роботи долучалися школярі, безробітні харків'яни. З метою кадрового забезпечення робіт із зеленого будівництва у 1928 р. в Харкові була створена профшкола декоративного деревництва [11]. Зараз цей навчальний заклад, який у 2008 р. відзначив своє 80-річчя, носить назву Житлово-комунального технікуму Харківської національної академії міського господарства.

Отже, в цей період служби озеленення поступово стали переходити від захисту та відродження міської зелені до розгортання робіт із зеленого будівництва на нових площах.

У січні 1930 р. в Ленінграді була проведена спеціальна нарада, присвячена озелененню міст [12]. Значну роль у піднесенні робіт з озеленення відіграв червневий 1931 р. пленум ЦК ВКП(б), який затвердив директиву: «ЦК зобов'язує широко розгорнути роботу з розвитку зелених насаджень, розбивці бульварів та скверів, а міські лісові масиви перетворити у зразкові парки культури та відпочинку» [13]. Того ж року в Ленінграді вийшла книга С.Д. Георгієвського «Озеленение городов» [14]. В 1930-ті рр. на наукову трибуну вийшли такі корифеї радянського зеленого будівництва, як О.Є. Машинський та Л.Б. Лунц. Залишилися публікації їхніх праць із питань зеленого будівництва у збірці «Реконструкция городов СССР», виданій у 1933 р. [15].

Свій внесок у розв'язання проблем озеленення зробили українські вчені. Так, В.Я. Гурський у 1923 р. видав один із перших у СРСР посібників із цих питань – книгу «Значение древоразведения при обсадке дорог, улиц и усадебных мест» [16]. Ґрунтовну розробку проблем зеленого будівництва подали в своїй книзі співробітники харківського інституту «Діпромісто» Б.С. Гофман та відомий лісівник О.Ф. Скоробагатий [17]. Слід зазначити, що від початку діяльності у 1920 р. будівельного факультету Харківського технологічного інституту (нині – Національний технічний університет ХПІ) його студентам читався курс лекцій «Планування і благоустрій населених місць, сади», який розробив і викладав професор Д.С. Черкес [18]. У 1933 р. у Харкові вийшла книга професора Роснянського «Психо-технические консультации по организации парков культуры и отдыха» [19].

12 вересня 1931 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про озеленення залюднених місць», в якій були визначені розміри територій, що відводилися під зелене будівництво: починаючи з осені 1931 р. ставилася вимога доведення площі насаджень загального користування (лісопарків, парків, садів, скверів і т.д.) до 10 м² на одну людину, а разом із зеленню у приватних садибах міських жителів на 1 грудня 1935 р. – до 20 м². При цьому для Донбасу сукупна площа зелених насаджень у старих містах на 1 грудня 1934 р. мала досягти 30 м², а в нових – 40 м² на одного мешканця. Навколо великих міст вже тоді планувалося створити 2-кілометрові зелені зони з лісопарків, парків, фруктових садів. Для їхньої посадки НКЗС було доручено відмежувати спеціальні ділянки. Передбачалося також створення по всій республіці сітки розплідників для забезпечення озеленювальних робіт посадковим матеріалом [20]. Видана створеним відповідно до постанови ВЦВК та РНК УСРР від 25 липня 1931 р. Народним комісаріатом комунального господарства інструкція із застосування постанови по озелененню населених місць чітко розписувала розміри об'єктів озеленення відповідно кількості населення та пояснювала принципи їхнього розміщення по території міст та селищ міського типу. Постановою ЦВК та Раднаркому Союзу РСР від 27.06.1933 року перед містобудівниками висувалася вимога «передбачати всередині населених місць, а також на їх периферії системи зв'язаних між собою зелених насаджень (парки культури та відпочинку, бульвари, сквери і т. ін.) та системи охоронних зон» [21].

Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 10 липня 1935 р. «Про генеральний план реконструкції Москви» визначала навіть «конкретні планувальні рішення розміщення зелених насаджень в системі планування крупного міста» [22].

Серед наукових установ, покликаних розв'язувати проблеми міського середовища, варто назвати створений у Харкові у 1931 р. Всеукраїнський інститут комунальної гігієни (нині – Інститут гігієни та медичної екології ім. О.М. Марзєєва АМНУ). Одним із напрямів його роботи було «научное изучение в целях оздоровления и благоустройства населённых мест природных гигиенических факторов: воды, воздуха, почвы, зелёных насаждений и т. п.» [23]. Цей науково-дослідний заклад тісно співпрацював зі створеним для загальнодержавного вирішення проблем комунального господарства Всеукраїнським науково-дослідним інститутом комунального господарства, до складу якого входив спеціальний сектор озеленення населених місць під керівництвом професора О.І. Колеснікова [24]. Професор уперше в теорії та практиці зеленого будівництва займається формуванням асортименту декоративних рослин, придатних для цілей озеленювання. В 1934 р. у Харкові вийшов «Сборник работ по зелёному строительству», складений з праць О.І. Колеснікова. Перша з них – написана разом із О. Корніл'євим «Материалы к основному порайонному ассортименту деревьев и кустарников для зелёного строительства Украины» [25]. Як зазначає Ю.І. Вергелес, у цій роботі було узагальнено «відомості про морфологічні, екологічні, меліоративні, естетичні властивості близько трьох сотень видів дерев і чагарників та видано рекомендації щодо їхнього використання в складі міських насаджень. Фактично О.І. Колесніков увів у практику зеленого будівництва метод екологічних шкал, подібний до того, який використовується у лісовій типології, екологічній індикації лісорослинних умов у лісовому господарстві. Для багатьох десятків видів такі відомості було наведено вперше. Територію тодішньої України було поділено на 12 деревокультурних районів, для яких і були розроблені рекомендації стосовно застосування певних порід дерев і чагарників. Це дало змогу перейти до науково обґрунтованого проектування об'єктів зеленого будівництва і значно урізноманітнити видовий склад насаджень загального користування» [26]. У роботах О. І. Колеснікова цього періоду розглянуто також питання кількісних показників зелених насаджень загального користування в містах, зокрема обчислена їхня мінімальна питома площа (m^2 загальної площі в розрахунку на одного мешканця залежно від природно-географічних умов розташування та розміру міста) [27].

У 30-х рр. ХХ ст. професор розробляє нові передові технології вирощування дерев і кущів в умовах міста та необхідні для цього знаряддя (винахід у 1933 р. розбірного металевго вазона для пересаджування великих дерев, вперше успішно застосований на вулицях Харкова) [28]. Перша стаття О.І. Колеснікова, присвячена технологіям пересадки великих дерев, увійшла до книги «Сборник работ по зелёному строительству» 1934 р. випуску [29]. У цій роботі проаналізований закордонний та вітчизняний досвід пересаджування дорослих дерев, та подано креслення винайденого вазона.

Щоб здійснювати проектувальні роботи, обсяги яких зросли за умов серйозної нестачі спеціалістів вищої кваліфікації з садово-паркової архітектури, професор О.І. Колесніков у співпраці з архітектором О.М. Пашенком запропонували зручний спосіб графічного оформлення проектних креслень [30].

Значну увагу питанням озеленення новобудов і реконструйованих старих міст України приділяли працівники українського інституту проектування міст

«Діпроміст». Вони враховували, що зелену «поросль треба насадити вмінючи, треба вміти її розпланувати, треба добрати підхожі до даного ґрунту та клімату породи, треба їх розмістити так, щоб у всі пори сезону (...) ця поросль здавалась новою й цікавою, як своїми масами, так і кольором» [31]. Для цього доцільним було визнано створення великих дослідних розсадників для добору та акліматизації рослин. Ці настанови відповідали творчим принципам тонкого знавця дендрології О.І. Колеснікова, який очолив відділ зелених насаджень цього інституту.

У середині 1930-х рр. у Харкові створюється проектувально-будівельна контора Тресту зелених насаджень. Спираючись на досвід її роботи Всеукраїнська конференція з зеленого будівництва, яка відбулася у лютому 1935 р. в Києві при Наркомгоспі, намітила організацію проектних майстерень окрім Харкова, у Києві, Одесі, Сталіно (сучасний Донецьк). Організація таких майстерень мала сприяти покращенню проектів озеленення міст і селищ України [32]. Для населення в питаннях озеленення території міста, у Харківський трест зелених насаджень 1935 року було видано невелику брошуру «Превратим Харьков в зелёный город» [33], у якій дохідливо роз'яснювалася техніка посадки дерев і догляду за ними.

Таким чином, у роки передвоєнних п'ятирічок озеленення стає важливою складовою частиною заходів із планування, забудови та благоустрою міст України. Площа зелених насаджень за десять передвоєнних років зросла з 4,5 м² до 6,9 м² на одного жителя України. «У роботах з благоустрою міст зелене будівництво зайняло одне з провідних місць» [34].

Наприкінці 1935 р. у Всесоюзній академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна під головуванням академіка М.І. Вавилова відбувся пленум секції субтропічних культур. В обговоренні доповіді «Роль субтропиків в озелененні городов и новостроек» взяв участь делегат з України О.І. Колесніков. У своєму виступі професор досить критично оцінив досвід практичної роботи з озеленення населених місць у Радянському Союзі. Як знавець і безпосередній учасник створення чудових парків курортної зони Чорноморського узбережжя Кавказу він запропонував практикам озеленювання не покладати сподівань суто на фахівців зі столичних проектних організацій Союзу, а організовувати проектні архітектурні майстерні безпосередньо на місцях [35].

До складу московської збірки «Проблемы садово-парковой архитектуры», виданої Академією архітектури СРСР, увійшла велика стаття професора О.І. Колеснікова «Из опыта озеленения городов УССР» [36], в якій подано розгорнутий огляд історичних надбань українського паркового будівництва й вичерпно висвітлено стан зеленого будівництва в Україні середини 30-х рр. ХХ ст., до того ж оздоблено ілюстраціями, які донесли до нас тодішній вигляд таких знайомих об'єктів сучасним мешканцям українських міст.

Низка наукових праць О.І. Колеснікова з теоретичних питань зеленого будівництва увійшла до двох випусків «Записок Харківського інституту комунального господарства». У статті «Факультет зеленого будівництва ХІКГ та проблема підготовки кадрів зеленого будівництва» розглянуто зміст і форми навчання інженерів зеленого будівництва та архітекторів зеленого будівництва, підготовкою яких з 1931 по 1942 рр. займався зазначений факультет [37]. До цього ж випуску включено й дослідницьку роботу О.І. Колеснікова «Новое в интродукции и селекции деревьев та цветковых растений для целей зеленого строительства» [38].

В 1937 р. у випуску II Записок Харківського інституту комунального будівництва професор виступив із трьома теоретичними роботами: «Зелене будівництво УРСР», «Зелені насадження як архітектурний фактор в місті» та «Міські вуличні насадження» [39]. Того ж таки року ХІКБ видав і посібник під авторством відомого українського лісівника професора І.О. Яхонтова «Деревництво. Короткий конспект лекцій, читаних студентам паркобудівельного факультету Харківського інституту комунального будівництва в 1935–36 учбовому році» [40].

1930-ті рр. стали періодом широкомасштабної реконструкції курортних зон СРСР, котра проводилася за рішенням радянського уряду. Свою частку у виконання цього проекту вніс і професор О.І. Колесніков, запрошений консультувати проектну групу під керівництвом академіка архітектури М.Я. Гінзбурга з питань озеленувальних робіт Південного берега Криму [41]. Державний Нікітський ботанічний сад став тоді головною науково-методичною базою виконання цих робіт в рамках вказаного проекту, а також основним постачальником репродукційного матеріалу для зеленого будівництва. В ході виконання проекту бригадою Нікітського ботанічного саду під керівництвом О.І. Колеснікова і були проведені у 1937 р. обслідування та інвентаризація декоративних насаджень Криму [42]. У списку наукових співробітників саду за 1938 р. згадується професор Колесніков із Харкова, який за сумісництвом обіймав тоді посаду в/о завідувача відділом дендрології з посадовим окладом 700 рублів [43]. Розділ № 3 Наукового звіту НБС за 1937 р. за темою № 8 «Поповнення асортименту декоративних деревних порід для зеленого будівництва Криму та південних районів СРСР» вміщує текст звіту О.І. Колеснікова за темою «Віддалені щеплення у деревних порід», розділ № 4 – відповідно його ж «Методи та техніка пересадки великих дерев» [44].

Ретельно проаналізувавши вітчизняний досвід із пересадки дорослих дерев і докладно ознайомившись із закордонними розробками у цій складній справі, професор у 1939 р. видає книгу «Пересадка больших деревьев» [45].

О.І. Колесніков завжди вважав ботанічні сади Півдня Радянського Союзу важливою базою розширення асортименту деревних порід для озеленення. І так само, як із Нікітським ботанічним садом, іще у передвоєнні роки він плідно співпрацював із сочинським парком «Дендрарій». Професор О.І. Колесніков взяв участь у складанні останнього перед війною, краще за попередні проілюстрованого, оздобленого більшою кількістю фотографій та схем, путівника по парку і вперше дав його докладну архітектурну характеристику [46]. У співпраці з цією науковою установою напередодні війни О.І. Колесніков видав іще два дендрологічних дослідження «Парковая растительность северной части Черноморского побережья Кавказа» [47] та «Парковая растительность района Сочи-Анапа» [48].

Ці чарівні, багаті на рослинність місця Кавказького узбережжя здавна привертати увагу професора. Як свідчить у своєму нарисі «Русские учёные-ботаники в Абхазии» директор Сухумського ботанічного саду Г.Г. Айба, перші дослідження флори парків Абхазії О.І. Колесніков почав іще перед війною, у 1936–1937 рр. [49].

Своєрідним підсумком діяльності українських майстрів зеленого будівництва за передвоєнні десятиліття стала наукова сесія Українського наукового інженерно-технічного товариства міського господарства в 1940 р. в Одесі, на якій професор О.І. Колесніков виступив із доповіддю «Зелёное

строительство городов УССР». У ній він вказав на ряд засадничих положень, якими мають керуватися працівники сфери зеленого будівництва [50]. За цією доповіддю була прийнята відповідна постанова.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що у 1930-х рр. на території УРСР розгорнулися бурхливі процеси озеленення населених місць, складанням теоретичних засад яких активно займалися українські вчені й архітектори. Харків тоді став потужним центром наукової розробки проблем зеленого будівництва. Провідне місце серед теоретиків цієї галузі по праву займає видатний український лісівник, дендролог та паркобудівник професор Олександр Іванович Колесніков.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кучерявий В. П. Озеленення населених місць : підручник / В. П. Кучерявий. – Львів : Світ, 2005. – 406 с.
2. Там само.
3. Ожегов С. С. История ландшафтной архитектуры / С. С. Ожегов. – М. : Архитектура, 2004. – 230 с.
4. Зитте К. Зеленые насаждения в Больших городах / Зитте К. // Городское строительство с точки зрения его художественных принципов. – М., 1928. – С. 228.
5. Ожегов С. С. История ландшафтной архитектуры / С. С. Ожегов. – М. : Архитектура, 2004. – С. 171–172.
6. Коржов М. Вопросы озеленения городов / М. Коржов // Архитектура СССР. – 1938. – № 4. – С. 38–43.
7. Доповідь тов. Васильченка Президії окружного виконкому робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Державний архів Харківської обл. (далі – ДАХО). – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1607. – Арк. 22.
8. Декрет об охроне зелёных насаждений в городах и других населённых пунктах Украины // Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 27. – С. 441.
9. Инструкция об охроне зелёных насаждений и порослей в городах и других населённых пунктах Украины // Коммунальное хозяйство на Украине. – 1923. – № 2(6). – С. 28–29.
10. ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1607. – Арк. 25.
11. ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 28, 28 зв.
12. Скоробагатий О. Садово-паркова нарада в Ленінграді / О. Скоробагатий // Український лісовод. – 1930. – № 3. – С. 19–21.
13. Скоробагатий О. Садово-паркова нарада в Ленінграді / О. Скоробагатий // Український лісовод. – 1930. – № 3. – С. 1.
14. Георгиевский С. Д. Озеленение городов / С. Д. Георгиевский. – М. ; Л. : Госсельхозиздат, 1930. – 79 с.
15. Реконструкция городов СССР. – М. : Статистика и рационализация, 1933. – Т. 1. – 972 с.
16. Гуский В. Я. Значение древоразведения при обсадке дорог, улиц и усадебных мест / В. Я. Гуский ; Всеукраинское управление лесами при Наркомземе УССР. – Х., 1923. – 23 с.
17. Гофман Б. С. Зелёное строительство города / Б. С. Гофман, А. Ф. Скоробагатый / под ред. В. Н. Новикова, Г. В. Шелейховского,

А. Л. Эйнгорна ; Укр. гос. ин-т проектирования городов «Гипроград». – Х. ; К. : Гос. научно-техн. изд-во Украины, 1935. – 120 с., 100 фото.

18. Харківський технологічний інститут. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 51.

19. Гофман Б. С. Зелёное строительство города / Б. С. Гофман, А. Ф. Скоробогатый / под ред. В. Н. Новикова, Г. В. Шелейховского, А. Л. Эйнгорна ; Укр. гос. ин-т проектирования городов «Гипроград». – Х. ; К. : Гос. научно-техн. изд-во Украины, 1935. – С. 4.

20. Гофман Б. С. Зелёное строительство города / Б. С. Гофман, А. Ф. Скоробогатый / под ред. В. Н. Новикова, Г. В. Шелейховского, А. Л. Эйнгорна ; Укр. гос. ин-т проектирования городов «Гипроград». – Х. ; К. : Гос. научно-техн. изд-во Украины, 1935. – С. 23–25.

21. Постановление «О составлении и утверждении проектов планировки и социалистической реконструкции городов и других населённых мест Союза ССР» от 27 июня 1933 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1933. – № 41, отдел 1, ст. 243.

22. Машинский Л. О. Городское зелёное строительство / Л. О. Машинский. – Л. : Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1941. – 235 с.

23. Марзеев А. Н. О работе Всеукраинского института коммунальной гигиены / А. Н. Марзеев. – Х., 1934. – 19 с.

24. Шахов Д. Всеукраїнський науково-дослідний інститут комунального господарства (його організація та завдання) / Д. Шахов. – Х., 1932. – 32 с.

25. Колесников А. Материалы к основному порайонному ассортименту деревьев и кустарников для озеленения Украины / А. Колесников, А. Корнильев // Сборник работ по зелёному строительству / Всеукр. НИИ коммунального хоз-ва. – Х., 1934. – С. 3–93.

26. Вергелес Ю. І. Теорія і практика зеленого господарства міст України в контексті праць професора О. І. Колеснікова / Ю. І. Вергелес // Лісова типологія в Україні : сучасний стан, перспективи розвитку : матеріали XI Погребняківських читань (10–12 жовт. 2007 р., м. Харків). – Х. : УкрНДІЛГА, 2007. – С. 242.

27. Колесников А. И. Из опыта озеленения городов УССР / А. И. Колесников // Проблемы садово-парковой архитектуры / Акад. архитектуры СССР. – М., 1936. – С. 106–121.

28. Колесников А. И. Список научных трудов, проектных и производственных работ и изобретений. (К 70-летию со дня рождения и 45-летию научной и производственной деятельности) / А. И. Колесников. – Сочи, 1958. – 13 с.

29. Колесников А. И. Упаковочные приспособления для пересадки больших деревьев / А. И. Колесников // Сборник работ по зелёному строительству / Всеукр. НИИ коммунального хоз-ва. – Х., 1934. – С. 107–126.

30. Колесников А. И. Рационализация техники оформления проектов зелёных насаждений / А. И. Колесников, А. Н. Пашенко // Сборник работ по зелёному строительству / Всеукр. НИИ коммунального хоз-ва. – Х., 1934. – С. 93–101.

31. Гінзбург А. М. Про заснування в Харкові Науково-дослідного інституту проектування міст / А. М. Гінзбург // Господарство України. – 1930. – № 4. – С. 178–187.

32. Колесников А. И. Из опыта озеленения городов УССР / А. И. Колесников // Проблемы садово-парковой архитектуры / Акад. архитектуры СССР. – М., 1936. – С. 106–121.

33. Превратим Харьков в зелёный город. – Х. : Отдел коммунального Хоз-ва Харьковского гор. совета, 1935. – 8 с.
34. Озеленение городов. – К. : Будівельник, 1966. – 342 с.
35. Колесников А. И. Роль субтропиков в деле озеленения городов и новостроек : выступление на пленуме секции субтропических культур ВАСХНИЛ 17–22 дек. 1935 г. в прениях по докл. Б. А. Келлера, Л. А. Ильина, В. А. Алфёрова / А.И. Колесников // Труды Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В.И. Ленина. Вып. 22, ч. 3 : Субтропические культуры : материалы пленума секции субтропических культур ВАСХНИЛ 17–22 дек. 1935 г. / под общ. ред. Н. И. Вавилова. – М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – С. 68–73.
36. Колесников А. И. Из опыта озеленения городов УССР / А. И. Колесников // Проблемы садово-парковой архитектуры / Акад. архитектуры СССР. – М., 1936. – С. 106–121.
37. Колесніков О. І. Факультет зеленого будівництва ХІКГ та проблема підготовки кадрів зеленого будівництва / О.І. Колесніков // Записки Харківського інституту коммунального господарства. – Х., 1936. – № 1. – С. 13–25.
38. Там само С. 49–59.
39. Колесников О. И. Работы по зеленому будівництву / О.И. Колесников // Записки Харківського інституту коммунального будівництва. – Х., 1937. – № 2.
40. Яхонтов І. О. Деревництво : короткий конспект лекцій, читаних студентам паркобудівельного факультету Харківського ін-ту коммунального будівництва в 1935–36 учебному році / І. О. Яхонтов. – Х. : ХІКБ, 1937. – С. 113.
41. Колесников А. И. Список научных трудов, проектных и производственных работ и изобретений: (к 70-летию со дня рождения и 45-летию науч.-пед. и произв. деятельности автора) / А.И. Колесников. – Сочи : СочНИЛОС, 1958. – 14 с.
42. Колесников А. И. Роль Никитского ботанического сада в зелёном строительстве СССР / А. И. Колесников // Никитский ботанический сад имени В. М. Молотова за 125 лет деятельности (1812–1937 гг.) : материалы V юбилейн. пленума субтропических культур (Ялта, 25–27 окт. 1939 г.) / под ред. Н. И. Вавилова и И. Л. Никитина. – М. : ВАСХНИЛ, 1939. – С. 17–78.
43. Архів Никітського ботанічного саду Національного наукового центру. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 6.
44. Там само. – Оп. 2. – Спр. 235. – Арк. 73–77, 77–80.
45. Колесников А. И. Пересадка больших деревьев / А. И. Колесников. – М. : Ред.-изд. сектор ВАСХНИЛ, 1939. – 80с., с илл. и черт.
46. Сочи. Дендрарий. – Новочеркасск : ФГУ Горлесэкол, 2006. – 96 с.
47. Колесников А. И. Парковая растительность северной части Черноморского побережья Кавказа / А. И. Колесников // Научный отчёт Сочинского дендрария за 1938 г. – Сочи : Сочинский дендрарий, 1939. – 23 с.
48. Колесников А. И. Парковая растительность района Сочи-Анапа / А. И. Колесников // Научный отчёт Сочинского дендрария за 1939 г. – Сочи : Сочинский дендрарий, 1940. – 236 с. – С. 6–34.
49. Айба Г. Г. Русские учёные-ботаники в Абхазии / Г. Г. Айба // Труды Сухумского ботанического сада. – Тбилиси : Мецниереба, 1980. – Вып. 30. Интродукция и акклиматизация субтропических растений в Абхазии : посвящ. 200-летию Георгиевского трактата. – С. 9.
50. Колесников А. И. Зелёное строительство городов УССР : доклад / А. И. Колесников // Научная сессия по озеленению городов : тезисы докладов / Укр. науч. инженер.-техн. о-во городского хоз-ва. – К. ; Одеса, 1940. – С. 3–7.

УДК 338.432:061.12.055+061.62(477)(091)

БОДЕНЧУК Людмила
аспірантка Державної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
УААН
(м. Київ)

АКАДЕМІК І. І. ЛУКІНОВ : ІСТОРІОГРАФІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ

У статті йдеться про відзначення 80-річчя від дня народження академіка І.І. Лукінова (2007 р.): ювілейну сесію загальних зборів двох академій – НАН України і УААН, двотомне видання «Іван Іларіонович Лукінов. Вибрані праці», біобібліографічний покажчик «Академік І.І. Лукінов», жовтневий (десятий) номер журналу «Економіка АПК» за 2007 р., публікації в періодичних виданнях, а також перші Лукіновські читання в 2008 р.

В статье освещены мероприятия, связанные с 80-летием академика И.И. Лукинова (2007 г.): юбилейная сессия собрания двух академий – НАН Украины и УААН, издание двухтомника избранных трудов «Иван Иларонович Лукинов. Вибрані праці», биобиблиографического указателя «Академік І.І. Лукинов», октябрьского (десятого) номера журнала «Економіка АП» за 2007 г., публикаций в газетах и журналах, а также первые Лукиновские чтения в 2008 г.

Measures, related to the 80-year of academician I.I. Lukinova (2007г.): an anniversary session of collection of two academies is NAN of Ukraine and UAAN, edition of two-volume edition of select labours of «Ivan Ilarionovich Lukinov», biotbibliographic pointer of «Akademik I.I. Lukinov», october (tenth) numbers of magazine of «Ekonomy of APC» after 2007, publications in newspapers and magazines, and also the first Lukinovs'kie reading in 2008.

Минуло чотири роки від дня смерті академіка Національної академії наук України, Російської Академії наук, Української академії аграрних наук, Російської академії сільськогосподарських наук, іноземного члена Шведської Королівської академії сільського та лісового господарства Івана Іларіоновича Лукінова (1927–2004). Час, що проходить, робить постать видатного вченого ще більш яскравою: його наукові дослідження, ідеї, пропозиції, думки, його людські якості все більше привертають до себе увагу наукової громадськості, дослідників сільськогосподарської та економічної наук. У 2007 р. наукова громадськість відзначала 80-річчя від дня народження І.І. Лукінова. З цієї нагоди було проведено спільну ювілейну сесію загальних зборів двох академій – НАН України і УААН.

Відбулася вона 9 жовтня 2007 р. у Великому конференц-залі НАН України в м. Києві (вул. Володимирська, 55). Відкривав і вів сесію Президент НАН України академік Б.Є. Патон.

З доповідями про І.І. Лукінова виступили визначні вчені України та Росії. Академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту економіки та прогнозування НАН України академік НАН України В.М. Гесць зупинився на кількох аспектах наукової діяльності І.І. Лукінова. Він наголосив на тому, що вчений проводив глибокі дослідження, зокрема, в сфері ціноутворення, де мова йшла про еквівалентні стосунки між аграрним та іншими секторами економіки, що й сьогодні є актуальним, адже світове співтовариство, розвинуті країни шукають відповідного балансу інтересів аграрної економіки й економіки в цілому. За розробку цієї проблеми дослідник отримав державну премію. В.М. Гесць розповів про другу Всесоюзну економічну нараду, на якій від України після партійного діяча С.І. Гуренка виступив І.І. Лукінов. Виступ ученого був блискучим. Те, про що він говорив, ті акценти, на яких він наголошував, показали, наскільки глибоко ним були поставлені проблеми в економіці, що потребувала відповідних змін. І.І. Лукінов брав участь у дискусії з основних положень подальшого економічного розвитку СРСР у цілому. Нарада відбувалася під керівництвом голови Раднаркому СРСР М.І. Рижкова та була присвячена гострим загальнодержавним питанням не лише в економіці, а й у політиці.

Висвітлив М.Г. Гесць і роль І.І. Лукінова в час перетворень, пов'язаних з незалежністю України: «... він знаходить позицію, яка нині в широкому загалі лише зараз стає зрозумілою. Мова йде про те, що кожна держава, кожен народ має вибрати свідомо модель майбутнього життя. П'ятнадцять років тому назад І.І. Лукінов у своїх роботах стояв на засадах свідомого вибору, обґрунтовуючи, яким чином вона має реалізуватися в сучасних умовах. Це була ідеологічна конструкція, яка характеризувала його як вченого-гуманітарія. У своїх роботах учений відстоював громадянську позицію широкого гатунку, яка значно виходить за межі тих проблем, над якими професійно він працював, і це на сьогодні залишається надзвичайно актуальним» [1]¹.

Директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік УААН П.Т. Саблук проголосив доповідь «І.І. Лукінов – визначний учений-економіст сучасності». Він звернув увагу, що вся наукова спадщина І.І. Лукінова засвідчує підпорядкованість його наукових інтересів, теоретичних і прикладних надбань виведенню аграрно-економічної науки на рівень, який відповідав би потребам наукового забезпечення стратегії розвитку агропродовольчого сектора країни. Геніальність І.І. Лукінова як ученого доповідач характеризував словами: «Можеш вважати себе генієм, якщо хоч на п'ять хвилин раніше від інших сказав про якесь аграрно-економічне відкриття, а І.І. Лукінов багато разів говорив раніше від інших». Своїми дослідженнями він виводив аграрно-економічну науку на рівень стратегічного бачення розвитку України в системі світової цивілізації.

Перший віце-президент УААН академік УААН В.П. Ситник у доповіді «І.І. Лукінов – вчений і людина» зупинився на ролі й значенні вченого в розвитку аграрно-економічної науки, показав місце, яке відводиться в науковому середовищі І.І. Лукінову як ученому й людині [2].

¹ Матеріали сесії частково опубліковані.

У засіданні сесії взяв участь перший заступник директора Всеросійського навчально-дослідного інституту економіки сільського господарства академік Російської академії сільськогосподарських наук О.Ф. Серков. У доповіді «Трансформаційні процеси в сільському господарстві Росії у світлі досліджень академіка І.І. Лукінова» він висвітлив значення праць І.І. Лукінова для розвитку російської економічної думки [3].

Присутніми були також представники Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. Виступаючи з доповіддю «Як гартувався видатний учений сучасності» [4], ректор університету член-кореспондент УААН С.Ю. Булігін зосередив увагу на початковому етапі наукового становлення І.І. Лукінова в період навчання в тодішньому Харківському сільськогосподарському інституті, який мав у своєму складі єдиний на той час в Україні факультет із підготовки економістів для сільського господарства. Інститут (тепер університет) пам'ятає свого талановитого студента, активного учасника наукового гуртка. В університеті створено музей, де експонується, зокрема, залікова книжка І.І. Лукінова. У фойє, де висять портрети випускників, є портрет і І.І. Лукінова. Нині для студентів передбачається встановити стипендію імені академіка І.І. Лукінова.

Професор Київського університету імені Тараса Шевченка, академік НАН України А.А. Чухно виступив із доповіддю «Фундаментальна праця з економічної політики». Акцентуючи увагу на величезному внеску І.І. Лукінова в економічну науку, він привернув увагу до його останньої монографічної праці «Эволюция экономических систем», виданої Російською академією наук у серії «Российские академики об экономике». Працю присвячено перехідному пострадянському періоду. Доповідач зазначив: «...ви знаєте, скільки випало нещастя на цей період, скільки зроблено лиха, країна розграбована під виглядом приватизації, відбулося зубожіння народу, руйнування продуктивних сил країни. Іван Іларіонович бере на себе обов'язок дати анатомію цього періоду й успішно справляється з цією високовідповідальною науковою роботою. Він пропагує створювальну політику як притаманну перехідному періоду, і саме це є великим внеском у науку. Теорія перехідного періоду з роботами І.І. Лукінова не лише збагачується, вона переходить на якісно новий рівень, коли ми знаємо не лише що робити, а й як робити». А.А. Чухно підкреслив, що праця має надзвичайно важливе значення, вона написана не тільки розумом, а й з душевним болем. Наостанок доповідач наголосив: «Ми віддаємо шану видатній людині, яка віддала життя чесному служінню науці, своїй країні, державі» [5].

У своєму виступі академік НАН України, академік УААН, академік Російської академії сільськогосподарських наук О.О. Созінов говорив про І.І. Лукінова як про найбільш яскраву фігуру в економічній науці України. Було наголошено на тому, що вітчизняна аграрна наука, зокрема її аграрно-економічна складова, своїм розвитком чимало зобов'язана І.І. Лукінову. Із вдячністю він говорив і про неоціненну підтримку наукового подвигу вченого його дружиною: великою мірою саме завдяки цій підтримці І.І. Лукінов досягнув вагомих результатів у науці [6].

Виступ «І.І. Лукінов – знаний в Україні та за її межами талановитий вчений-економіст» народного депутата України О.М. Ткаченка був присвячений досягненням аграрної науки та практики за участю проектів І.І. Лукінова.

О.М. Ткаченко зазначив, що уже в 1980-х роках за колосальні досягнення вченому слід було б вручити Нобелівську премію [7].

Академік УААН В.В. Юрчишин проголосив доповідь «І.І. Лукінов – визначна постать у вітчизняній економічній науці» [8], у якій велику увагу приділено аналізу статті І.І. Лукінова, надрукованій у жовтні 1991 р. в журналі «Економіка Радянської України» під назвою «Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі» [9]. В.В. Юрчишин подав високу оцінку цій праці. Незважаючи на те, що обсяг статті складає лише 12 журнальних сторінок, вона варта, без будь-яких перебільшень, бути віднесеною до вітчизняної класики з проблем стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства й села та їхньої соціальної першооснови – селянства.

Лейтмотивом усіх виступів на урочистій сесії була оцінка І.І. Лукінова як видатного вченого, фундатора сучасної вітчизняної аграрно-економічної науки, наукова спадщина якого має й довго матиме неперехідне значення.

До 80-річного ювілею академіка І.І. Лукінова надруковано двотомне видання «Іван Іларіонович Лукінов. Вибрані праці» (К., 2007). У першій книзі, підготовленій Національною Академією наук України (голова редакційної колегії академік НАНУ С.І. Пирожков), вміщено короткий нарис про творчий шлях ученого, відомості про основні дати його життя та діяльності, список літератури про нього. Відкривається книга вступною статтею «Символ служіння і відданості науці» Президента Національної Академії наук України академіка НАНУ Б.Є. Патона та Президента Української Академії аграрних наук академіка УААН М.В. Зубця. Головний зміст книги становлять праці І.І. Лукінова кінця ХХ – початку ХХІ ст. з проблем соціально-економічних трансформацій в Україні, а також тематично близький до них розділ його останньої книги «Эволюция экономических систем» [10].

Друга книга, підготовлена в Українській Академії аграрних наук (відповідальний редактор академік УААН П.Т. Саблук), містить публікації І.І. Лукінова з проблем аграрної економіки. У книзі широко представлені результати досліджень І.І. Лукінова, насамперед такої складної й актуальної проблеми економіки сільського господарства, як ціноутворення і рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції; розкриваються теоретичний і практичний аспекти механізму ціноутворення, планового формування та вдосконалення закупівельних цін, економічних відносин колгоспів із державою, підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва; сформульовано теоретичні підвалини земельної ренти, економічної оцінки землі, методології прогнозування розвитку сільського господарства, підвищення продуктивності праці в аграрному секторі [11].

У Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН у серії «Академіки УААН» підготовлено й надруковано біобібліографічний покажчик «Академік І.І. Лукінов» [12], що містить основні дати життя та діяльності вченого, статтю академіка УААН В.В. Юрчишина «Академік Іван Лукінов: епоха у вітчизняній економічній науці», спогади про І.І. Лукінова його дружини Т.Б. Лукінової. Вміщено бібліографію наукових публікацій І.І. Лукінова, окремо винесені праці, видані за його науковою редакцією. Сюди ж увійшла література про життя та діяльність І.І. Лукінова, подано ряд архівних матеріалів, наводиться список його аспірантів та докторантів, вміщено низку фотографій. Перелік наукових робіт складає 547 найменувань, 70 праць за науковою редакцією,

384 виявлених архівних документів, література про життя та діяльність ученого налічує 102 найменування.

Пам'яті І.І. Лукінова повністю присвячено жовтневий (десятий) номер журналу «Економіка АПК» за 2007 р. [13]. У ньому вміщено портрет ученого та низку статей про нього, в яких висвітлюється його внесок у розробку теоретичних і практичних проблем економіки, зокрема економіки сільського господарства, багатогранна науково-організаційна та громадсько-політична діяльність, заслуги у формуванні наукової школи дослідників економістів.

Відкривається серія ювілейних публікацій статтею президента УААН, академіка УААН М.В. Зубця «Академік Іван Іларіонович Лукінов і економічна наука». Автор, зосередивши свою увагу на дослідженнях ученого періоду незалежності, серед іншого зазначає, що його фундаментальні праці розкривають глибинну сутність перехідного періоду до ринкових відносин [14, с. 5]. Продовжуючи й розвиваючи цю думку, академік НАН України В.М. Гесць у статті «Академік І.І. Лукінов – корифей вітчизняної економічної науки» підкреслює наукову принциповість ученого, що відстоював своє бачення гострих проблем сучасності всупереч поширеним поглядам деяких учених і багатьох політиків [1]. Академік УААН, Герой України П.Т. Саблук зупинився на пріоритетних ідеях наукової творчості ювіляра, їх значення для сьогодення. З рецензією на останню фундаментальну працю І.І. Лукінова виступив академік НАН України А.А. Чухно.

Визначні вітчизняні та зарубіжні вчені, керівники наукових відомств, установ і закладів, власних структур, колишні учні, аспіранти та докторанти І.І. Лукінова, люди, з якими він працював, здійснював велику організаторську роботу щодо сучасного розвитку науки і науково-технічного прогресу в Україні, розповіли на сторінках журналу про різні сторони різнобічної діяльності видатного вченого.

Об'єктом уваги російських економістів – віце-президента Російської академії сільськогосподарських наук академіка РАСГН І.Г. Ушачова, проф. Е.А. Сагайдака, академіків РАСГН А.Ф. Серкова, Б.І. Пошкуса, А.В. Петрикова, І.Н. Буздалова – стали ті праці І.І. Лукінова, які є актуальними не тільки для України, а й для інших країн СНД.

Голова Укопспілки доктор економічних наук С.Г. Бабенко проголосив тезу, що академік І.І. Лукінов «заклав теоретичні підвалини створення перспективної соціально-економічної моделі кооперації, адаптованої до ринкового середовища» [15, с. 81]. Про плідність наукової та громадсько-політичної діяльності І.І. Лукінова для розвитку економіки України, практики господарювання йдеться в спогадах відомого політичного діяча, колишнього Міністра сільського господарства, Голови Держагропрому, Голови Верховної Ради України О.М. Ткаченка.

Про високе місце академіка І.І. Лукінова у вітчизняній економічній науці, значення його наукової спадщини для сьогодення писали у своїх статтях академік НАН України О.О. Созінов, академіки УААН В.П. Ситник і В.В. Юрчишин.

На плідній громадсько-політичній діяльності І.І. Лукінова як депутата Верховної ради України зупинився М.Г. Вергун, який співпрацював з І.І. Лукіновим на цій ниві в 1985–1989 рр.

Красномовно свідчать про зміст деяких статей їхні назви: П.Я. Хомин «Концепція відтворювального процесу академіка І.І. Лукінова як наукова основа

подолання кризи в АПК»; Л.В. Молдаван «Настанови академіка І.І. Лукінова аграрним реформаторам»; М.М. Федоров «Наукові погляди академіка І.І. Лукінова підтверджуються практикою».

Зі спогадами про ювіляра виступили в журналі академік РАН Л.І. Абалкін, академік РАЕН Ю.В. Яковець, академіки УААН В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Шпичак, а також П.І. Гайдучкий, М.Й. Витковський, В.Ф. Шмирков та ін.

У цьому ж номері журналу подається інформація про участь академіка І.І. Лукінова в підготовці наукових кадрів, про формування його наукової школи; публікується хронологічний покажчик наукових праць ученого.

З нагоди 80-річного ювілею І.І. Лукінова були також публікації в періодичних виданнях. У газеті «Дзеркало тижня» директором Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН В.А. Вергуновим надруковано статтю «Природа-мать, когда б таких людей ты иногда не посылала миру, заглохла б нива жизни...» [16]. Газета «Урядовий кур'єр» у рубриці «Суспільство» опублікувала статтю академіка УААН В.В. Юричишина та професора В.А. Вергунова під назвою «Економіст від Бога» [17]. Стаття про 80-річчя академіка І.І. Лукінова та його урочисте відзначення ювілейною сесією двох академій з'явилася у «Віснику Національної академії наук України» [18].

Потік матеріалів і спогадів про І.І. Лукінова продовжується. Урочисто пройшли перші Лукіновські читання під назвою «Теоретичні надбання академіка І.І. Лукінова та їх значення у розвитку аграрного виробництва України» (відбулися 10 жовтня 2008 р. в ННЦ «ІАЕ» УААН). Відкрив читання академік УААН, заслужений діяч науки і техніки України, Герой України П.Т. Саблук. Він виступив із доповіддю «Перспективи розвитку аграрної економіки України у світлі наукової спадщини академіка І.І. Лукінова». Зі співдоповідями виступили визначні вчені: Б.Й. Пасхавер, доктор економічних наук, професор, академік УААН – «Творчий спадок академіка І.І. Лукінова у сфері аграрного ціноутворення і сучасні аспекти проблеми», М.Я. Дем'яненко, доктор економічних наук, професор – «Академік І.І. Лукінов – фундатор досліджень фінансових проблем аграрної економіки»; І.В. Прокопа, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент УААН – «Роль академіка І.І. Лукінова у становленні наукового напрямку досліджень і розв'язання проблем соціально-економічного розвитку села»; В.В. Юришин, доктор економічних наук, професор, академік УААН – «Фундаментальність як базова основа вчення академіка І.І. Лукінова в царині аграрної економіки»; М.Г. Вергун, кандидат економічних наук, доцент Житомирського національного агроекологічного університету – «Академік І.І. Лукінов – гідний представник житомирської громади» та ін. Учасникам читань було роздано додатковий випуск журналу «Економіка АПК» за 2007 р. № 10, присвячений І.І. Лукінову.

Підводячи підсумок історіографічному огляду з досліджуваної теми, можемо засвідчити, що історично-наукова думка провідних учених невпинно рухається в бік розширення уявлень про І.І. Лукінова як відомого аграрія-економіста сучасності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Геєць В. М. Академік І. І. Лукінов – корифей вітчизняної економічної думки / Геєць В. М. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 9–17.

2. Ситник В. П. І. І. Лукінов – учений і людина / Ситник В. П. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 28–29.
3. Серков А. Ф. Трансформационные процессы в сельском хозяйстве России (в свете исследований академика И. И. Лукинова) / Серков А. Ф., Пошкус Б. И. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 83–86.
4. Булигін С. Ю. Як гартувався видатний вчений сучасності / Булигін С. Ю., Турченко М. М., Шиян В. Й. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 29–35.
5. Чухно А. А. Фундаментальна праця з економічної політики (Про книгу академіка І. І. Лукінова «Еволюція економічних систем») / Чухно А. А. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 36–50.
6. Созінов О. О. Найбільш яскрава фігура в економічній науці України / Созінов О. О. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 50–52.
7. Ткаченко О. М. Спогади про видатного вченого Лукінова Івана Іларіоновича / Ткаченко О. М. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 53–55.
8. Юрчишин В. В. Спроба погляду на академіка Івана Іларіоновича Лукінова з позиції його місця у вітчизняній економічній науці / Юрчишин В. В. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 55–64.
9. Лукінов І. І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі / І. І. Лукінов // Економіка Рад. України. – 1991. – № 10. – С. 3–14.
10. Іван Іларіонович Лукінов : вибрані праці : у 2 кн. / НАН України, УААН ; ред. П. Т. Каблук та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – Кн. 1. – 816 с.
11. Іван Іларіонович Лукінов : вибрані праці : у 2 кн. / НАН України, УААН ; ред. П. Т. Каблук та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – Кн. 2. – 794 с.
12. Лукінов Іван Іларіонович (1927–2004) : біобібліогр. покажч. наук. праць за 1954–2004 роки / УААН. ДНСГБ ; уклад. В. В. Юрчишин, Л. С. Боденчук, Т. Б. Лукінова ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2007. – 289 с.
13. Економіка АПК. – 2007. – № 10. – 160 с.
14. Зубець М. В. Академік Іван Іларіонович Лукінов і економічна наука / Зубець М. В. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 5–9.
15. Бабенко С. Г. Розвиток кооперативної ідеї у наукових працях академіка І. І. Лукінова / Бабенко С. Г. // Економіка АПК. – 2007. – № 10. – С. 80–82.
16. Вергунов В. А. «Природа-мать, когда б таких людей ты иногда не посылала миру, заглохла б нива жизни ...» / Вергунов В. А. // Дзеркало тижня. – 2007 р. – 6 грудня.
17. Юрчишин В. В. Економіст від Бога / В. В. Юрчишин, В. А. Вергунов // Урядовий кур'єр. – 2007 р. – 5 жовтня.
18. Подвижник економічної науки : (з нагоди 80-річчя від дня народження акад. І. І. Лукінова) // Вісн. НАН України. – 2007. – № 11. – С. 30–31.

УДК 329:930.1(477)«1900/1908»

БАБЕНКО Володимир

к.і.н., доцент кафедри загальної історії,
правознавства і методик навчання ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»,

ДЕМУЗ Інна

к.і.н., викладач кафедри історії та
культури України ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»

**ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В
НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1900–1908 рр.:
ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті проаналізовано окремі публікації українських суспільних діячів початку ХХ ст., у яких висвітлено питання формування політичних партій Наддніпрянщини та ставлення даних угруповань до державного статусу України; виділено характерні особливості зазначених праць.

В статье проанализированы отдельные публикации общественных деятелей начала ХХ в., в которых освещены вопросы формирования политических партий Надднепрянщины и отношение этих формирований к государственному статусу Украины; выделены особенности проанализированных работ.

The article analyzes some publications of ukrainian public figures of the early twentieth century, which reflected the formation of political parties of Naddniprianshchyna and the attitude of given groups to the state Ukraine's status; the typical features of these works are picked out.

Демократичні процеси, які відбуваються сьогодні в Україні, неминуче пов'язані з формуванням багатопартійної системи. Процес конституційного

закріплення статусу партій розпочався з моменту відміни статті 6 Конституції УРСР 1978 р., яка проголошувала Комуністичну партію Радянського Союзу «керівною і спрямовуючою силою суспільства». Відповідно до статті 7, яку було включено в нову редакцію Конституції України, політичні партії могли брати участь у розробці та здійсненні політики республіки. По суті, ця стаття закладала конституційні основи багатопартійної системи в Україні. Ще більш детальніше статус політичних партій був визначений у Конституції України від 26 червня 1996 р. Таким чином, багатопартійність є невід'ємним елементом політичної системи демократичних країн світу.

Однак сучасна система багатопартійності в Українській державі побудована на ідеях, закладених суспільними й політичними діячами початку ХХ ст. Як засвідчує нинішній перебіг подій, ідеї національних патріотично налаштованих кіл зазначеного проміжку часу (зокрема про вільну діяльність партій), знайшли практичне втілення в сучасних державницьких моделях. Тому без дослідження минулого, усвідомлення об'єктивного історіографічного зрізу спроб вирішення національних конфліктів у державі, неможливо, на нашу думку, будувати гармонійні міжнародні відносини, розробляти ефективну регіональну політику, формувати громадянське суспільство. В цьому полягає *актуальність* зазначеної проблематики дослідження. *Метою статті* є аналіз найбільш характерних для дорадянського періоду публікацій, які б висвітлювали питання формування багатопартійності в зазначений період часу в Наддніпрянщині.

На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні були створені Революційна українська партія (РУП, 1900–1905 рр.), Українська соціалістична партія (УСП, 1900–1905 рр.), Українська народна партія (УНП, 1902–1907 рр.), Українська соціал-демократична спілка («Спілка», грудень 1904–1912 рр.), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП, грудень 1905–1938 рр.), Українська демократична партія (УДП, 1904–1905 рр.), Українська радикальна партія (УРП, 1905 р.), Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905–1908 рр.). Початок ХХ ст. відзначився досить нелегкими суспільно-політичними умовами, зокрема непростою історичною долею українського народу, численними перепонами на шляху становлення етнічного самоствердження, жорстокими переслідуваннями тих, хто намагався «підняти» національне питання в умовах чужоземного панування. Однак запити української свідомої спільноти перебували в центрі визвольного руху, ідеї якого сприяли процесу національного відродження. Саме на початку ХХ ст. було остаточно сформовано теоретичні засади української державності, які згодом втілилися у програмних документах національних політичних партій.

Лідери зазначених партій розглядали державотворчий процес по-різному. Якщо майже в усіх партійних програмах містилися вимоги знищення абсолютизму, встановлення конституційного ладу із загальним виборчим правом, рівноправність націй Російської держави, рівність громадян краю, демократичні свободи, запровадження рідної мови в повсякденний вжиток, то стосовно статусу України їхні позиції відрізнялися. Так, програми усіх ліберально-демократичних партій (УДП, УРП та УДРП), а також ліворадикальних УСДРП і «Спілки» ідеальним варіантом визначали автономію України у складі Російської держави [27–29; 31, арк. 61; 34–36]. А такі партії, як РУП (на початковому етапі), УСП і УНП стояли на позиціях побудови незалежної демократичної Української республіки [24, с. 32, 44, 46; 33].

Нагромадження наукового масиву про українську партійну структуру включає кілька неоднозначних етапів. Процес дослідження та опису названої тематики започаткований працями безпосередніх ініціаторів, а також лідерів українських партій та їхніх опонентів. Дорадянські дослідження доречно розділити на певні групи: 1) праці, де подано загальну характеристику національного життя початку ХХ ст.; 2) роботи, у яких висвітлено історію і програми всіх українських політичних партій; 3) твори пропагандистського характеру (автори були членами певних партій чи угруповань, тому відстоювали позиції власних політичних сил) [8, с. 136]. Для другої групи також характерний пропагандистський характер ідей та поглядів, тому ми вважаємо, що не можна чітко розмежувати другу та третю групи, адже, як відзначив А.Павко, у дорадянський час партійні позиції не дозволяли авторам об'єктивно висвітлювати підняті питання у власних публікаціях [15, с. 48].

Перша група праць дає змогу дослідникам краще зрозуміти суспільні, політичні та культурні процеси на території України, що входила до складу Російської імперії до 1917 р., легше орієнтуватися в розмаїтті національних факторів і процесів відродження нації. Найкраще сприяють цьому публікації одного з найвизначніших громадських діячів того часу – М.С. Грушевського [3–7], у яких перераховано вимоги політичних сил країни. Матеріал дає змогу зрозуміти ставлення більшості представників еліти до проблем державотворення і спроб вирішення національного питання. Дослідник вибудував концепцію національно-територіальної автономії України з елементами самоуправління і довів її доцільність.

До другої групи належать праці, у яких відсутня чітка позиція авторів стосовно націотворчої діяльності окремих політичних сил. Спробу розгляду партійної історії початку ХХ ст. здійснив С.Єфремов [11], який вважав появу перших українських партій (РУП, УСП, УНП) лише спробами організації майбутнього національного руху. Брошура «Самостійна Україна» (початковий варіант програми Революційної української партії) описана науковцем наступним чином: «...патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, непродумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний сплелися в цій брошурі в ...заплутаний клубок» [11, с. 51–52]. Окрім того, С. Єфремов критикував «Спілку», яка втратила «український характер», перейнявши марксистські ідеали, а діяльність УНП охарактеризував як «маргариновий соціалізм, що ...ширить ...людоджерні думки та почування й роздмухує чадний огонь національної ворожнечі» [11, с. 54]. У політичній діяльності УДРП ним визначені постійні коливання названого угруповання, невпевненість, незавершену еволюцію, розбіжність елементів, що тягнули в різні боки [11, с. 56]. Автор указав на нехтування партією практичною роботою, працею над удосконаленням програми, не врахувавши вплив УДРП на розвиток політичного життя (члени названої сили брали участь у виборах до Державної думи). На думку С. Єфремова, найкраща формула для державно-громадського життя української нації – це взаємопропорційні автономізм і демократія.

Описуючи сучасне йому політичне життя, Ф. Матушевський згадував про партійні з'їзди УСДРП, УНП, УДРП, ставлення політичних сил до діяльності парламентських фракцій у Державній думі різних скликань, розробку й удосконалення програм. Дослідник упевнений, що «...програма У.Н.П. може знайти певний ґрунт в українстві, на якому вона прийметься і широко розпустить

вітки свого дерева» [13, с. 131], однак для цього ще не настав слухний момент. На той час такі твердження стосовно УНП були новими. Із вищезазначених партій найближчою до інтересів і потреб народу автором названа УДРП, адже частина програми з національного питання була покладена в основу діяльності Української парламентської фракції в Думі перших двох скликань. І. Стешенко [23] проаналізував становище українських партій на 1905 р., згадавши РУП, УСДРП, програми яких вважав повністю ідентичними, та «шовіністичну» УНП. Партійні видання УДП і УРП сприймалися дослідником як ідейний хаос.

В. Степанюк, Я. Довбищенко [22] і П.Гайдалемівський [2] побіжно проаналізували програмні засади українських партій Наддніпрянщини початку ХХ ст. Праці авторів містять у собі незалежні об'єктивні оцінки зазначених питань. Характеризуючи вимоги УСДРП із моменту створення до 1917 р., П. Гайдалемівський відзначив її прагнення до утворення федерації вільних суверенних націй [2, с. 22], при цьому залишивши поза увагою запропоновану й обґрунтовану партією концепцію автономії України.

До небагатьох монографічних досліджень дорадянського періоду з названої проблематики належить розвідка В. Дорошенка про національне відродження українських земель у ХІХ–ХХ ст. [9]. Автор не оминув увагою діяльність жодної з національних українських партій. На відміну від деяких дослідників, він назвав РУП першою справжньою політичною організацією, значення якої було величезне не лише для революційного, а й для загальнонаціонального й культурного руху [9, с. 35]. Тобто, наявною є переоцінка значення партії як першооснови розвитку всіх наступних політичних організацій. На противагу іншим історикам, В. Дорошенко виявив позитивний характер діяльності «Спілки» – намагання витіснити РСДРП і зайняти її місце на Україні, а також захист нею автономних начал у період буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Істинними і єдиними виразниками українських ідей, за його словами, були УСДРП та УДРП. Загалом дослідник прагнув показати велич, розмах і непідкореність українського національно-визвольного руху, авторитет партій та їхніх національних вимог у суспільстві. Монографія містить виважену оцінку подій, систематизовані дані, являючись досить цінним здобутком дорадянської історичної літератури.

До останньої групи виділених нами досліджень відносяться розвідки політичних діячів, які ставили за мету популяризувати позиції власних партій, залучати нових членів, ознайомлювати населення з партійною платформою для забезпечення більшої кількості голосів виборців. Дані видання характеризуються суб'єктивізмом, неповнотою викладу матеріалу, певними неточностями в описі фактів, що пояснювалося обмеженістю інформації про інші політичні утворення. Автори публікацій висвітлювали суто позитивну діяльність власних партій, упереджено ставилися до опонентів. Найбільше прихильників мала соціал-демократична течія: її позиції відстоювалися Д. Дорошенком, Л. Юркевичем, М. Поршем, В. Садовським та іншими дослідниками [1]. Перший вважав РУП досить впливовою партією, яка багато зробила для піднесення революційного руху, її поступовий перехід до ідей марксизму відобразив як закономірне явище. На відміну від інших дослідників, які вбачали в діяльності УСДРП самостійницькі тенденції як виразниці національного пролетаріату, Д. Дорошенко доводив думку стосовно прагнення української соціал-демократії до об'єднання з російською [10]. Остання теза, на нашу думку, є досить спірною, адже, як відомо з архівних джерел,

пролетарські елементи РУП вирішили покласти початок організації українського робітництва з метою злиття його з російським пролетарським рухом [30, арк. 8 зв.], створення централізованої пролетарської партії Росії і виключення можливості відхилення українських елементів до буржуазно-радикальних прагнень [32, арк. 34].

Український есдек Л. Рибалка (Л. Юркевич) прослідкував еволюцію РУП до УСДРП, відзначивши, що успіх першої з них «надзвичайний» [14, с. 47]. Громадський діяч був пригнічений позицією РУП щодо національного питання як «неіснуючого», унаслідок чого партія зреклася сама себе [14, с. 47]. Проте нездатність угруповання проводити спеціальну національну політику пояснив його запереченням самого існування національної проблеми. Л. Рибалка назвав «Спілку» карикатурою РУП, якій вдалося «остаточно знеславити свого колись славного попередника» [14, с. 48]. Так, у повідомленні Департаменту поліції від 24 серпня 1905 р. міститься твердження про діяльність УСДС у Київській губернії, що полягала лише в усній агітації та пропаганді літературних матеріалів, чим прагнула викликати не вдосконалення існуючого устрою, а закликала до боротьби за створення законодавчого органу для селян і робітників [27, арк. 47]. Л. Юркевич особливо схвально відгукнувся про УСДРП, відзначивши внутрішньокласовість національної проблеми як однієї з провідних.

М. Порш, активний діяч РУП та УСДРП, найкращою в національній справі вважав програму соціал-демократії [16]. Він з'ясував відмінності між різними видами автономії: територіальною (обласна, крайова), національною, національно-територіальною, національно-культурно-господарською, національно-культурною. Автор зробив висновок, що для України найкращою була б національно-територіальна автономія, оскільки «кожна нація сама порядкує своїми національними справами – хазяйственними, громадськими й культурними. Ясно, що ця автономія знищує весь національний гніт» [16, с. 31]. Водночас М. Поршем відстоювався принцип федеративної демократичної республіки. Подібні погляди наявні в інших статтях дослідника [17-18]. Ідентичні позиції відстоювали В. Садовський [19] і П. Феденко [25], додавши обґрунтування доцільності для України соціалістичного громадського ладу. Окрім того, В. Садовський проаналізував течії радикального націоналізму, які були характерними для РУП (на її початковому етапі) та УНП. Названі напрямки визначалися ним непопулярними, не розвинутими до чіткого оформлення в політичні течії [20, с. 497]. У розвідці М. Лозинського [12] висвітлені основні ідейні принципи УНП. Автор, погоджуючись з існуванням національного робітничого пригноблення в Україні, заперечував доцільність боротьби проти робітників інших націй, критикував лозунг «Україна для українців!». Дослідник вважав, що тактика УНП не приведе до реалізації її політичних ідеалів, ратував за повне повалення самодержавства шляхом революції, що було властиво представникам соціал-демократичного табору.

Самостійницькі тенденції вирішення національного питання містили брошури Л. Цегельського [26] та О. Скоропис-Йолтуховського [21]. Зокрема, авторами не висвітлено національного питання в програмах політичних партій, а лише обґрунтована ідея незалежної України, яку поділяли суспільні діячі. Названі праці написані в період Першої світової війни членами Союзу визволення України, тому надії на практичну реалізацію задумів покладалися на Німеччину.

Таким чином, брошури, партійні видання та публікації дорадянського періоду містили переважно інформацію з обґрунтування програм і тактик певних

політичних партій, причому позиції інших угруповань нещадно критикувалися. Наймасовіше видання такої літератури було характерним для представників соціал-демократичного табору. Однак, з іншого боку, за період 1900–1917 рр. публіцисти, громадські й партійні діячі заклали першооснови у вивченні багатопартійності в Наддніпрянській Україні, ввели до наукового обігу цікавий емпіричний і теоретичний матеріал, що в подальшому слугував базою для дослідження даної теми. Крім того, авторами проведено дискусії стосовно зрілості партійних програм, умов функціонування партій у національній сфері. І хоча праці охоплювали окремі аспекти даної проблематики, мали переважно партійно-публіцистичний характер із наданням переваги певним політичним силам і критикою своїх опонентів (їхніми авторами були члени політичних угруповань), а також відзначалися заполітизованістю та пропагандистським стилем, їхня цінність полягає у можливості проникнення читача у психологічну атмосферу епохи, у відкритті для дослідника нових аспектів проблеми.

Подальші дослідження зазначеного питання слід проводити у ракурсі збільшення джерельної бази, представлення на розгляд громадськості листування суспільних діячів національного відродження початку ХХ ст., а також інших матеріалів як приватних осіб, так і офіційних органів влади. Це дасть можливість науковцям здійснити всебічний аналіз архівних даних за допомогою сучасних джерелознавчих методів, визначити наукову цінність перших, а головне – відтворити об'єктивну, глибоку й комплексну картину формування багатопартійності в Наддніпрянській Україні на початку минулого століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А.Г. Социал-демократия и национальный вопрос / А.Г. // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С. 42–45.
2. Гайдалемівський П. Українські політичні партії, їх розвиток і програми / Петро Гайдалемівський. – Зальцведель: Заходом «Просвітнього Відділу Української Військової Місії», 1919. – 43 с.
3. Грушевський М. Вопрос дня / Михаил Грушевский // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С. 75–82.
4. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / Михайло Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Т. XXX, Кн. VI. – Львів, 1905. – С. 245–258.
5. Грушевський М. На новом пути / Михаил Грушевский // Украинская жизнь. – 1913. – №7–8. – С. 11–14.
6. Грушевський М. На українські теми / Михайло Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1911. – № 1. – С. 57–67.
7. Грушевський М. Национальный вопрос и автономия / Михаил Грушевский // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С. 8–18.
8. Демуз І.О. Політична історія Наддніпрянщини початку ХХ ст. у дореволюційній журнальній публіцистиці / І.О. Демуз // Вісник Черкаського університету. – 2007. – № 100. – С. 135–142.
9. Дорошенко В. Українство в Росії: новіші часи / Володимир Дорошенко. – Відень: Накладом СБУ, 1916. – 116 с.
10. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия / Дмитро Дорошенко // Украинский вестник. – 1906. – №12. – С. 843–851.

11. Єфремов С. З громадського життя на Україні / Сергій Єфремов. – К.: Вік, 1909. – 77 с.
12. Лозинський М. Українська Народна Партія / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. XXX. – Кн. V. – С. 145–159.
13. Матушевський Ф. З українського життя (з'їзд УНП) / Федір Матушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. VII. – С. 124–142.
14. На теми дня. Збірник статей. – Львів: Загальна друкарня, 1910. – 63 с.
15. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / Павко А.І. – К.: Знання, 2001. – 112 с.
16. Порш М. Автономія України і її соціал-демократія / Микола Порш. – [2-е вид.]. – К.: В-во Знання – то сила, 1917. – 80 с.
17. Порш М. До питання про автономію / Микола Порш // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII-IX. – С. 344–359.
18. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні / Микола Порш // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. I. – С. 135–139.
19. Садовський В. Капіталізм і соціалізм / В. Садовський. – К.-Х.: Дзвін, 1907. – 28 с.
20. Садовський В. Спроби нової національної програми / В. Садовський // Дзвін. – 1913. – №12. – С. 495–503.
21. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги / О. Скоропис-Йолтуховський. – Відень: Накладом СВУ, 1916. – 15 с.
22. Степанюк В. З історії української соціал-демократичного руху (1900–1918) / В. Степанюк, Я. Довбищенко. – Х.: Вид-во Харківського комітету УСДРП, 1918. – 32 с.
23. Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік / Іван Стешенко // Вільна Україна. – 1906. – Ч. 1–2. – С. 95–99.
24. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / [упор. В.Ф.Шевченко та ін.]. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.
25. Феденко П. Монархія і республіка / Панас Феденко. – Прага: Видання Петроградського комітету УСДРП, 1917. – 16 с.
26. Цегельський Л. Самостійна Україна / Л. Цегельський. – Відень: СВУ, 1915. – 37 с.
27. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1049. – Арк. 47. – О деятельности Украинской социал-демократической рабочей партии «Спілка». Из особой записки Департамента полиции от 24 августа 1905 г.
28. ЦДІА України. Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1049. – Арк. 132. – Проект програми Революционной украинской партии. 1905 г.
29. ЦДІА України. Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1049. – Арк. 135. – Брошура «Платформа Украинской радикальной партии», изданная в 1905 г.
30. ЦДІА України. Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2082. – Арк. 6–13. – Обзор Департамента полиции о деятельности «Социал-демократической партии Королевства Польского и Литвы». 1908 г.

31. ЦДІА України. Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2568. – Арк. 58–65. – Програма, устав и резолюции, приняты на втором очередном съезде УСДРП, состоявшемся в декабре 1905 г.

32. ЦДІА України. Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 678. – Арк. 34–48. – Донесение начальнику Киевского ГЖУ от 21 марта 1906 г. о II съезде РУП, на котором Украинская революционная партия была переименована в Украинскую социал-демократическую «Спілку» РСДРП. Резолюции съезда, устав партии.

33. ЦДІА України. Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57–58. – Донесение в Департамент полиции от 31 октября 1902 г. о распространении в г. Харькове помощником присяжного поверенного Михновским Н. прокламации «Десять заповедей Украинской народной партии».

34. ЦДІА України. Ф. 339. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 44 об. – Програма и тактика «Спілки». Имеется справка о деятельности и образовании партии. Б.д.

35. ЦДІА України. Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 185. – Арк. 34. – Листовка «Платформа украинской демократической партии». Июнь 1905 г.

36. ЦДІА України. Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 278–281. – Програма Украинской демократично-радикальной партии, принятая в г. Киеве в 1905 г.

УДК 015(477)

ЗАБУДСЬКА Лідія

завідувач відділу
збереження наукових фондів
ДНСТБ УААН
(м. Київ)

ЗІБРАННЯ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ У ФОНДАХ ДНСТБ УААН, БІБЛІОТЕКАХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ МЕРЕЖІ УААН: ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

У статті наведені відомості про книжкові рідкісні та цінні видання; висвітлено завдання, що стоять перед укладачами Державного реєстру та проблеми укладання.

В статье приведены сведения о книжных редких и ценных изданиях; отражены задания, которые стоят перед составителями Государственной регистрации и проблемы ее создания.

In the articles the resulted lists are about book rare and valuable editions. Questions are reflected in relation to tasks which stand before compilers state the problems of conclusion.

Бібліотечні фонди мають надзвичайну матеріальну та духовну цінність, інформація, що зберігається у книгозбірнях, є історичним надбанням людства, основою економічного та духовного прогресу суспільства. Тому однією з основних функцій бібліотек є повне розкриття своїх фондів та збереження для нащадків накопичених суспільством книжкових багатств.

З 1992 р. ЮНЕСКО розпочала здійснення програми «Пам'ять світу», спрямованої на спільну реалізацію проектів збереження бібліотечних і архівних фондів у різних країнах світу, в цьому ж році було розроблено Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466. Наприкінці 90-х років ХХ ст. в Україні була підготовлена Програма збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 рр., затверджена постановою Кабінету Міністрів від 15 вересня 1999 р. №1716.

Усі вищезазначені документи мали на меті укладання зведених каталогів рукописних книг, стародруків, рідкісних і цінних видань в єдиний реєстр книжкових пам'яток.

Український бібліографічний репертуар мав зафіксувати українську (видання українською мовою, книги, створені на території України, зміст яких стосується України, авторів-українців тощо). Державний реєстр дає інформацію про всі раритети будь-якого географічного походження, мови та змісту. На виконання цієї програми бібліотекам передбачалося виділити кошти в розмірі 70 тис. грн., у позиції «забезпечення державної реєстрації рідкісних і цінних документів» передбачалося 350 тис. грн., однак при такому плануванні реєстру досі не створено.

У бібліотеках України зберігається близько 60 млн. документів XV–XVIII ст., майже 2 млн. із них – рідкісні та цінні документи.

Із невідомих причин Міністерство культури і мистецтв України не включило галузеві бібліотеки, зокрема ДНСГБ УААН, до переліку бібліотек, для яких передбачалися б відповідні обсяги фінансування. Проте, незважаючи на його відсутність, ДНСГБ УААН та бібліотеки мережі УААН і Мінагрополітики України працюють у напрямі збереження книжкових фондів.

Бібліотеки науково-дослідних установ (НДУ) УААН, сільськогосподарських учбових закладів Мінагрополітики України та ДНСГБ УААН маючи у своїх фондах давні друки, беруть участь у виконанні загальнодержавних програм, зокрема, в укладанні українського бібліографічного репертуару «Українська сільськогосподарська книга».

Протягом 2002–2008 рр. ЦНСГБ-ДНСГБ УААН працювала над вивченням проблем відображення сільськогосподарських видань України у фондах Бібліотеки. Видано 8 науково-бібліографічних покажчиків під назвою «Українська сільськогосподарська книга із фондів ЦНСГБ-ДНСГБ УААН 1868–1941, 1943–1945 рр.». У покажчиках описано 4139 прим., які відображають історичний розвиток аграрної науки, сприяють накресленню стратегічних напрямів, прогнозуванню перспективи соціально-економічного, політичного та культурного розвитку України (табл. 1).

У покажчики включаються видання аграрної тематики, опубліковані різними мовами та видані на території України. Науково-бібліографічний опис найбільш повно враховує основні та факультативні елементи, зберігає графіку написання творів (літери, що вже не вживаються, замінені літерами сучасного алфавіту), повніше висвітлює їхній зміст.

Починаючи з 2004 р., ДНСГБ УААН одержала певне комп'ютерне обладнання для створення відповідних баз даних у системі автоматизації бібліотек ІРБІС, куди внесені вищезазначені покажчики. Існують певні проблеми, оскільки ІРБІС не адаптовано до завдань реєстру; бракує кваліфікованих кадрів чи відсутня їхня належна підготовка, оскільки всі повинні працювати за єдиною методикою, відбираючи книжкові пам'ятки за однаковими критеріями й уніфіковано їх описуючи, інакше при зведенні реєстру машина не зможе розпізнати, що йдеться про примірники того самого видання. У Державному реєстрі книжкові пам'ятки мають бути зареєстровані один раз із зазначенням кількості існуючих примірників і основних місць зберігання, незважаючи на їхню відомчу належність до національного музейного, архівного чи бібліотечного фонду [1].

На нашу думку, головні бібліотеки мережі УААН повинні організувати роботу з фондом книжкових пам'яток у відповідних галузевих бібліотеках на основі єдиної політики стосовно цієї специфічної категорії видань, що становлять значну історико-культурну та матеріальну цінність.

Таблиця 1

**Тематичні рубрики, відображені в науково-бібліографічних покажчиках
«Українська сільськогосподарська книга 1868–1941, 1943–1945»**

Тематична рубрика	1868- 1900	1901- 1910	1911- 1917	1918- 1922	1923- 1932	1933- 1935	1936- 1939	1940, 1941, 1943- 1945	Всього
Агрохімія. Добрива	6	12	12	10	12	28	38	7	145
Бджільництво	2	4	3	5	3	6	19	5	45
Бухгалтерський облік. Фінанси. Статистика	13	32	84	35	61	40	9	34	308
Ветеринарія	2	18	8	6	2	39	62	36	173
Технічні культури	—	—	—	2	1	8	83	42	136
Генетика. Селекція та насінництво	4	8	26	13	61	38	38	12	200
Грунтознавство	3	10	33	3	67	15	16	8	155
Дослідна справа			50	15	78	27	48	23	241
Загальне рослинництво	3	8	3	5	39	35	50	41	184
Захист рослин	32	20	37	14	36	60	64	42	305
Землеробство. Агротехніка	26	29	27	8	19	29	42	10	190
Зернові культури	6	9	14	16	32	35	43	12	167
Зрошуване землеробство	1	1	4	8	19	12	18	15	78
Землеустрій	—	8	19	8	28	3	3	2	71
Кормовиробництво. Кормові культури	2	3	6	15	18	24	47	23	138
Ліс та лісове господарство	10	3	7	8	32	10	14	11	98
Метеорологія	23	20	22	8	17	3	4	—	97
Механізація та автоматизація в сільському господарстві	1	15	15	4	10	198	100	80	423
Плодівництво. Ягідництво	5	11	4	6	21	39	71	23	180
Птахівництво	1	2	8	6	13	29	30	16	105
Садівництво	7	13	38	7	15	19	21	4	124
Сільське господарство. Загальні питання	71	81	124	37	78	67	93	77	628
Тваринництво	7	18	44	20	42	116	138	74	459
Цукровий буряк	8	5	5	13	33	48	37	15	164
Шовківництво	2	1	2	—	1	—	—	—	6

Роботу в цьому напрямі розпочало Науково-технічне товариство харчової промисловості України УААН ННЦ Інституту виноградарства і виноробства ім. В.Є. Таїрова випуском бібліографічного покажчика «Раритетні видання фонду наукової бібліотеки ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В.Є. Таїрова» в 2005 р. До покажчика включено 857 рідкісних видань: окремо видані роботи (наукові праці, збірки, монографії, словники, енциклопедії), окремі відбитки з наукових праць та журнальні статті із фондів наукової бібліотеки за 1862–1940 рр. Глибоку вдячність працівники установи висловлюють Василю Єгоровичу Таїрову, який у свій час передав до бібліотечних фондів унікальні, рідкісні видання, що стали надбанням науковців і широких мас читачів [2].

Протягом двох століть сформувалася унікальна система фондів, яка активно використовується в бібліотечно-бібліографічному обслуговуванні фахівців-аграрників фундаментальної бібліотеки Харківського НАУ ім. В.В. Докучаєва. У 1873 р. до бібліотеки надійшла перша партія російськомовних книг: підручники, навчальні посібники, серії земських видань із російських губерній. Фонд бібліотеки в ново-александрійський період становив 14 тис. прим. Важливе місце у фондовому реєстрі бібліотеки займають зібрання наукових праць видатних учених аграрної науки: В.В. Докучаєва, М.М. Сибірцева, М.М. Кулешова, О.О. Мігуліна, Г.І. Горохова та ін. Є стародруки: 1. Пространное землеописание Российского Государства, изданное в пользу учащихся по Высочайшему повелению Царствующей Императрицы Екатерины Второй. – СПб, 1787. – 420 с.; 2. Продолжение нового земледелия, основанного на правилах Тайного Советника И. Шубарта фон Клеефельда. – М., 1795-1800. – 224 с. [3].

У ДНСГБ УААН виділені в окремий фонд видання XIX ст., які мають значну цінність і певною мірою символізують книжкову пам'ять України. Серед раритетів відзначимо найстаріше російське видання, що зберігається в нашій бібліотеці – «Щеглов Н. Хозяйственная ботаника, заключающая в себе описания и изображения полезных и вредных для человека растений. – СПб.: Тип. мед. деп. МВД, 1825. – 38 с.»; з українських видань – «Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России, извлеченных из Записок Императорского Общества сельского хозяйства Южной России / сост. И. Палимпсестов. – Одесса, 1868. – 920 с.»; з іноземних видань – «Histoire naturelle de Buffon: classée par ordres, genres et espèces, d'après le système de Linné; avec les caractères génériques et la nomenclature Linéenne; Par René-Richard Castel, auteur du poëme des Plantes. – T. XIII. – Paris: de l'imprimerie de crapelet, 1802. – 319 p.».

На 01.07.08 р. за результатами «Анкети про наявність рідкісних видань у фондах бібліотек мережі УААН...», «Статистичних показників звіту про порядок виявлення, обліку та збереження особливо цінних (ОЦ) документів» у відділ збереження наукових фондів ДНСГБ УААН надійшли відомості про рідкісні та цінні видання від 74 бібліотек мережі (табл. 2).

Таблиця 2.

Рідкісні видання науково-дослідних інститутів, дослідних станцій УААН

Назва установи	Кількість установ	Кількість рідкісних видань
Науково-дослідні інститути	45	48430
Дослідні станції	29	4278
Всього	74	52708

Найбільшу кількість рідкісних видань мають (табл. 3):

Таблиця 3.

Рідкісні видання науково-дослідних інститутів УААН

Назва установи	Кількість рідкісних видань
Інститут цукрових буряків	13395
НТБ Інституту винограду і вина «Магарач»	9342
Інститут луб'яних культур	6148
НБ Інституту тваринництва «Асканія-Нова»	2692
Інститут овочівництва і баштанництва	2215
Дослідна станція лікарських рослин	1800
НТБ Миронівського інституту пшениці	1215
Інститут гідротехніки і меліорації	1200
Кримська державна с.-г. дослідна станція	620
Інститут механізації та електрифікації с.-г.	547
НТБ Інституту землеробства Південного регіону	496
Інститут тваринництва	414
Селекційно-генетичний інститут	326

Укладання державного реєстру книжкових пам'яток – робота довготривала, проте дуже необхідна. Кількість елементів, що вноситься в реєстр, має бути обмежена, опис повинен бути спрощений, на відміну від наукових каталогів бібліотек. Таким чином, у Державному реєстрі фіксуються лише короткі бібліографічні відомості для першої довідки та статистики. Головна умова – електронні каталоги повинні спиратися на MARC-формат. Нереально створити реєстр зразу за всіма критеріями відбору. Найоптимальніший шлях – відпрацювання окремих розділів реєстру: рукописні книги, стародруки до 1800 р., громадянський друк до 1830 р., українські видання до 1860 р., документи, видані в період української революції (1917–1920 рр.), документи довоєнного періоду (1921–1941 рр.), документи періоду німецької окупації та реконструкції (1941–1948 рр.).

Отже, Державний реєстр потрібен для вирішення питань щодо можливості вивезення книжкових пам'яток за кордон, для визначення першочергових завдань консервації, реставрації, виготовлення страхових копій, що є актуальним з огляду на випадки крадіжок книжкових раритетів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук Г. Державний реєстр книжкових пам'яток України і український бібліографічний репертуар: питання співвідношення / Г. Ковальчук // Наукові праці / НАН Укр. Нац. б-ка Укр. ім. В.І. Вернадського, АБУ; редкол. : О.С. Онищенко та ін. – К., 2006. – С. 309–310.

2. Раритетні видання фонду наукової бібліотеки ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В.Є. Таїрова» за 1862–1940 рр. : бібліогр. покажч. / УААН, ННЦ «ІВіВ ім. В.Є. Таїрова» ; уклад. О.З. Тивровська. – Одеса, 2005. – С. 4.

3. Сторінки книжкових скарбів бібліотеки / М.Д. Євтушенко, Р. І. Киричок та ін. – Х., 2007. – С. 4–5.

УДК 002.2(477)

ЗІНЧЕНКО Лілія
старший науковий співробітник
відділу збереження
наукових фондів
ДНСТБ УААН
(м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

У статті розкривається історія становлення книжкової справи в Україні з XI ст., розглядаються питання художнього оформлення книг.

В статье раскрывается история становления книжного дела в Украине с XI в., рассматриваются вопросы художественного оформления книг.

In the article history of becoming of book business opens up in Ukraine, since the XI item, the questions of artistic registration of books are examined.

На території сучасної України книгописання отримало розповсюдження в XI ст., коли при дворі київського князя Ярослава Володимировича було засновано своєрідний цех рукописців, які здійснювали «исписание книги многие». Видатними пам'ятниками цього періоду є «Остромирове Євангеліє» (1056–1057), «Мстиславово Євангеліє» (1013), два «Изборника Святослава» (1073, 1076), галицько-волинське «Крилоське Євангеліє» (1144) та ін. Високого рівня досягло в цей період мистецтво художнього оформлення книг.

Татаро-монгольське нашествя призупинило розвиток книжкової справи в Київській Русі. Книгописання концентрується і набуває розвитку в Галицько-Волинській Русі. Із київських рукописів XIII ст. збереглися одиничні книги («Тріодь» Мойсея Киянина, «Євангеліє», «Пролог»). Рукописи галицько-волинського походження також дійшли до нас в одиничних зразках – «Галицьке Євангеліє» (1266), «Хомиське Євангеліє» (кінець XIII ст.), «Бесіди Григорія Богослова» (кінець XIII ст.)

Становлення та розвиток української рукописної книги XIV – першої половини XVI ст. відбувалося в монастирях – Києво-Печерській Лаврі, Онуфрієві у Львові та ін. Видатними пам'ятниками української рукописної книги є «Пандекти Антіоха» (1307), «Київське Євангеліє» (1393), «Королівське Євангеліє» (1401), Євангелії зі Львова (1477), Глинян (1498), Києво-Михайлівського Златоверхого монастиря (1526), «Загоровський апостол» (1554) [1].

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. посилюється світська направленість у змісті рукописної книги. З другої половини XVII ст. в зв'язку з розвитком книгодрукування розділяються функції між друкованою і рукописною книгами, видозмінюються форми рукописної продукції.

Засновником книгодрукування в Україні був Іван Федоров. У 1574 р. він випустив у Львові «Азбуку» і нове видання «Апостола». Згодом І. Федоров працював у друкарні, яку заснував князь К.К. Острозький в Острозі, де друкар видав «Новий завіт з Псалтирем» (1580), «Хронологію» А. Римми і «Острозьку біблію» (1581) [2].

Наприкінці XVI ст. активізується діяльність Львівського братства (засноване в 1586 р.), посилюється його роль у боротьбі з католізацією населення західної України. Переїнявши друкарську справу в І. Федорова, братство відкриває у Львові друкарню і школу, видає у 1591 р. «Окружну Біблію», «Соборну грамоту», «Вчення дітям», у 1608 р. – «Часослов» і «Псалтир», у 1638 р. – «Буквар» і «Анфологію» та ін. У цей час близько двадцяти книг вийшло в острозькій друкарні. В 1599–1604 рр. церковні книги друкувала Струтинська, а в 1606–1607 рр. Крилоська друкарні, які були засновані Львівським єпископом Гedeоном Балабаном. У 1616 р. у Києві відкривається друкарня Києво-Печерської Лаври (діяла до 1918 р.), першими книгами якої були «Часослов» (1616), «Візерунок цнот» (1618), «Анфологіон» (1619). Видання Києво-Печерської друкарні зіграли важливу роль у культурному єднанні слов'янських народів. Видатними діячами періоду київського книгодрукування в XVII ст. були Єлісей Плетенецький, Захарія Копистенський, Памва Беринда (автор відомого «Лексикона славенороського» (1627). При підтримці митрополита П. Могили Києво-Печерська Лавра видала ряд книг наукового змісту: видання вченого та літератора Інокентія Гизеля, книги Л. Барановича, І. Гілятовського, А. Радивіловського та ін. Лаврська друкарня допомагала румунським і молдавським книговидавцям. Високого рівня лаврська друкарня досягла в мистецтві книжкової гравюри (Л. і А. Тарасевичі, І. Щирський, Н. Зубрицький та ін.).

У XVII ст. в Україні діяло декілька пересувних друкарень – Павла Люткевича, Кирила Транквіліона-Ставровецького, які видавали «єретичні» книги – «Дзеркало богословія» (1618), «Вчительське Євангеліє» (1619) та ін. У Києві на Подолі існували приватні друкарні Вербицького та Соболя. В 1674–1679 рр. працювала друкарня в Новгороді, яка пізніше була перенесена в Чернігів і стала після Києво-Печерської найбільшою на сході України. Ця друкарня працювала до 1818 р. і видала 153 книги [2].

У XVI–XVIII ст. книги в Україні друкувалися на старослов'янській, староукраїнській, польській, латинській, грецькій мовах.

У другій половині XVIII ст. в Україні з розповсюдженням гражданського шрифту з'являються друкарні гражданського друку. Вони відкриваються в Києві, Харкові, Чернігові, Кіровограді та інших містах.

У першій половині XIX ст. книгодрукуванням почали займатись учбові заклади. В 1805 р. відкривається друкарня в Харківському, у 1835 р. – у Київському університетах.

На заході України (Львів, Чернівці) книги до 1840 р. друкувалися кирилицею. У 1847 р. виходить перший буквар у Закарпатті.

З середини XIX ст. значно розширюється книговидавнича справа в Україні. Центрами української книги стають міста Київ, Львів, Харків, Одеса. На початку 60-х років XIX ст. українською мовою виходять учбові посібники та перші журнали «Основа», «Мета», «Правда» тощо [3].

Значну роль в організації українського книгодрукування зіграли І.Я. Франко, М.П. Драгоманов, М.П. Старицький, О. Пчілка, Б. Грінченко. Книги

виходять у друкарнях В. Давиденко, Є. Федорова, Ф. Піскунова, С. Шульженко, Б. Барського, О. Керр, В. Кирхнер, М. Аспера та ін. Багато прогресивних українських видань друкуються за кордоном (у Женеві, Празі, Берліні та ін.) У Львові працюють видавництва товариства «Просвіта», наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, приватні друкарні М. Поремби, у Коломиї – М. Білоуса. В 1907 р. Емський наказ було відмінено, що сприяло відкриттю великої кількості видавництв і нових періодичних видань. У 1798–1917 рр. в Україні вийшло з друку біля 3 тис. видань українською мовою. Проте розвиток українського книгодрукування в цілому проходив повільно, постійно гальмувався церковною та урядовою цензурою царської Росії та Австро-Угорщини.

Багато книг, виданих на території сучасної України, є книжковими пам'ятками, оформленими незвичним способом (стародавня пам'ятка книжкової мініатюри Київської Русі «Остромирове Євангеліє»). З кінця XIII ст. формується українська школа книжкової мініатюри, яка тісно пов'язана з монументальним мистецтвом («Галицьке Євангеліє»). З XVI ст. книги стають більш яскравими, плетені орнаменти прикрашаються мотивами, які були запозичені з мистецтва італійського Відродження та Польщі («Пересопницьке Євангеліє»). Багато середньовічних українських манускриптів було оздоблено дорогими окладами [4]. Оформлювачі перших друкованих видань спочатку наслідували рукописні книги, але поступово відмовилися від розташування тексту у дві колонки. Змінюється орнамент, з'являються заголовні літери, які включають мініатюрні пейзажі, жанрові чи релігійні сценки. Усе більше місця відводиться сюжетним ілюстраціям, які спочатку суворо наслідують зразки венеціанських кириличних видань («Анфологійон»), а пізніше використовують усе багатство західно-європейської графіки. Особливим своєрідним художнім оформленням виділяються гравюри майстра Ілії для львівських і київських видань. Усі елементи книжкового оформлення цього періоду виконувались у техніці гравюри на дереві.

З кінця XVII ст. потреба у збільшенні накладу ілюстрацій викликає розповсюдження гравюри на міді. У цій техніці успішно працювали А. Тарасович та Л. Тарасович, робота яких була тісно пов'язана з мистецтвом бароко. Художнє оформлення української книги цього періоду залежало від майстерності інтролігатора (палітурника); набули слави багато прикрашені золотим тисненням палітурки, які виготовлялися в майстернях Києво-Печерської лаври, Львова та інших центрів книгодрукування.

Елементи національно-романтичного стилю, близькі до модерну, в оформленні українських художників книги спочатку проявлялися в механічному перенесенні сюди мотивів народного вжиткового мистецтва. Пошуки найкращих вітчизняних графіків йшли у напрямі, що поєднував традиції українських майстрів минулого та західноєвропейської графіки. Зразковими можна вважати роботи М. Самокиша, І. Бурячка, М. Пимоненка, О. Мурашків та ін. Особливо яскраво риси модернізму та національної традиції в поєднанні з книжковим мистецтвом проявилися в творчості Г. Нарбута, який відчував книгу як цілий організм, уміло поєднував малюнок із текстом, створив малюнки шрифтів на базі модернізації кирилиці та шрифтів українського бароко.

Таким чином, книга – це плід діяльності і автора, і видавця, і художника, і поліграфіста. Книга завжди виступає як єдність, синтез духовної і матеріальної культури. Вона впливає на читача не тільки своїм змістом, але й оформленням, яке сприяє більш повному й чіткому розкриттю змісту, кращому, найбільш

ефективному сприйняттю тексту, впливає на естетичний розвиток читача. Культура книги є важливою складовою книжкової культури та характеризується перш за все видавничою культурою і культурою поліграфічного відтворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Книговедение : енцикл. словарь / ред. кол. : Н. М. Сикорский (глав. ред.) и др. – М. : Сов. энцикл., 1982. – 664 с.
2. Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2005. – 467 с.
3. Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції : матеріали Міжнар. наук. конф. / відп. ред. М. Подрезова ; упоряд. : О. Полевщикова, О. Суровцева. – Одеса : Астропринт, 2004. – 176 с.
4. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Г. І. Ковальчук. – К. : НБУВ, 2004. – 644 с.

ВЛАСОВ Володимир

д.е.н., д. с.-г.н., ГОЛОВНИЙ
науковий співробітник,
Державна наукова
сільськогосподарська бібліотека
УААН
(м. Київ)

**ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЙ
МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ**

У статті розглянуто історичні аспекти формування теорій міжнародної торгівлі.

В статье рассмотрены исторические аспекты формирования теорий международной торговли.

In the article the historical aspects of the theories of the international trade have been discussed.

Протягом ХІХ – початку ХХІ століть було сформульовано декілька теорій міжнародної торгівлі, які потребують їхнього розгляду в історичному аспекті. Мета публікації полягає в узагальненні розроблених теорій з погляду на економічні обставини, в яких вони виникли.

Торгівля як головна форма міжнародної кооперації завжди була локомотивом зростання розвитку. Відомий дослідник економічної історії Ф. Бродель у своїй монографії «Динаміка капіталізму» відмітив, що найбільш суттєвою рисою доіндустріальної економіки було існування нерухомого механізму примітивної економіки з локальним та обмеженим, але водночас живим і потужним зростанням сучасних економічних структур. У ті часи, які він називав «періодом Старого Порядку» (між 1400 і 1800 роками), існувала поширена мережа найпростіших місцевих ринків з невеликим рухом товарів, які формували економіку обміну та були ще не в змозі з'єднати усю сферу виробництва зі сферою споживання, оскільки значна частка обсягів виробництва не включалася у сферу ринкового товарообігу, працюючи на натуральне споживання в межах родини чи сільської громади.

Починаючи з економічного зростання у ХV ст., викликаного розвитком міст і, таким чином, розвитком міських ринків, через поширення міжнародних ярмарок у ХVІ ст., розвиток на заміну ярмаркам бірж і постійно функціонуючого ринку у вигляді системи лавок у ХVІІ ст., поширення вільного переміщення грошей і кредитів у Європі призвели до формування на протилежність громадському ринку (public market) приватного ринку (private market), як системи самостійних комерційних ланцюгів прямій закупівлі товарів у виробників, часто з передплатою, у селян – вовни, зерна, тканин домашнього виготовлення тощо.

З цього часу починається динамічний розвиток ринкової економіки, свідченням чому, на думку Ф. Броделя, є ланцюгова реакція змін ринкових цін, яка охопила усі регіони нашої планети, пов'язуючи, таким чином, різні ринки світу, а це вже є реальною ознакою глобалізації.

Перші економісти починають вивчати попит і пропозиції на ринках, економічна політика міст спрямована на контроль за міськими ринками та цінами на них, а будь-який керівник держави піклується щодо національного ринку та торговельного балансу промисловості шляхом її підтримки на внутрішньому та зовнішньому ринках. Поступово, за уявленням Ф. Броделя, склалася стійка думка про те, що обмін на ринку грає сам по собі вирішальну, а через конкуренцію також рівноважну роль, погоджуючи попит і пропозиції. Якраз тоді сформувалося поняття «невидима рука» Адама Сміта, як саморегулююча система, що базується на вільній торгівлі – *«laissez faire, laissez passer»* [1].

З цього часу і почалася та економіка, яку ми тепер називаємо *ринковою* і яка пройшла через теорії «абсолютної переваги» А. Сміта і «порівняльної переваги» Д. Рікардо, «міжнародної вартості» Дж. С. Міля, а також оцінку факторів виробництва Г. Хаберлера, поняття «вирівнювання цін на фактори виробництва» Е. Хекшера і Б. Оліна, удосконалення цього поняття П. Самуельсоном і В. Столпером, «парадокс В. Леонтьєва», «життєвий цикл товару» Г. Вернона, Ч. Кіндельбергера і Л. Уелса, «міжнародна конкурентоздатність нації» М. Портера [2].

Разом із розвитком міжнародної торгівлі залежно від стану міжнародних економічних взаємовідносин (МЕВ) як у межах країн, так і між ними, крок за кроком формувалися теорії міжнародної торгівлі, періодизацію яких наведено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Теорії міжнародної торгівлі у взаємозв'язку із періодами розвитку МЕВ [3, 4]

Група теорій	Автори	Назва теорії
<i>Доколоніальний період розвитку МЕВ (від VI тис. до н.е. – до XV ст. н.е.)</i>		
–	Платон, Аристотель	Виникнення економічного аналізу; економічні проблеми не узагальнюються в теоріях (424–322 рр. до н.е.)
<i>Колоніальний період розвитку МЕВ (від XV ст. – до 50-х рр. XX ст.)</i>		
Меркантилізм	У. Петті, Т. Мен, А. Монкретьєн	Теорія грошового балансу Теорія позитивного сальдо торговельного балансу
Класичні	А. Сміт	Теорія абсолютних переваг (1776)
	Д. Рікардо	Теорія порівняльних переваг (1817)
	Дж. С. Міль	Теорія взаємного попиту (1848)
Неокласичні	А. Маршалл, Ф. Еджуорт	Модель загальної рівноваги на основі теорії взаємного попиту (1923)
	Е. Хекшер, Б. Олін	Теорія співвідношення факторів виробництва (1933 р.)
	Г. Хеберлер	Порівняльні переваги на основі зростаючих альтернативних витрат виробництва (1936)

Група теорій	Автори	Назва теорії
	П. Самуельсон	Теорема про вирівнювання цін на фактори виробництва або Теорема Хекшера-Оліна-Самуельсона (1948)
	В. Леонтьєв	Парадокс Леонтьєва (1953)
<i>Постколоніальний період розвитку МЕВ (від 50-х рр. XX ст. – до 1991 р.)</i>		
Альтернативні	<i>I. Теорії, які розвивають принципи класичних теорій</i>	
	П. Самуельсон, Р. Джонс	Теорія специфічних факторів виробництва (1971)
	П. Самуельсон, Р. Джонс	Теорема Самуельсона-Джонса
	<i>II. Теорії, які поглиблюють положення класичних і неокласичних теорій</i>	
	П. Самуельсон, В. Столпер	Теорема Столпера-Самуельсона (1941)
	Р. Джонс	Ефект підсилення Джонса (до теореми Столпера-Самуельсона)
	Т. Рибчинський	Теорема Рибчинського (1955)
	<i>III. Теорії, які будуються на принципово нових методологічних засадах</i>	
	С. Ліндер	Теорія «перехресного» попиту (1961)
	М. Познер, Г. Хафбауер	Гіпотеза імітаційного лага або теорія міжнародного технологічного розриву (1961)
	М. Кемп	Модель економії на масштабах виробництва (1964)
	Г. Грубель, Б. Беласса	Теорія внутрішньогалузевої міжнародної торгівлі (1967)
	П. Кругмен	Теорія міжнародної торгівлі на основі монополістичної конкуренції (1979)
	Р. Вернон, Дж. Кравис, Л. Уельс	Теорія життєвого циклу продукту (1966)
	<i>Найновіший період розвитку МЕВ (від 1990 р. до теперішнього часу)</i>	
	М. Портер	Теорія конкурентних переваг (1990)
	Р. Пребіш	Теорія обмеження імпорту промислових товарів країнами, що розвиваються, за рахунок розвитку вітчизняного виробництва
	В. Власов	Теорія глобалізаційного впливу (2008)

Як бачимо, виділено чотири періоди розвитку теорій міжнародної торгівлі – від доколоніального (VI тис. до н.е. – XV ст. н.е.) до найновішого (після 1991 року) періоду. За доступною для нього джерельною базою О.В. Овсянніков зазначив, що найбільш плідними для розвитку теоретичних досліджень у сфері міжнародної економіки були колоніальний (XV ст. – 50-ті роки XX ст.) і

постколоніальний (50-і роки XX ст. – 1991 р. XX ст.) періоди. При цьому, постколоніальний період характеризується спочатку формуванням теорій, які розвивали принципи класичних теорій, що були сформульовані в колоніальний період, а потім теорій, побудованих на принципово нових методологічних засадах.

За останні 15 років запропоновано три нових теорії: Теорія конкурентних переваг М. Портера; Теорія обмеження імпорту Р. Пребіша, як спроба підштовхнути розвиток промисловості в бідних країнах і можливо всеохоплююча теорія автора – Теорія глобалізаційного впливу.

Минуле століття викликає суперечливі почуття – від неприйняття його як часу в історії людства, упродовж якого відбулися дві – одна найстрашніша за іншу по руйнуванню людського життя та економіки, світові війни, остання з яких закінчилася використанням атомної зброї, до гордості за людський талант і розум, що ліквідував колоніальну систему господарювання, розвинув демократію, створив світову мережу транспортних сполук з використанням повітряного та водного океанів і залізнично-автомобільних шляхів, запровадив науково-технічну революцію і втілює у життя ідеї Н. Вінера у вигляді сучасної концепції світового інформаційного простору.

Стрімкий інтелектуальний та економічний розвиток людства багато в чому був визначений поступовим формуванням міжнародної системи торгівлі, яка пройшла складний шлях розвитку і яка, за висловлюванням відомого економіста П. Самуельсона, пропонує нові «*consumption possibility frontiers*», тобто дає людям більше необхідних товарів, ніж вони можуть виробити поодиночки, а це якраз є сутністю міжнародної торгівлі.

Формування кожної теорії міжнародної торгівлі відповідало рівню розвитку господарства й економічної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 124 с.
2. Мировая экономика : вопросы и ответы. – М. : Новый юрист, 1998. – 104 с.
3. Овсянніков О. В. Теоретичні аспекти торгівлі в міжнародному агробізнесі / О.В. Овсянніков // Вісн. аграр. науки. – 2004. – № 12. – С. 72–74.
4. Пахомов Ю. Н. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю. Н. Пахомов, Д. Г. Лук'яненко, Б. В. Губський. – К. : Україна, 1997. – 237 с.
5. Samuelson P. A. Economics / P. A. Samuelson. – Seventh Edition. – New York : MacDraw-Hill Book Company, 1967. – P. 621.

УДК 94(477) «09/10»

НЕПОРОЖНЯ Ганна

к.і.н., доцент кафедри загальної історії,
правознавства і методик навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»,

ЛАДА Олександр

студент історичного факультету
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»

ПОРОСЬКА ОБОРОННА ЛІНІЯ – ПІВДЕННИЙ ЩИТ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто етапи будівництва споруд Пороської оборонної лінії, яка була щитом Київської держави в період епохи Середньовіччя.

В статье рассмотрены этапы строительства сооружений Поросской оборонительной линии, которая была щитом Киевского государства в период эпохи Средневековья.

The stages of the construction of defensive structures Poroskov defensive line, which was a shield of the Kievan state during the Middle Ages.

Епоха Середньовіччя увійшла в історію як доба церковних поневірянь, великих постатей і, нарешті, – масштабних військових сутичок, які залишили нам у спадок численні оборонні лінії, фортеці тощо.

Першим етапом оборонних споруд була система Змієвих валів. Зігравши важливу захисну роль у тяжких періодах боротьби з печенігами, Змієві вали з часом занепадають, залишаючи по собі тільки згадку [2].

Другий етап оборонного будівництва проходив у новій історичній обстановці. Подальший розвиток продуктивних сил, збільшення кількості населення призвело до виділення на Русі феодальних князівств.

Розпочавшись у другій половині XI ст., період феодальної роздробленості створив нову проблему взаємовідносин між князівствами. До загрози з боку половецького стану додалися руйнівні князівські міжусобиці. Стали звичайним явищем міжфеодальні війни у захопленні міст та уділів, захоплення в полон співвітчизників – підданих князівствам. Це відволікало великі сили від оборони проти половців. Останні нерідко виступали навіть союзниками в князівських міжусобицях. Оборонні споруди проти кочівників – Змієві вали – не відповідали інтересам захисту від близьких сусідів [1]. Кожне князівство піклувалося про створення власних фортець, феодальних замків і власного війська. Оборонне будівництво перейшло в активну фазу в межах окремих князівств. У погоні за джерелом багатства та його захистом феодали витрачали численні кошти на утримання власного війська.

Яскравим виразником того часу є Пороська оборонна лінія, яка мала активне застосування в період зміцнення та піднесення Київської держави XI–XII ст.

Загальновідомо, що на півдні Київської Русі основні прикордонні рубежі знаходилися по Сулі та Росі (відповідно правий та лівий береги), де військові гарнізони обох оборонних ліній стримували головні удари кочових орд протягом тривалого часу, починаючи з кінця I тис. н. е. На Дніпровському Лівобережжі створення фортифікаційної системи розпочалося ще за часів Володимира Святославовича, а на Правобережжі – вже за князювання Ярослава Мудрого, коли той у союзі з Мстиславом відвоювали у Польського короля Болеслава Хороброго Червенські міста, внаслідок чого до Русі відійшли Перемишель, Червень, Белз тощо, а також пригнав велику кількість полонених поляків, яких поселив на лівому березі річки Рось [1]. Князь насамперед піклувався про безпеку південних рубежів Русі: на багато сотень верств тягнулися зведені при ньому «зміві вали» з укріпленими фортецями. Тільки збудована вздовж Росі оборонна система охоплювала 13 міст і фортець, розташованих на лівому березі. Зокрема, це зафіксовано в літописі Руському за Іпатіївським списком: «...Ярослав почав ставити городи по Росі» [6]. Про це говорять і факти. На Росі, від витоків до гирла, відомо 13 древньоруських городищ, довжина яких сягала 170 км. (від Білої Церкви – літописного Юр'єва – до Корсуня), розташованих в основному на її лівому березі [3].

Згадавши про полонених поляків, пригнаних силоміць Ярославом для оборони південних рубежів, не можна оминати торків, які несли прикордонну службу – охороняли південні кордони Київщини від набігів половців, у військовому відношенні вони підкорялися київському князю. Разом із торками були поселені берендеї і частина печенігів, опираючись на літописні звістки, торки жили вздовж лівої притоки Росі (впритул до Дніпра). Переважна більшість печенігів знаходилась на Росаві, в основному на її лівому березі, а берендеї – в нижній течії Росави і по західним притокам Росі. В 40-х рр. XII ст. три народності об'єдналися в союз, виступаючи в древньоруських літописах під назвою «Чорних клобуків». З виникненням чорноclubського союзу пороські кочівники перетворились із федератів Київського князя в його васалів.

Бушевське та Сухоліське [2] городища знаходяться на рівній місцевості в заплаві Росі й оточені по периметру валами. Під інші укріплення були використані захисні особливості рельєфу місцевості, доповнені штучними перешкодами. Всі збережені городища складаються з однієї укріпленої частини. Залишки давньоруського культурного шару виявлено на всіх городищах, окрім Сухоліського (вірогідно воно було сховищем). Біля валів знаходилися відкриті селища; в районі Миколаївки – два на протилежних берегах річки. На всіх пам'ятках «знайдено кераміку XI ст., а в поодиноких випадках (Біла Церква, Сухоліси, Саварка, Миколаївка, Богуслав) – кераміку X – першої половини XI ст. Доказом цього є звіт археологічної експедиції 1982 р. Інституту археології і археологічного музею АН УРСР під керівництвом Л. Іванченко та О. Моці, в якому вони зазначили наступне: «Из находок, относящихся к древнерусскому периоду, отметим керамику XI–XIII вв., пряслица из овручского шифера, изделия из железа и костяные заготовки. Частично исследованы два жилища: углубленное в материк й наземное с печью-каменкой. В 0,5 км севернее детинца, в урочище Татарские могилы, обнаружены следы древнерусского курганного могильника. Раскопаны два небольших кургана, содержавших безинвентарные трупы поло-

ження с западной ориентировкой на уровне древнего горизонта (один) и в подкурганной яме (второй). Наличие печи-каменки в одном из жилищ и обряд захоронения на уровне древнего горизонта наряду с характерными для южнорусских земель углубленным жилищем и захоронением в подкурганной яме указывают на разнотнический состав населения древнерусского Богуславля. Керамика XI в. позволяет говорить о времени возникновения города около 1032 г., когда Я. Мудрый по р. Рось «... почал ставить города...» [6].

Оборонна лінія по Росі в XI ст. закінчувалася на сході літописним Корсунем. Далі річка круто повертає на північ і до гирла Росави тече у меридіональному напрямі, малоефективному для захисту. В цьому місці оборонну лінію було перенесено на Росаву, котра тече із заходу на схід і краще відповідає умовам захисту з півдня. В разі переходу ворога на згаданому відрізку на лівий берег Росі, його контролювали фортеці в Пиляві та Ємчисі. Є відомості про знаходження ще одного городища в гирлі Росі в с. Пекарі (можливо, літописний Родень). В оборонному відношенні воно було пов'язане з укріпленнями по Дніпру, зокрема з фортецею на горі Московка біля Канева.

Адміністративними, політичними та культурними центрами були міста, ось наприклад літописний Юр'єв, який став осередком православної єпископії пороського краю. Місто було і географічним центром мікрорегіону, якщо враховувати, що від нього оборонна лінія продовжувалася на захід ще на 80 км. Замикаючи 90-кілометрову лінію укріплених пунктів східного Поросья, він знаходився на стику із західним Поросьям. Варто зазначити, що оборонна лінія західніше Юр'єва проходила по вододілах приток Росі із Змієвих валів, де майже не було укріплених пунктів [2]. Лінія по нижній і середній течії Росі, котра в ході боротьби проти печенігів визначала південну межу Давньоруської держави на Правобережжі Середнього Подніпров'я, залишилася порубіжною лінією і в період боротьби з половцями. Поруч зі старими укріпленими пунктами, котрі продовжували функціонувати, в кінці XI–XII ст. було засновано 12 нових фортець. При цьому, між старими укріпленнями створено лише дві фортеці – біля с. Маслівка на лівому березі Росави (між городищами в Ємчисі та Пиляві) й с. Половецьке, східніше літописного Богуславля, на лівому березі Росі [7]. Чотирма укріпленнями була доповнена лінія східніше Корсуня (Набутів [2], Сахнівка [3], Межиріч, Кононча). Інші шість укріплень виникли північніше Росі, на лівих берегах її приток (Пішки [2] на р. Нехворощ, Шарки на р. Гороховатка [4], Житні Гори на р. Бурчак, два городища біля Чепеліївки на р. Узинка, Піщана на р. Роток) [3].

В Іпатіївському літописі під 1177 р. згадується Ростовець: «Приидоша половци на Руоскую землю...взяша 6 городов Береньдичь и поидоша к Ростовцю». Це місто знаходилося на лівому березі Роставиці в Київській землі. Тоді руси були розбиті.

У тому ж літописі під 1190 р. згадується Чюрнаєв і це пов'язано із висвітленням діяльності торчеського «князя» Контувдея, який був «моужь дерзнь и надобень в Руси». Спочатку ситуація була цілком мирною. Руські князі Святослав і Рюрик заспокоїли населення підлеглих їм земель і примирили половців. Але згодом відбувся арешт і наступне звільнення вищезгаданого торчеського зверхника. Той не витримав такої наруги і рушив до супротивників русів. «І Полонци же обрадовася емоу и почаша с нимь доумати, коуда бы имь выбхати, в Руоскую землю». Напали на Чюрнаєв, що був розташований у

Київській землі на кордоні з Половецьким степом. Подальші події 1192 р. призвели до того, що руські сили стояли біля Канева все літо «стерегоучи земли Роуский». А ще пізніше Контувдей перейшов знову на бік старих союзників і за це отримав Дверен у Пороссі. Князь Рюрик зробив це «Руской земле дья» (тобто заради спокою на Русі).

Торчеськ (або Торчський) [5] згадується в даному контексті тричі. 1190 р. Рюрик, ідучи до Овруча, в цьому місті на р. Гороховатка (сучасне с. Шарки) залишає свого сина Ростислава, бо зізнається про військову операцію на чолі з тим же Контувдеєм «воевати Роусь», а тому розуміє, що той буде мстити Святославу за свій сором. 1193 р. вже за Россю князі захопили половецьку сторожу і від неї дізналися, що їхні вежі й стада знаходяться «по сей сторонь Дньпра по Роуской». Тобто «руська» територія в цьому повідомленні локалізується лише на правому березі Славутича. Кочівники були розбиті в степу, багато з них взято у полон. Вцілілі половці після бою рушили за супротивником у північному напрямку, але пересувалися лише на певній відстані від переможців, побоюючись давньоруських воїнів. Вони «ьхаша по ни до Роуси. Ростислав же приьхаша в Торьский». Знову цей центр недалеко від Юр'єва відзначено в межах Русі.

Наступного разу дане місто згадується під 1195 р., коли володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо вимагав його у київського князя Рюрика як частину для себе в Руській землі. Окрім цього граду у його володіння повинні були перейти ще й Корсунь [3] і Богуславль [4] у Пороссі, Треполь [5] та Канів на Дніпрі [4]. Останній раз Торчеськ згадується вже у Лаврентіївському літописі 1202 р., коли під час міжкнязівських сутичок за нього, а також за Київ, Білгород і Треполь, Всеволод Чермний «много зла створивь земле Русьи».

Канів, розташований неподалік від гирла Росі, окрім вищезгаданих випадків, ще два рази зафіксований у літописах у «руському» відношенні. В Лаврентіївському літописі під 1150 р. відзначається, що Юрій Долгорукий якраз біля цього міста, тобто в прикордонній контактній зоні, вів переговори із половцями, які просили віддати їм захоплених берендеями родичів. Останні противились цьому, зокрема аргументуючи свою відмову тим, що «мы того дья оумираем за Руськую землю, й голови свои складываемь» [5].

Пороська оборонна лінія, по берегах якої лежать міста-фортеці, в різні історичні часи була опорою від південних варварів і мала важливе значення для оборони Київської держави. Головною особливістю цього краю було географічне розташування на порубіжжі Київської держави – його південні кордони, тому що руським князям довгий час дошкуляли сильні та агресивні кочові народи (печеніги, половці). Якраз через це руські князі (Володимир Великий і Ярослав Мудрий) надавали великого значення цим землям. Та найбільшого розквіту цей регіон отримав в Ярославові часи, коли той зміцнюючи порубіжну південну межу, засновує ряд міст-фортець (Юр'єв, Богуслав, Корсунь). З цього часу цей край розвивається ще й в економічному, культурному, а згодом і в політичному відношенні – засновані міста по Росі одне за одним переймали політичне лідерство Пороського князівства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР: Київська обл. – К., 1971. – С. 15.
2. Платонов С.Ф. Учебник. Курс истории. В 2-х ч. / С. Ф. Платонов. – М.: Прогресс, 1992 – С. 48.
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; [під ред. О.В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – С. 87.
4. Легенди Богуславщини // Вісті Богуславщини. – 1998. – 17 січня.
5. Моця А.П. Исследование летописного Богуславля / А. П. Моця // Археологические открытия 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 303 – 304.
6. Моця О. Посулля і Поросся – «Руський парадокс» / О. Моця // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008. – Вип. 20. – С. 51.
7. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности 12–13 веках / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 150.

УДК 613: 378.4 (477) «1850/1900»

КОЦУР Надія

к.і.н., професор кафедри
валеології та фізіології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
ДПУ імені Григорія Сковороди»

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ В УНІВЕРСИТЕТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті висвітлено особливості становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні. Розкрито передумови заснування та створення першої кафедри гігієни в Київському університеті св. Володимира, показано внесок учених провідних університетів України в розробку науково-організаційних і методичних засад гігієнічної науки.

В статье освещены особенности формирования научных основ гигиены в Украине. Раскрыты предпосылки основания и создания первой кафедры гигиены в Киевском университете св. Владимира, показан вклад ученых ведущих университетов в разработку научно-организационных и методических принципов гигиенической науки.

In the article the features of forming of scientific bases of hygiene light up in Ukraine. Pre-conditions of foundation and creation of the first department of hygiene are exposed in the Kievan university of St. Vladimir. The role of scientists of university is rotined in development of scientifically organizational and methodical principles of hygienical science.

Історія становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні, як і інших галузей медичної науки, потребує особливої уваги та вивчення. Її здобутки можуть бути використані в сучасних умовах розвитку медичної науки та реформування й удосконалення охорони здоров'я, збереження і зміцнення здоров'я українського народу.

Наукові основи гігієни формувалися вченими провідних університетів України в другій половині ХІХ ст. Саме в цей період в Україні проходила діяльність видатних гігієністів, які заклали основи вітчизняної наукової гігієни, побудованої на досягненнях природознавства, й зумовили вихід гігієнічної науки на широку дорогу експериментальних досліджень. В університетах почали

впроваджуватися експериментальні фізико-хімічні та мікробіологічні методи дослідження, широко застосовуватися статистичні методи обліку й аналізу результатів. Гігієна виділилася в окрему дисципліну зі створенням у складі медичних факультетів університетів самостійних кафедр гігієни, що сприяло в подальшому розвитку гігієни як науки.

Вагомий внесок у створення кафедр гігієни зробили вчені Київського та Харківського університетів, які заклали фундамент становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні.

Метою нашого дослідження стало висвітлення внеску вчених провідних університетів України другої половини XIX ст. в становлення і розвиток наукових основ гігієни. Відповідно до мети було поставлено наступні завдання:

- показати роль провідних учених Київського університету св. Володимира в створенні першої кафедри гігієни в Україні;
- висвітлити наукову спадщину перших професорів в галузі гігієнічної науки.

Слід відзначити, що процес формування перших кафедр гігієни в університетах Росії був довготривалим і проходив у складних умовах та тісному зв'язку з розвитком вітчизняної економіки й культури. Як відомо, розрізнені елементи гігієни викладалися спільно з різними галузями медичних знань у медичних навчальних закладах ще у XVIII ст. Починаючи з першої половини XIX ст. обсяг гігієнічних знань, що викладалися в медичних навчальних закладах, включав спеціальний розділ, що входив у комплекс предметів, які читалися відповідно до університетського статуту в 1835 р. на двох кафедрах «лікарствознавства, токсикології, фармації, рецептури, дієтики, гігієни» та «судової медицини, медичної поліції, історії та літератури, медичної енциклопедії та методології».

У 60-ті роки XIX ст. у зв'язку зі швидким розвитком економіки та високою концентрацією населення в містах, погіршенням санітарної обстановки, епідеміями, питання гігієнічного характеру почали привертати увагу багатьох учених. У зв'язку з цим виникла необхідність виділення самостійної кафедри гігієни.

Погляди про всезростаючу роль гігієни в медичній науці та практиці були чітко окреслені одним із учнів і послідовників М.І. Пирогова – професором анатомії Київського університету св. Володимира Л.П. Вальтером у його актовій промові, виголошеній 30 серпня 1862 р. «Застосуванням наукової медицини до життя, – сказав А.П. Вальтер, – є не клінічна медицина, а громадська гігієна, тобто правильне намагання суспільства щодо збереження життя громадян, про оберігання їх від хвороб, про продовження їх тривалості життя» [1, с. 16].

Водночас А.П. Вальтер вважав, що лікарю потрібно мати, окрім загальної медичної, також ґрунтовну гігієнічну підготовку. Виходячи з цих міркувань, він вважав за доцільне розділити медичний факультет на два відділення – клінічне та гігієнічне. Таким чином, погляди А.П. Вальтера були спрямовані далеко вперед, зокрема на створення санітарно-гігієнічних факультетів.

Питання щодо організації самостійної кафедри гігієни почали привертати увагу широку медичну громадськість м. Києва. У зв'язку з цим в «Університетских известиях» опублікована промова доктора медицини Л.А. Марковського, проголошена ним у Товаристві київських лікарів під назвою «Про важливість викладання гігієни в навчальних закладах» [2, с. 9]. Отже, до цього часу були всі передумови для постановки питання про організацію самостійної кафедри гігієни.

Таким чином, провідну роль в розвитку гігієнічної науки другої половини

XIX ст. відіграли прогресивні погляди вчених щодо пошуку шляхів зниження захворюваності та смертності саме через впровадження гігієнічних заходів, необхідність організації самостійних кафедр гігієни, спеціальної підготовки для санітарного лікаря й організації санітарно-гігієнічних факультетів.

Дозвіл на створення самостійної кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики при Київському університеті було одержано в 1865 р., але за браком коштів її відкрили лише в 1871 р. Треба відзначити, що кафедра гігієни в Київському університеті була однією з перших університетських гігієнічних кафедр у Європі. Так, наприклад, у Німеччині кафедра гігієни у Берлінському університеті була заснована лише в 1855 р., у Росії – при Петербурзькій медико-хірургічній академії в 1871 р. Офіційно кафедри гігієни в Росії були внесені до списку самостійних кафедр у 1885 р.

Першим керівником кафедри гігієни Київського університету св. Володимира був професор В.А. Суботін, який зробив великий внесок в українську гігієну, зокрема, в розвиток експериментальної гігієни. Він не лише реорганізував систему викладання курсу гігієни, запровадив обов'язкові лабораторні заняття для студентів, але й поклав початок експериментально-науковому опрацюванню гігієнічних проблем.

Віктор Андрійович Суботін (1848–1898) народився в м. Прилуках у родині дрібного урядовця – штатного наглядача місцевого повітового училища. У 1867 р. він закінчив медичний факультет Київського університету, а вже в 1869 р. захистив дисертацію на ступінь доктора медицини за темою: «Матеріали для фізіології жирової тканини». Деякий час він працював за кордоном у лабораторіях відомих фізіологів та гігієністів Макса Петтенкофера (Max von Pettenkofer, 1818–1901) та Карла Фойта (Karl Voit, 1831–1908) [3, с. 31].

Перебуваючи у відрядженні за кордоном, В.А. Суботін виконав ряд оригінальних досліджень. Перша група його робіт цього періоду відносилася до питань фізіології і гігієни харчування. Особливої уваги в цій групі робіт заслуговує експериментальне дослідження, присвячене вивченню фізіологічної ролі алкоголю в організмі вищих тварин. У Парижі В.А. Суботін займався вивченням різних систем опалення та вентиляції в госпіталях, а також вивчав систему стічних вод на полях зрошування. Аналогічну роботу з вивчення вентиляції він провів у Мюнхенському госпіталі. Відвідуючи в 1871 р. франко-німецький театр військових дій в Еперне та Реймсі, він ознайомився з системою організації госпітальної справи, приділяючи при цьому особливу увагу умовам її гігієнічного змісту.

Слід відзначити, що, працюючи в лабораторії Петтенкофера, В.А.Суботін розробляв також деякі питання епідеміології холери та черевного тифу.

Під час свого перебування за кордоном, поряд з науковою роботою, В.А. Суботін ретельно вивчав методику викладання гігієни в західноєвропейських університетах, зокрема в Мюнхені, де гігієну викладав Петтенкофер; студіював викладання гігієни в Парижі, де слухав лекції відомого французького хіміка В'юрца. Відповідний курс лекцій він прослухав і в Берліні [4, с. 268].

У вересні 1871 р. В.А. Суботін повернувся з відрядження вже цілком підготовленим для майбутньої діяльності – викладання гігієни. Приступаючи до обов'язків завідувача кафедрою гігієни, В.А. Суботін мав широкий науковий кругозір, як в галузі гігієни, так і в інших галузях теоретичної та клінічної медицини.

Роль В.А. Суботіна в справі організації та становлення кафедри гігієни в Київському університеті важко переоцінити. Вагомий внесок В. А.Суботін зробив і в розвиток гігієнічних знань в цілому на терені України.

У 1871 - 1872 рр. В. А. Суботін став викладачем, а з 1872 р. – професором кафедри гігієни Київського університету. Під час роботи в Києві він брав активну участь у боротьбі з епідеміями холери й тифу, активно працював у Товаристві київських лікарів, де часто читав доповіді на гігієнічні теми, брав участь в організації популярних лекцій, був організатором Російського товариства охорони здоров'я, а також співпрацював із тогочасними медичними часописами.

Становлення кафедри гігієни в Київському університеті св. Володимира відбувалося тривалий період. З перших днів роботи на кафедрі гігієни В.А. Суботін вирішив створити лабораторію, оскільки вважав неможливою підготовку фахівців, здатних бути носіями гігієнічних ідей у приватному і суспільному житті людини, без лабораторних занять. У зв'язку з цим у січні 1872 р. подав клопотання до медичного факультету про необхідність створення гігієнічної лабораторії [5, с. 8–10; 6, с.10]. І лише після трьох років безперервних, наполегливих і завзятих клопотань В.А. Суботіна в жовтні 1875 р. відбулося відкриття гігієнічної лабораторії.

Професор В.А. Суботін безперервно піднімав питання про збільшення кількості годин, що відводяться на курс гігієни, про введення обов'язкових практичних занять, обладнання лабораторії, відпустку засобів на наочні посібники, розширення приміщень тощо. Саме завдяки наполегливості В.А. Суботіна були досягнуті певні успіхи в розвитку цієї кафедри вже на початковому періоді її становлення.

В.А. Суботін був талановитим педагогом, досконало володів методикою викладання гігієни. Блискучі за формою лекції В.А. Суботіна відрізнялися послідовністю і ясністю викладу. Вони були насичені великим фактичним матеріалом і, як правило, супроводжувалися демонстрацією наочних посібників.

У перші ж роки педагогічної діяльності В.А. Суботін розширив програму викладання предметів, що входили до складу керованої ним кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики. У викладанні знайшли висвітлення всі основні розділи гігієни. Особлива увага приділялася питанням комунальної гігієни та гігієни харчування.

Вивчення такого широкого кола питань гігієни ускладнювалося в перші роки існування кафедри внаслідок відсутності повноцінних навчальних посібників і підручників. У зв'язку з цим В.А. Суботін у 1882 р. видав у якості навчального посібника для студентів «Короткий курс гігієни». Продовженням «Короткого курсу гігієни» стали випущені В.А. Суботіним в 1883 р. «Записки з гігієни. Вип. 1.», в яких були викладені головним чином методи практичного вивчення гігієни повітря. У «Записках» є також розділ, присвячений гігієні ґрунту. У тому ж році літографським шляхом були видані «Записки з гігієни», які висвітлюють питання гігієни води й водопостачання. У 1884 р. видано ще два випуски «Записок з гігієни», що охоплювали інші розділи курсу гігієни.

Таким чином, навчальні посібники професора В.А. Суботіна з курсу гігієни висвітлювали основні досягнення гігієнічної науки й мали, як теоретичне, так і практичне значення.

Професор В.А. Суботін залишив після себе вагому наукову спадщину. Він опублікував близько 30 наукових робіт. Їхній перелік свідчить про різнобічність

наукових інтересів професора. Одні з них присвячені фізіології, інші мають характер біохімічних досліджень. Ряд наукових праць присвячено питанням гігієни харчування, комунальної гігієни, а також окремим питанням епідеміології.

У 1892 р. кафедру гігієни очолив В.Д. Орлов (1856–1919) – заслужений ординарний професор, доктор медицини, який працював переважно над питаннями комунальної гігієни та гігієни харчування. Він, як і В.А. Суботін, брав активну участь у поліпшенні санітарного стану м. Києва (цій проблемі присвятив наукову працю «О Водоснабжении г. Киева» [7]). У Київському університеті св. Володимира професор В.Д. Орлов організував лабораторні заняття для студентів (1894), а також написав посібник до практичних занять з гігієни і медичної поліції. У 1903 р. ввів доцентські курси з епідеміології, медичної статистики та суспільної медицини. Вагому цінність представляють його наукові праці, присвячені історії заснування самостійної кафедри гігієни в Київському університеті, зокрема, лабораторії та її засновнику – професору В.А. Суботіну.

Отже, Київський університет св. Володимира був ініціатором створення самостійних кафедр гігієни в Росії у другій половині XIX ст.

Необхідність створення самостійної кафедри в Київському університеті св. Володимира була пов'язана з відсутністю науково обґрунтованих заходів щодо подолання епідемій та поліпшення санітарної обстановки в країні.

Організатор і керівник першої в Україні кафедри гігієни, професор В.А. Суботін заклав міцні основи для подальшого становлення і розвитку вітчизняної наукової гігієни.

Розвиток вітчизняної гігієнічної науки другої половини XIX ст. пов'язаний також з іменами таких видатних учених, професорів Харківського університету, як Аркадій Іванович Якобій (1837–1907) та Іринарх Поліхронійович Скворцов (1847–1921). Знайомлячись із науковим світоглядом цих учених і рівнем тогочасної науки, можна краще зрозуміти й оцінити їхні теоретичні концепції і практичну діяльність.

Створення суспільної гігієни було одним із важливих етапів у розвитку гігієнічної науки другої половини XIX ст. Вчені-гігієністи доводили, що людину не можна розглядати ізольовано від суспільства, що вона тісно пов'язана з ним і що різні фактори діють на неї в умовах суспільства. А.І. Якобій і І.П. Скворцов були в числі тих учених-гігієністів другої половини XIX ст., які розуміли значення соціального фактора й розвивали гігієну як суспільну науку. В своїх наукових працях і лекціях вчені пропагували цю ідею. Курс лекцій, що їх читав А.І.Якобій на медичному факультеті Харківського університету, він назвав «Курсом суспільної гігієни».

Розквіт діяльності А.І. Якобія припадає на харківський період його життя. А.І. Якобій приїхав до Харкова, будучи вже відомим ученим з великим іменем.

На засіданні медичного факультету Харківського університету 17 лютого 1872 р., де вирішувалося питання про запрошення А.І. Якобія на кафедру гігієни, професор А.С. Пітра повідомив, що А.І. Якобій перебуває «в числі найкращих сил Казанського університету і відомий своїми науковими працями». У своєму рапорті А.С. Пітра писав: «Факультет дістане в ньому цілком готового викладача однієї з найважливіших кафедр, заміщення якої у нас є справою важкою через малу кількість осіб, які спеціально вивчили гігієну» [8, с. 192].

До Харкова професор А.І. Якобій приїхав 8 травня 1872 р. Він був зарахований екстраординарним професором на кафедру загальної терапії і

лікарської діагностики, проте одночасно проводив роботу для кафедри гігієни, яку було офіційно відкрито 1 лютого 1873 р. Цю дату і вважають початком заснування кафедри гігієни медичного факультету Харківського університету.

Слід підкреслити, що кафедру гігієни Харківського медичного факультету було організовано приблизно через рік після створення в Медично-хірургічній академії і на медичному факультеті Київського університету перших самостійних гігієнічних кафедр (кінець 1871 р.) [9, с. 12].

Кафедру гігієни в Харківському університеті А.І. Якобій очолював у 1872–1885 рр., після чого знову повернувся до Казанського університету.

Таким чином, кафедру гігієни було організовано в Харкові раніше, ніж її було внесено до списку кафедр за університетським статутом; кафедра гігієни ввійшла до списку статуту тільки в 1884 р.

Харківський період життя А.І. Якобія характеризується великою педагогічною, науковою та громадською діяльністю. Незважаючи на труднощі, на кафедрі гігієни під керівництвом професора А.І. Якобія розгорнулася велика науково-педагогічна робота. В лабораторіях кафедри проводилися дослідження з вивчення окисності води, визначення вуглекислоти в ґрунті, якості хліба харківського ринку та ін.

Після призначення в 1873 р. на посаду завідувача кафедри гігієни, А.І. Якобій здійснив низку невідкладних заходів щодо організації не тільки теоретичного, але й практичного викладання гігієни, хоча на цьому шляху зустрічалося також чимало труднощів. Лише у 1877 р. кафедра одержала окреме приміщення для лабораторії та кабінет у складі двох кімнат. Саме з цього року розпочалися систематичні практичні заняття, які розподілялись на загальні, обов'язкові для усіх студентів і спеціальні заняття для бажаючих. Загальні заняття мали за мету ознайомлення студентів з технікою основних і найбільш простих методів санітарних досліджень, необхідних у повсякденній практичній роботі лікаря.

А.І. Якобій займався питаннями методики гігієнічних досліджень. Його роботи «Про вентиляційні формули (математичне дослідження)» і «Методика дослідження пористості хліба» широко використовувалися в гігієнічній практиці [9, с. 14].

Завдяки цілеспрямованій діяльності А.І. Якобія курс суспільної гігієни в Харківському університеті сформувався як самостійний предмет викладання науки та лікарської діяльності. Перелік і зміст курсу лекцій переконливо свідчить про широке коло науково-педагогічних та лікарських питань з проблем гігієни навколишнього середовища та навчально-виховного процесу, харчування, епідеміології тощо.

У сфері наукових інтересів А.І. Якобія були питання епідеміології дифтерії, дослідження малярії серед населення Сумського повіту, причини вимирання іноземних племен Півночі, Північного Кавказу, профілактичні заходи проти поширення сифілісу.

Ряд наукових праць професора А.І. Якобія присвячено фізіологічним питанням. Зокрема, «Дослідження фізіологічних явищ смерті тварин при охолодженні», проведене в лабораторії І.М. Сеченова, та «Про подразнення хімічними речовинами чутливих нервових ниток жаби» (1863 р.), здійснене в лабораторії Дюбуа-Раймонда, за яку А.І. Якобію Медико-хірургічна академія присвоїла ступінь доктора медицини.

У ювілейному збірнику, випущеному з нагоди 100-річчя медичного фа-

культету Харківського університету, складеному за редакцією проф. І.П. Сковцова і Д.І. Багалія, так оцінюється діяльність А.І. Якобія в Харкові: «проф. А.І. Якобій став у Харкові піонером нового сучасного напрямку як у галузі викладання гігієни, так, і застосування її в житті; замість колишньої особистої і, притому, суто теоретичної науки він зробив її суспільною і експериментальною» [9, с. 26].

Починаючи з 1885 р., і впродовж майже 20 років, І.П. Сковцов був ординарним професором Харківського університету та обіймав після повернення А.І. Якобія до Казанського університету посаду завідувача кафедри гігієни. В цей період І.П. Сковцов створив гігієнічну лабораторію, яка використовувалась як для проведення практичних занять з гігієни, так і для здійснення наукових досліджень студентів, викладачів і дисертантів. За його ініціативою також була створена спеціальна бібліотека наукових праць з різноманітних питань сучасної гігієни [10, с. 78].

Під керівництвом І.П. Сковцова викладання гігієни відзначалося чіткою соціальною спрямованістю, що цілком відповідало особливостям розвитку гігієнічної науки того часу. В різні роки І.П. Сковцов також читав лекції з зоогігієни у Харківському ветеринарному інституті та професійну гігієну в Харківському технологічному інституті.

Неодноразово І.П. Сковцов виїжджав у відрядження за кордон, де знайомився з організацією викладання гігієни в різних університетах, науковими лабораторіями (Німеччина, Австро-Угорщина, Франція, Англія, Італія, Бельгія, Голландія, Швейцарія), а також із санітарними проблемами промисловості, торгівлі й побуту в містах, кліматичними та топографічними умовами життя.

Широта й різнобічність наукових, педагогічних і громадських інтересів професора І.П. Сковцова знайшли відображення в його більш, ніж 150 наукових працях з питань гігієни, епідеміології, біології, анатомії, фізіології, педагогіки, організації медико-санітарної справи, курортології тощо. Головне місце серед них займає підручник «Основи гигиологии и гигиены» (1900), вихід якого став визначною подією в гігієнічній науці. У цьому підручнику так само, як у низці інших праць, він дав власну динамічну теорію суті життя як цілості людини та середовища. І.П. Сковцов визначив гігієнологію як науку, що вивчає природні умови існування живих істот і гігієну, як науку, яка вивчає життя в штучних умовах середовища, створених самою людиною [11, с. 142].

В цілому діяльність професора І.П. Сковцова характеризувалася експериментальним спрямуванням, будувалася на основі досягнень природничих наук [12, с. 197].

У своїх наукових працях І.П. Сковцов викладав незвичайні для того часу погляди на явища природи і їхній вплив на організм людини, виходячи із позицій динамічної електромагнітної теорії.

Професор І.П. Сковцов один із перших вітчизняних учених відзначив фізіологічне та гігієнічне значення електричних властивостей повітря, висунувши при цьому гіпотезу про електричну суть життя. Він стверджував, що життя неможливе у середовищі без електромагнітних якостей. Ідеї І.П. Сковцова про біологічне й медичне значення електричних явищ отримали подальший розвиток [13, с. 192].

Таким чином, вагомий внесок у розвиток вітчизняної гігієни, становленні та розвитку перших гігієнічних кафедр другої половини XIX ст. зробили вчені-гігієністи Київського університету св. Володимира – В.А.Суботін і В.Д. Орлов та

Харківського університету – А.І. Якобій та І.П. Скворцов. Вони по праву вважаються засновниками української гігієнічної науки, яка на той час стала експериментальною гігієною, фундаментом розвитку її були природничі науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вальтер А.П. О значении медицины для России. Речь, произнесенная на заседании императорского университета св. Владимира 30 августа 1862 г. / А.П. Вальтер // Университетское известие. – 1862. – № 9. – отд. II. – С. 15–18.
2. Марковский Л.А. О важности преподавания гигиены в учебных заведениях / Л.А.Марковский // Университетское известие. – 1864. – №12. – отд. II. – С. 9.
3. Нікберг І. Перший український професор гігієни Віктор Андрійович Субботін / І. Нікберг // Агапіт. – 1996. – № 4. – С. 31–35.
4. Баранник П.И. В.А. Субботин – организатор и руководитель первой кафедры гигиены на Украине / П.И. Баранник, Р.Я. Бенюмов, И.М. Макаренко // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред. Д.Н. Калюжного, А.А. Грандо]. – К., 1962. – С. 264–277.
5. Университетское известие. – 1872. – № 4. – отд. I. – С. 8–10.
6. Университетское известие. – 1872. – № 4. – отд. I. – С. 10 (лаборатория).
7. Орлов В.Д. О водоснабжении г. Киева / В.Д. Орлов // Журнал Общества охране здравия. – 1903. – № 2–3.
8. Кошкин М.Л. Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института / М.Л. Кошкин // В кн.: Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР. – К., 1959. – С. 197.
9. Кошкін М.Л. Аркадій Іванович Якобій – видатний вітчизняний гігієніст / М.Л. Кошкін. – Х., 1954. – 126 с.
10. Вчені Харківського державного медичного університету / [за ред. акад. І.Я.Циганенко]. – Х., 2008. – С. 78.
11. Бажан Т.А. О гигиене и гигиенистах / Т.А. Бажан, Н.М. Паранько, Н.Г. Карнаух. – Дніпропетровськ: «Журфонд», 2005. – С. 142–144.
12. Бардов В.Г. Видатний учений, професор Київського університету св. Володимира та його внесок у розвиток гігієни / В.Г. Бардов, А.М. Гринзовський // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2000. – № 4. – С. 114–116.
13. Деларю Е.М. И.П. Скворцов как основоположник учения в гигиене о воздействии космических явлений на внешнюю среду земли и влияния их на здоровье человека / Е.М. Деларю // Гигиена и санитария. – 1967. – №10. – С. 78–79.

УДК 94(477) «1920»

ТАРАПОН Оксанак.і.н., доцент кафедри історії
та культури УкраїниДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»**РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА
СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ «ЧИСТОК» РАДЯНСЬКИХ
УСТАНОВ КІНЦЯ 1920-х рр.**

У статті проаналізовані політичні перевірки радянських установ, як визначальний фактор повсякденного життя інтелігенції та службовців кінця 1920-х рр.

В статье проанализированы политические проверки советских учреждений, как определяющий фактор повседневной жизни интеллигенции и служащих конца 1920-х гг.

The article analyzes the political examinations of Soviet institutions as a determining factor in everyday life of intellectuals and employers in the end of 1920-ies years.

1929 рік, проголошений Сталіним роком великого перелому, ознаменував колосальні зміни в суспільному житті, котрі стали сигналом до початку терору в державі. Важливе місце у змаганнях радянської влади за повну монополію в суспільстві відводилося боротьбі з «дрібнобуржуазною ідеологією», що реально виливалося у переслідування будь-якого інакомислення, реальної чи потенційної опозиції комуністичній партії. Крім того, репресивні заходи ідеологічного характеру мали залякати населення, від якого вимагалось повної відданості і покори соціалістичному курсу.

Метою даної статті є висвітлення репресивних процесів «чистки» державних установ, їхній вплив на повсякденне життя службовців та інтелігенції України. Дане питання ще не стало предметом окремих наукових студій.

Радянське керівництво досить специфічно трактувало поняття законності. У першу чергу, під ним розумілася революційна доцільність, котра робила репресивні заходи методом управління державою. Ще у 1925 р. М. Скрипник, який займав посаду наркома юстиції і Генерального прокурора України, зазначав: «Дух революційної законності є втілення у свідомість кожного радянського робітника на місцях, що він є агент Радянської влади, захищає інтереси робітничого класу і селянства й повинен підлягати законам влади робітників і селян. Отже, революційна законність є одна з основних підвалин радянського будівництва» [13, с. 215–216].

Саме «дух революційної законності» більшовицькі органи влади намагалися прищепити кожному членові радянського суспільства, зробивши його агентом радянської влади. Ця ідея мала реалізовуватися через активізацію громадської пильності, виявлення антирадянських проявів на всіх суспільних рівнях,

поширення масових доносів, наклепів і т.п. Одним із напрямків реалізації цієї ідеї була радянська періодика, до роботи в якій залучалися широкі верстви населення. На місцях заохочується формування армії робкорів та сількорів, дописи яких регулярно друкуються у періодичних виданнях. Матеріали подібного роду часто носили критичний характер, їхньою метою було виявляти недоліки в радянському будівництві на місцях – від негараздів у місцевому керівництві, до фактів побутового плану, що на думку дописувача суперечили перспективам радянського будівництва. Так, наприклад, у газеті партбюро 138-го Переяславського полку 46-ї стрілецької дивізії один із дописувачів, що підписався літерою Г., у рубриці «Хиби в нашому побуті» відзначав необхідність рішучої боротьби «з міщанством, бо наш полк живе в оточенні міщанського болота м. Переяслава». До міщанської «зарази» він відносив «демонстрування шлюбними та іншими кільцями, сережками, марання красками губ, очей тощо». У плані боротьби з даними негараздами військовий кореспондент пропонував спочатку «бити» по дружинах партійців, «а потім узятись і до позапартійних» [6, с. 3].

Населенню прищеплювалася думка, що своєю громадською небайдужістю вони реально допомагають будувати нове життя, викорінюють недоліки повсякденного побуту. Однак, анонімний характер дописів реально заохочував поширення доносів, а часом і наклепів. Наприклад, газета «Змичка», що виходила у м. Переяславі у другій половині 1920-х рр., неодноразово вміщувала неперевірену інформацію, на яку потім давалися спростування і пояснення. Часом місцева преса ставала засобом зведення особистих рахунків.

Більшовицьке трактування революційної законності вимагало беззастережної відданості ідеї, класової пильності, партійної дисципліни, рішучості у боротьбі з ворогами партії. Теоретична основа практики доносів і стеження за кожним членом суспільства формувалася фактично з перших років приходу більшовиків до влади. Красномовно про це свідчить виступ у 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) члена Центральної Контрольної Комісії С. Гусева, котрий наголошував: «Ленін нас колись вчив, що кожен член партії повинен бути агентом ЧК, що значить: дивитися і доносити... Якщо ми від чого-небудь страждаємо, то не від доносительства, а від не доносительства... Можна бути прекрасними друзями, але коли ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але й іти далі – йти на доносительство» [15, арк. 215]. З кінця 1920-х – у 30-х рр. доноси стали масовими у професійних колективах, на побутовому рівні, скрізь ішов пошук ворогів народу. Як зазначав нарком НКВС М. Єжов з приводу роботи каральних органів: «Краще десять невинних людей постраждають, чим один шпигун сховається» [16, с. 97]. Дана практика створювала загальну атмосферу страху, підозрілості й невпевненості у завтрашньому дні.

Важливим напрямком діяльності партії в руслі ідеологічної боротьби стала чистка радянського апарату, усіх підприємств, установ і організацій в центрі та на місцях з метою пошуку ворогів радянської влади, шпигунів, шкідників соціалістичного будівництва, тих, хто «примазався» до партії та державних структур. Цим заходам приділялася велика увага.

Для проведення чисток державних установ, з одного боку, практикувалися звіти й відчити службовців та інтелігенції перед партійними організаціями та громадськістю за свою діяльність, з другого – здійснювалася перевірка соціального складу організацій за класовим принципом, внаслідок чого не відповідні більшовицькій ідеології елементи «вичищалися» з радянських установ.

Так, з кінця 1920-х рр. значної популярності набули звіти літературно-мистецької, наукової інтелігенції перед робітниками, партійцями, обговорення їхньої творчості на підприємствах, у вузах і т. ін. Подібним заходам партійне керівництво республіки надавало великого значення, їх відвідували члени Політбюро ЦК КП(б)У, такі як П.П. Любченко, М.О. Скрипник, В.Я. Чубар, П.П. Постишев та ін. Так, лише у 1927–1928 рр. за пропозицією відділу преси ЦК КП(б)У та ВУРПС було організовано низку поїздок українських письменників на підприємства Донбасу, де після обговорення серед робітничої маси літературних справ приймалися відповідні резолюції [1, с. 193, 140, 145]. Якщо у кінці 1920-х рр. партійні та профспілкові органи подібну діяльність трактували як зміцнення зв'язку інтелігенції з робітничим класом, що повинно було створити «для українських письменників пролетарське оточення», яке б впливало на літературну творчість та соціально керувало тогочасною українською літературою [11, арк. 545]. Вже у 1931 р. VII Пленум ВУРПС зобов'язав міськпрофради «організовувати систематичну звітність наукових установ на підприємствах», шляхом шефства здійснювати ідеологічний контроль за їхньою діяльністю [12, арк. 11]. Як «подію великої політичної ваги» пленум підкреслив «складання робітниками кол[ективу] Сталінської округи наказу ВУАН щодо дальших напрямків її діяльності» [12, арк. 8]. Професійну діяльність інтелігенції, таким чином, намагалися підвести під класові смаки та політичні інтереси не стільки пролетарських мас, як представників партійної номенклатури.

Звіти інтелігенції перед трудовими колективами, фактично, були елементом чисток творчих представників. Подібні дійства мали надзвичайно принизливий характер, оскільки науково-творчі здобутки критикувалися з точки зору партійно-класових вульгаризованих позицій, часто людьми посередньої освіти, метою яких було викриття класового ворога, його контрреволюційної діяльності тощо. Часто кінцевий результат зборів був заздалегідь запрограмований. З приводу чисток у наукових колах писала Н. Полонська-Василенко: «Тяжко передати враження від чисток: перед тисячним натовпом цілком сторонніх людей, здебільшого вороже настроєних, на естраді стоїть жертва, яка мусить відповідати на всі казуїстичні запитання, витримувати глум, наклепи, паскудження того, що їй дороге. Вийти не може вона: хоч би що було, вона мусить витримати з однією думкою – зберегти рівновагу, не сказати чогось такого, що могло б зруйнувати життя її та життя її близьких» [10, с. 22].

Особлива увага приділялася чисткам вищої школи – як студентського, так і професорсько-викладацького складу. Оскільки заклади освіти мали стати осередками підготовки радянської інтелігенції і спеціалістів, то відповідно на них зверталася особливо пильна увага партійно-репресивних органів. Зокрема, з метою регулювання соціального складу студентства більшовицька влада проводила академічні чистки вузів за класовим характером. Політично та соціально чужий, хоч і встигаючий студент, не міг залишитися у вузі [8, с. 188]. Щоб одержати освіту, представники «класово ворожих елементів» часто змушені були приховувати своє соціальне положення, що згодом і мали виявляти чистки. Наприклад, преса Переяслава повідомляла, що мешканка села Єрківці Маруся Брик – дочка «куркуля», який до революції був власником 30 гектарів землі, а на кінець 1920-х рр. мав 16 гектарів, пару коней і т. ін., – після закінчення семилітки вступила до Київського вузу як член ЛКСМУ, три роки одержувала стипендію як батрачка. Внаслідок чистки її виключили зі складу студентів і визначили стягти

гроші, отримані в якості стипендії [19]. Відстаючим студентам, вихідцям з робітничо-селянського середовища, давалися відстрочки для перездачі академічної заборгованості [14, с. 92].

Ще більше уваги приділялося політичній благонадійності викладачів. «З метою підбору і перегляду професорсько-викладацького складу, – писав І. Клабуновський, – у 1928/29 році в ряді вузів були проведені перевибори професорів із залученням широкої радянської громадськості. Ці перевибори нанесли удар кастовій замкнутості професорського середовища, допомогли виявити ідеологічно чужі елементи та зміцнити наш політичний вплив у вищій школі. В останній час розгортається компанія по громадському огляду вузівських кафедр...» [7, с. 23].

Чистки української інтелігенції мали трагічні наслідки. Звільнена людина часто не могла в подальшому влаштуватися на роботу не лише за фахом, а й по іншій спеціальності. Відзначалися трагізмом чистки наукових установ, котрі у 1930-х рр. стали масовими. У свій час чисткам і привселюдному «паплюженню» піддавалися такі загальновідомі вчені як М.С. Грушевський, К.Г. Воблий та багато інших. Часто після громадських слухань і звільнення з роботи, науковців позбавляли наукових звань і ступенів, їхній науковий доробок потрапляв до числа забороненої літератури.

Метою проведення даних заходів була компрометація української інтелігенції в очах громадськості, формування образів контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, створення атмосфери недовіри та боротьби. Ці процеси широко рекламувалися через засоби масової інформації, що мало своє ідеологічне підґрунтя. У 1934 р. центральна газета «Вісті ВЦВК» підкреслювала: «Висвітлення чистки повинно вчити, воно повинно підносити ідеологічний рівень, викривати опортунізм та інші хвороби, на які слабує та чи та організація, або її окремі члени. Треба, щоб ці статті підносили виробничу активність, щоб вони допомогли поліпшувати якість роботи, виправляти хиби, мобілізувати на ліквідацію проривів» [17, с. 2].

Чистки радянських установ стосувалися не лише інтелігенції, але й службовців, у тому числі партійного складу.

Процеси пошуку «шкідників», «класових ворогів» у державних структурах можна простежити на прикладі Переяславщині. У зв'язку з цим, до місцевої газети «Змичка» у липні 1929 р. було випущено спеціальний додаток «До чистки радянського апарату на Переяславщині», де роз'яснювалося значення чистки, наголошувалося на її великій ролі у процесі «перебудови нашої країни з хліборобної в країну індустріально-хліборобну». Комісія з чистки радянського апарату відзначала, що питанню чистки як у місті, так і селі «слід приділити найбільше уваги, щоб радянський апарат став дійсно апаратом пролетарським». Робився заклик очистити радянські органи від тих, «хто розклався, шкідників, хабарників», «бюрократів, розтратників, п'яниць, тих, що відхилилися від класової лінії» [5; 3].

Для проведення чистки апарату Переяславщини було створено комісію у складі: голови – представника Окружного КК та РСІ Денисова, членів – від ОРПС тов. Сенкевич, від РСІ тов. Лисенко, від РВК тов. Петренко та секретаря комісії – тов. Ізраєцького. В обов'язки комісії входило до початку зборів приймати заяви на службовців (як у письмовій, так і усній формах). У самому Переяславі підготовчою роботою по чистці опікувалася міська комісія у складі Бойчука,

Матлінського та Ставніцера. По селах району голови сільрад зобов'язувалися вивісити скриньки для заяв, куди також можна було опускати скарги на службовців. На території Переяславщини було утворено 14 куш, що охопили всі села і населені пункти району. Встановлювався чіткий графік і місце проведення чистки. Чистці підлягали всі службовці радянських, кооперативних, господарчих установ і підприємств, розташованих на терені Переяславщини, за винятком профорганізацій, радгоспів, робітників водного та залізничного транспорту, учителів та голів сільрад. Службовці лісництв перевірялися на місці їхнього розташування [5].

У кожному селі мала працювати спеціальна трійка для нагляду за проведенням чистки. Особлива увага надавалася питанню залучення до процесу чистки незаможної частини населення, без допомоги якої трійки не матимуть змоги «виявити всі небажані елементи, які примазалися до радянського апарату й шкодять нашій роботі» [3]. Як бачимо, офіційні органи не шкодували епітетів у нагнітанні атмосфери пошуку в суспільстві «ворожих елементів». Заохочуючи населення до активної участі у проведенні чистки, підкреслювалося, що за бажанням осіб, які подадуть заяви на службовців, комісія гарантуватиме анонімність і не розголошуватиме їхні прізвища. Сам же процес чистки мав проходити відкрито за участю робітників, службовців, селян і всіх бажаних. Підкреслюючи добровільну участь у процесі підготовки та проведення чистки, комісія, разом із тим, закликала «всі комсомольські, профспілкові, делегатські та комнезамівські організації взяти участь в оздоровленні радяпарату» [5].

Важливе місце у проведенні чистки надавалося комсомольським осередкам на місцях, які ставали «вухами й очима комісій». Згідно з постановами XVI партконференції, на місцеві комсомольські організації покладалося завдання мобілізації «бідняцько-середняцької та батрацької маси селян» і посилення активності «щодо виявлення негативних рис у роботі Радяпарату» [4]. Остання теза, фактично, давала настанову до пошуку ворожих елементів, розгортання класової боротьби. У заяві бюро ЛКСМУ підкреслювалося: «Комсомольці повинні викривати клясового ворога, що примазався, виявляти тих, хто перекручує радянські закони в інтересах куркулів» [4]. Серед практичних завдань в плані надання допомоги комісії у справі проведення чистки РК ЛКСМУ пропонував такі заходи:

1) На загальних зборах комсомольського осередку та позапартійної «батрацько-бідняцької» молоді розглянути питання про чистку Радяпарату, на конкретних фактах показати прояви бюрократизму з боку сільських службовців. Показово, що тут же пропонувалося обміркувати кандидатури молоді з числа незаможників на заміщення «вичищених» кадрів.

2) Разом із сільськими організаціями випустити часопис, присвячений чистці.

3) Надати комісії допомогу комсомольськими кадрами для скликання зборів, вивішування листівок тощо [4]. До вище означеної роботи закликали приступити негайно.

Комісія ОКК-РСІ з чистки радянських службовців на Переяславщині починала працювати з 15 липня 1929 р. До того часу мала бути проведена підготовча робота щодо роз'яснення значення і завдань чистки. Бюро комсомольської організації відзначало кваліть проведення підготовчої роботи на місцях, що могло дати негативні наслідки під час практичного проведення чистки [4].

Поряд із чисткою державних установ розпочалася перевірка партійної організації. Чистці партійних осередків надавалося особливе значення та ідеологічно-виховне спрямування, її хід та результати висвітлювалися у пресі. Так, у Переяславі вийшов друком спеціальний «Бюлетень по перевірці членів та кандидатів партії 138 стрілецького полку». До кожного випуску «Бюлетеню» давався епіграф про велике ідеологічне значення чисток на зразок: «Ленін радив очистити партію від «рвачів», «авантюристів», від «показних членів партії», від тих, хто хоче лише «використовувати» вигоди становища члена урядової партії» [2]. У липні 1929 р. розпочала роботу комісія з перевірки партійного складу Переяславського стрілецького полку у складі товаришів Номера, Хольца та Семікіна. На зборах були присутні 600 осіб. Про важливість даного заходу свідчить присутність на ньому прибулих представників 14-го стрілецького корпусу – голови Військового Трибуналу Іваніва та прокурора Войтенка, котрі мали взяти участь у судовому розгляді справ окремих червоноармійців і провести бесіду з військовими, дати консультації з усіх нагальних питань [18].

6 грудня 1929 р. у приміщенні Переяславського районного клубу працювала комісія в справі чистки партії під головуванням Самойлової, котра перевіряла окремих товаришів. Так само попередньо до комісії подавалися заяви про антикомуністичні вчинки оголошених до чистки членів партії. Крім того, комісія розглядала апеляційні скарги на постанови попередньої комісії чистки партії [9]. Причини вичищення з партійних лав, а, відповідно, і звільнення з займаної посади, були різноманітні (пияцтво, факти побутового життя тощо), але домінували ідеологічні фактори в очистці партійних рядів (куркульське походження, участь у антирадянській боротьбі революційної доби, попередні догани, політична нерозвинутість). Так, Переяславський РПК ухвалив виключити з партії голову сільради с. Дем'янці Переяславського району за виконання релігійних обрядів (під час чистки ікони з своєї хати виніс, а опісля знову повісив), систематичне пияцтво, обман комісії по чистці партії, байдуже ставлення до виконання плану хлібозаготівель та фінансової кампанії. Зрозуміло, що після вичищення з партії він був знятий і з посади голови сільради [9]. В умовах розгортання форсованої колективізації на селі вище партійне керівництво робило ставку, з одного боку, на очищення своїх лав від ідеологічно невитриманих кандидатів, з іншого – на залякування рядової партійної маси, від якої вимагалася беззастережне виконання наказів вищої політичної влади. Акції насильства, що розгорталися на селі, проходили під безпосереднім контролем партійно-комсомольських кадрів, що відправлялися на село. А від останніх вимагалася жорстке дотримання партійної дисципліни. Так, Переяславський райком ЛКСМУ виключив із членів бюро РК товариша Богуша та зняв його з посади секретаря осередку за відмову їхати на село в справі засівкампанії [9].

Таким чином, реалії повсякденного життя інтелігенції та службовців України в умовах розгортання класової боротьби кінця 1920-х рр. визначалися діяльністю партійних і каральних органів з пошуку ворогів та «шкідників» радянського будівництва. Чистки радянських установ, організацій, що заохочували доноси в суспільстві, несли масові звільнення з роботи, приниження і невпевненість у завтрашньому дні, стали буденним явищем, вкрай негативно позначалися на умовах роботи та повсякденного існування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.) / В.Я. Білоцерківський. – Х.: Вища школа, 1985. – 176 с.
2. Бюлетень № 5 по перевірці членів та кандидатів партії 138 стрілецького полку. – Переяслав, орг. Парт-Бюро полку, 1929. – 18 лип.
3. Від президії РКНС // До чистки радянського апарату на Переяславщині. – 1929. – 14 лип.
4. До всіх осередків ЛКСМУ // До чистки радянського апарату на Переяславщині. – 1929 р. – 14 лип.
5. До всіх робітників, селян та службовців Переяславщини // До чистки радянського апарату на Переяславщині. – 1929. – 14 лип.
6. Зараза міщанства (Г.) // Червоний стрілець. – 1928. – 19 груд. – №14. – С. 3.
7. Клабуновский И. XVI съезд партии и вопросы культурного строительства / И. Клабуновский. – М.-Л., 1930. – 64 с.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 / [С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко и др.]. – К.: Наукова думка, 1987. – 238 с.
9. Партія зміцнює свої ряди // Змичка. – 1929. – 5 груд. – № 34 (109).
10. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою / Н. Полонська-Василенко. – Париж – Чикаго, 1962. – 351 с.
11. Резолюція про українізацію профспілок та обслуговування культурних потреб робітників національних меншостей 1929 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 906. – Арк. 545–546.
12. Резолюція VII-го пленуму ВУРПС на доповідь тов. Лазоришака «Про стан та перспективи українізації робітничих мас та посилення їх участі й керівної ролі в усіх процесах нацкультбудівництва України» // ЦДАВО. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1052. – Арк. 6–14 зв.
13. Скрипник М. Революційна законність (Доповідь на Всеукраїнській нараді у справі радянського будівництва 13 лютого 1925 р.) // Вибрані твори / Микола Скрипник. – К.: Україна, 1991. – С. 215–216.
14. Соскин В.Л. Ленин, революция, интеллигенция / В.Л. Соскин. – Новосибирск: Наука, 1973. – 108 с.
15. Стенограма пленуму ЦК КП(б)У від 23–25 липня 1925 р. Промова тов. Кагановича щодо української інтелігенції // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 165.
16. Ченцов В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы / В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
17. Чистка Харківської обласної парторганізації і завдання преси. (Доповідь тов. Ярославського на нараді працівників преси 18 травня 1934 року) // Вісті ВЦВК. – 1934. – 21 травня. – С. 2.
18. Щоденник // Бюлетень № 2 по перевірці членів та кандидатів партії 138 стрілецького полку. – Переяслав, орг. Парт-Бюро полку, 1929. – 14 лип.
19. Як влаштовуються куркулі? (жовтень) // Змичка. – 1929. – 31 жовт. – № 30 (105).

КРИВОПІШИН Олексій

здобувач кафедри історії

та культури України

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ

імені Григорія Сковороди»

БУДІВНИЦТВО ПЕРВИННОЇ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КИЄВА

У статті висвітлюється значення Києва при виборі напрямків будівництва первинної залізничної мережі України.

В статье освещается значение Киева при выборе направлений строительства первичной железнодорожной сети Украины.

The article highlights the significance of Kyiv in the selection of the primary areas of construction of railway network in Ukraine.

Нові умови розвитку економіки держави XIX ст. вимагали негайної потреби у залізницях, тому уряд, виходячи з економічних міркувань, в першу чергу був зацікавлений у сполученні рейковими шляхами центральних губерній Росії з портами Чорного та Азовського морів. На початковому етапі будівництва вітчизняних залізниць урядові рішення залишали Київ без залізничного сполучення, що спричинило в суспільстві й тогочасній пресі широку дискусію щодо напрямків будівництва залізниць. Враховуючи економічно-політичне значення Києва та військову доцільність будівництва залізничного шляху через місто, 21 травня 1866 р. імператор затвердив контракт на будівництво залізниці від Києва до Балти з відгалуженням до Бердичева та Волочиська. Залізничне будівництво значним попитом на рейки та рухомий склад вплинуло на розвиток української важкої індустрії – металургії та вугільної промисловості. Крім того, для будівництва залізниць необхідна була значна кількість цегли, вапна й лісу, що спонукало до розвитку відповідних галузей промисловості.

Аналіз історичних матеріалів щодо початку будівництва залізниць на території сучасної України свідчить про намагання уряду будувати, в першу чергу, залізниці на півдні країни з метою сполучення Москви з портами Чорного моря. Особливої уваги заслуговують рішення щодо вибору будівництва залізничного сполучення у напрямку Києва. 26 грудня 1862 р. та 3 січня 1863 р. на особливих нарадах, у присутності імператора, генерал-лейтенант П.П. Мельников доповідав своє бачення будівництва залізниць на теренах Російської імперії. Для їхнього спорудження було визначено два головні напрямки: перший – на Феодосію чи Севастополь, другий – на Одесу.

Пропозиції П.П. Мельникова офіційно не були затверджені, проте необхідним і терміновим, виходячи з військово-економічних міркувань, було визнано будівництво залізниці від Москви (через Тулу, Орел, Харків) до Севастополя, й від Одеси до Києва. П.П. Мельникову було запропоновано організувати будівництво даних ліній коштами уряду, проте через організаційно-

фінансові труднощі будівництво планували виконати за рахунок можливостей акціонерних компаній.

Перша у державі Царськосільська залізниця була відкрита у 1838 р. між Санкт-Петербургом, Царським Селом і Павловськом, довжиною 25 верст. Друга, Варшавсько-Венська, побудована тільки через 7 років, у 1845 р., протяжністю 308 верст. Упродовж наступних восьми років, з 1845 по 1853 рр., побудовано 990 верст залізниць (у тому числі й Миколаївська залізниця – 615 верст). З 1853 по 1857 рр. будівництво залізниць було припинено внаслідок воєнних дій і відсутності фінансів. У 1869 р. збудовано 1782 версти залізничних колій. Станом на 31 грудня 1872 р. залізнична мережа Російської імперії давала можливість безперервного руху за такими напрямками:

1. від австрійського кордону через Варшаву та Брест до Москви, загальною протяжністю 1505 верст;

2. від південних берегів Волги до портів Балтійського моря по двох лініях: від Царицина до Риги (1783 верст), від Саратова до Петербургу (1480 верст);

3. від Ростова до Санкт-Петербурга (1755 верст) [1, с. 120–177.]

«Третя столиця» держави – Київ, тривалий час залишалася без залізничного сполучення. Рух потягів від Києва до Балти по Києво-Балтській залізниці було відкрито 26 травня 1870 р., а від Броварів до лівого берега Дніпра – 30 серпня 1869 р., від лівого берега до станції Київ по Курсько-Київській залізниці – 14 лютого 1870 р.

У тогочасній пресі розгорнулась активна дискусія щодо напрямків будівництва залізниць власне через Київ чи в обхід міста. Особливо яскраві, полемічні статті були надруковані у «Санкт-Петербургских Ведомостях» [5; 11], «Московских Ведомостях» [12], «Одесском Вестнике» [13]. У Києві опонентом до цих видань у літературно-політичній газеті південно-західного краю «Киевлянин» виступили В. Країнський [7], невідомий автор з ініціалами В.К. [4] та професор по кафедрі поліцейського права Київського університету М.Х. Бунге, який згодом став відомим державним діячем XIX ст., міністром фінансів, головою Комітету міністрів і членом Державної Ради Російської імперії (травень 1881 – червень 1895 рр.) [1; 2]. В. Країнський і М.Х. Бунге відстоювали ідею будівництва первинної залізничної мережі України через Київ, причому перший з них критично аналізував публікації в «Одесском Вестнике» щодо продовження будівництва Одесько-Балтської залізничної лінії на Кременчук і Харків; М. Бунге, навпаки, критично підходив до публікацій у «Санкт-Петербургских Ведомостях» щодо будівництва залізниці з Москви на Харків і далі на Таганрог або Київ до австрійського кордону, без Одеси.

«Одесі потрібно відпускати куяльницьку сіль, а ми запитаємо куди? – писав В. Країнський. – Полтава і Харків забезпечуються сіллю з Кримських озер, отже одеська сіль повинна або залишатись без збуту, або продаватись на місцевих ринках по самій низькій ціні, тоді як при будівництві залізничної лінії Одеса-Київ-Москва можна буде забезпечити сіллю величезний південно-західний регіон протягом більше 1000 верст. Те ж саме можна сказати про солону і в'ялену рибу, яка не може мати вигідного збуту в Полтаві або Харкові, адже ці міста постачаються рибою з Дону. Якщо залізниця буде будуватись у напрямку Кременчука, що ж тоді буде поставляти Одеса до Харкова та Полтави? Вступивши один раз на помилковий шлях насилування економіки й торгівельних інтересів, створених часом і сукупністю усіх умов самого життя, не можна не

прийти до самих крайніх висновків, що в даному випадку трапилось з «Одеським Вісником» [7].

«Акцентуючи увагу на тому, що імпортований цукор майже повністю витиснув вітчизняний з південних ринків, «Одесский Вестник» дав зрозуміти, що настав час покінчити з усім нашим цукровим виробництвом, – писав далі В. Країнський, – тобто знищити всі наші витрачені на нього зусилля і капітали на тій підставі, що для нас «незрівнянно важливіше розвиток таких виробництв, як обробка сала, виготовлення спирту, тютюну, шкіряне виробництво, обробка олійних рослин, вироблення борошна, меду, воску і т.п., ніж успіхи мануфактурної промисловості й заводських виробів. Незважаючи на такий рішучий вирок, винесений нашим заводам і фабрикам, ми, навпаки, вважаємо, що кожна галузь промисловості поповнює іншу кількістю своїх виробів, а загалом кожна галузь сприяє накопиченню загального народного багатства. На цій підставі ми вважаємо незрівнянно важливіше і навіть корисніше відправляти на північ, по Києво-Московській залізничній лінії цукор, виготовлений у південно-західному краї й одержувати в обмін на нього пеньку, канати, лісові, чавунні, залізні та скляні вироби, що продукція центральної Росії може мати такий же вигідний обмін на одеську сіль, рибу та інші місцеві продукти» [7].

Автор статті, надрукованої в «Одесском Вестнике», вважав, що економічну сторону питання не можна поставити у залежність від політичної, – подовження на 100 верст залізничної лінії на Кременчук, замість будівництва залізниці до Києва. «Немає ніякого значення, тому що залізниця будеється не для верст, а для районів. Цими, зайвими, верстами скористається населення або яка-небудь губернія – не прокладуть же рейкові колії по хмарах» [13].

«Не можна марно витратити вісім мільйонів рублів державних коштів на будівництво залізниці на 100 із гаком зайвих верст по пустельному просторі степів, – заперечував В. Країнський, – так само як і нести мільйонні витрати на будівництво непотрібного кременчуцького моста через Дніпро; по друге – перевезення по зайвих 100 верстах пасажирів і товарів складе чисту втрату часу і грошей для суспільства і держави. Будівництво Балто-Кременчуцької залізничної лінії можна пояснити недостатнім вивченням економічних і торгівельних інтересів півдня і південно-заходу Росії» [7].

«Ми твердо віримо, – писали публіцисти «Санкт-Петербургских Ведомостей», – що Київ не буде пов'язаний з Москвою залізницею. А з'єднати Київ з Одесою, перш ніж з Москвою, значить завдати шкоди російській могутності й безпеці». «Найтісніший зв'язок між Києвом і Москвою, між східною половиною Росії і її західною половиною – є виконання настійного бажання російської історії, – заперечували у «Московских Ведомостях». – Політичні інтереси цінуються надто високо всіма народами, які мають право на незалежне існування. За політичну незалежність проливається кров і жертвуються величезні гроші, аж до повного виснаження державної скарбниці і до значного збільшення тягара державного боргу. Як же не враховувати цих інтересів при вирішенні питання вибору напрямків залізничного сполучення?»

Необхідно зауважити, що дописувачі «Московских Ведомостей», як прихильники Московсько-Київської і Києво-Одеської залізниць, у своїх публікаціях посилялися не лише на політичні інтереси, а намагалися показати й економічну доцільність будівництва Московсько-Києво-Одеської залізничної лінії шляхом порівняння її з Московсько-Харківсько-Одеською, прийшовши до

висновку, що пасажирський і вантажний рух буде більш інтенсивним і економічно вигідним на Київському напрямку.

«Політична важливість рейкового шляху, який з'єднає Одесу і південно-західний край через Київ з Москвою, не підлягає сумніву, – писалось у «Московских Ведомостях». – Сліпий повинен бачити, що, якщо яка-небудь лінія може бути потрібна Росії для політичних відносин, то це лінія Москва-Київ. Настільки ж очевидна і стратегічна важливість цієї лінії, що йде паралельно з австрійським кордоном, зміцнюючи стратегічне значення Києва на всьому цьому напрямку. Зі стратегічної точки зору в Росії немає лінії більш важливої, як Московсько-Київсько-Одеська лінія, тому політичні та стратегічні пункти цього питання не можуть бути предметом сумніву» [4].

У № 183 «Санкт-Петербургских Ведомостей» була розміщена стаття відомого суспільного діяча й письменника, згодом директора від уряду в правлінні Донецької залізниці, автора «Истории железнодорожного дела в России», О.А. Головачова про можливість спорудження південної мережі залізниць у Російській імперії. О.А. Головачов, полемізуючи з «Московскими Ведомостями», прийшов до висновку, що економічно вигідними будуть дві лінії залізниць: одна – з Москви на Тулу, Орел, Курськ, Харків до Таганрога або Ростова; інша – від Харкова, через Полтаву, Київ, Житомир і Радзівілов до австрійського кордону. У такий спосіб, за планом О.А. Головачова, Одеса або зовсім виключалась із мережі залізниць або ж, якщо з'єднати її з Москвою і Петербургом, то не інакше як через Київ, Полтаву, Харків, Курськ, Орел і Тулу. Головними аргументами О.А. Головачова були такі: по-перше, Київ узагалі не може вважатися торговим центром Південно-Західного краю; по-друге, у військовому відношенні залізниця від Москви на Харків і від Харкова на Київ до австрійського кордону важливіша, ніж від Москви на Орел до Києва; по-третє, як у військовому, так і в комерційному відношенні необхідніша залізниця від Києва до Вільно, ніж від Києва на Орел [5].

Вважаючи, що розвитком залізниць обумовлюється не лише розвиток промисловості, а й розвиток усієї цивілізації, О.А. Головачов писав: «Якби залізниці будувались тільки на приватні капітали і не вимагали ніяких гарантій від уряду, то питання про їхній напрямок не мало б такого суспільного значення. У протилежному випадку питання з приватного стає суспільним. Адже для будівництва залізниць потрібні значні витрати із державного бюджету і тому напрямок будівництва залізниць повинен відповідати інтересам більшості – воно не може бути віддано бажанням підприємців. Ми маємо потребу в десятках тисяч верст залізної колії і скрізь існують у них якщо не однакові, то сильні потреби. Але задовольнити ці потреби одноразово держава не в змозі, тому необхідно погодитися з «Московськими Відомостями», – вибір напрямку будівництва залізниць повинен бути зроблений дуже обачно. Статистичні дані – кращий показник вибору напрямку будівництва залізниць» [5].

Опонентом О.А. Головачова виступив М.Х. Бунге, зазначивши: «Ставлячи промислові інтереси на перше місце, військові – на друге, О.А. Головачов не надає майже ніякого значення інтересам політичним і суспільним, не говорячи вже про стратегічне значення лінії від Москви до Києва. Також не можна погодитись і з іншими доводами О.А. Головачова. У своїй роботі О.А. Головачов вважав, що залізниця від Москви до Києва буде проходити по досить населених, але промислово не розвинених місцях, тобто її будівництво в перспективі не

обіцяє економічних вигод, цукор і тютюн – єдині продукти, що транспортуються з Києва до Москви, можуть бути доставлені до першопрестольної лише за декілька днів, що в плані товарообігу Київ не одержує майже нічого, тому, що всі мануфактурні вироби необхідні для Києва здебільшого закордонні, тобто імпорتنі».

М.Х. Бунге запропонував своє бачення розвитку майбутньої залізничної мережі у Південно-Західному краї: а) будувати залізниці у найбільш населених місцях; б) не витратити кошти на будівництво залізничних ліній, що йдуть паралельно судноплавним рікам, навіть на значному від них віддаленні; в) не залишити без прямого залізничного сполучення таких важливих торговельних міст як Москва й Одеса; г) без особливої потреби не замінювати річкові шляхи сполучення на залізничні.

Переходячи до оцінки торгового значення Києва, М.Х. Бунге вважав, що О.А. Головачов не торкнувся дуже важливого моменту, пов'язаного з функціонуванням залізниці: поява залізниці обов'язково приводить до зростання обсягів внутрішньої торгівлі. Будуючи перші залізничні лінії, обов'язково потрібно мати на увазі майбутнє зростання внутрішньої торговельної активності, вважав дослідник.

До географічних умов, які мають першочергову важливість для прискорення торговельної активності, М.Х. Бунге відносив перетин залізницею великої судноплавної річки. За переконанням дослідника, залізниця на місці перетину із судноплавною річкою «обіцяє» найбільші прибутки. Лінія від Москви на Орел і Київ до Одеси перетне течію Дніпра у пункті найбільш зручному у всіх відношеннях; Київ же перебуває майже у ста верстах від устя Прип'яті, неподалік від впадання Десни і на значній відстані від порогів.

О.А. Головачов вважав, що Київ забезпечується, переважно, закордонними мануфактурними товарами. Дійсно, відзначав М.Х. Бунге, збут московських товарів значно зменшився у південно-західному краї внаслідок того, що австрійські залізниці наблизили Київ до Європи та віддалили його від Росії. «Справді, дивно відстоювати інтереси внутрішньої фабричної і заводської промисловості й залишати південно-західну смугу Росії без залізничного сполучення, полегшуючи збут російської мануфактури у найбільш населеній місцевості; дивно відстоювати свободу торгівлі й очікувати успішних результатів від вільного суперництва з іноземцями, позбавляючи внутрішніх виробників засобів успішно витримувати цю боротьбу» [2].

М.Х. Бунге зазначав, що промислові інтереси Києва значно далекоглядніші, ніж вважав О.А. Головачов: «Київська губернія виробляє до 2,5 млн. пудів цукрового піску. Київ є центром торгівлі російським залізом у південно-західному краї. По Дніпру, повз Київ, проходить маса річкових суден із хлібом, сіллю, маслом, вином і лісом. Якщо залізниця з'єднає Київ з Одесою і Москвою, то Київ найближчим часом стане пунктом для складського зберігання товарів. ...Зі своєї сторони державний банк, по закінченню будівництва складів, планує відкрити у Київській конторі операції позичок під заставу товарів» [2].

Аналізуючи політичне значення залізниці від Москви до Києва, М.Х. Бунге прийшов до висновку, що винятково економічна точка зору щодо даного питання приводить до політичної байдужості та помилок. Для Росії, при з'єднанні південно-заходу з Москвою, мова йтиме не про встановлення зовнішньої політичної єдності, а про внутрішній органічний зв'язок. «Тяжіння Росії до півдня

неминуче, – робить остаточні висновки М.Х. Бунге, – і чим меншими при цьому будуть втрати сил, тим швидшим буде наш економічний розвиток і тим скоріше зникнуть сепаративні прагнення...» [2].

За даними Київського статистичного комітету на 1 січня 1864 р. у Києві було: 5021 дворів, 7354 будинків. Населення міста становило 68429 жителів: постійних – 47479 ос., тимчасових – 20945 ос. Із загальної кількості жителів чоловіків – 38465, жінок – 29959. Найбільше міщан проживало на Печерську (12861 чоловік), найменше – в Куренівському кварталі. За віросповіданням: православних – 58453, розкольників – 357, римо-католиків – 5425, іудеїв – 3013, магометан – 22, а також віряни інших конфесій. За становою приналежністю: дворян – 13261, духовенства православного (білого – 1658, монахів – 556), міщан – 23386, селян – 8830, військових – 19665, іноземців – 842, інших – 212 чоловік [6].

Згодом М.Х. Бунге писав: «Після закінчення будівництва залізниці, яка з'єднає Київ з Москвою, Одесою й австрійським кордоном для Києва наступить нове життя. Значення його зросте і як міста, шанованого своїми святими місцями, і як головного оплоту російської народності та російської освіти у південно-західному краї. Святині Києва залучать велику кількість богомольців з далеких окраїн Росії, його вищі навчальні заклади отримають кращих фахівців. Нарешті, можна припустити, що Київ стане бажаним місцеперебуванням для проживаючих по сусідству землевласників чернігівської, полтавської і, можливо, курської губерній. Близькість села і Європи, порівняно м'який клімат, змусять багатьох обрати для постійного проживання Київ, а не Москву.

Київ за величиною своїх прибутків і витрат знаходиться після Петербургу, Москви, Риги й Одеси, тобто посідає п'яте місце серед міст імперії (без Царства Польського і Закавказзя). За кількістю прибутків на одного жителя Київ займає 11-е місце в імперії після Риги, Одеси, Петербургу, Москви, Нижнього Новгорода, Архангельська, Полтави, Астрахані, Харкова і Симбірська. «Звідси, – наголошує М.Х. Бунге, – можна зробити висновок, що Київ повинен мати головні риси облаштованого міського життя. Тим часом, місто не може похвалитися хорошим освітленням вулиць, міською лікарнею (знаходиться за містом), міським садом. Нарешті, Київ не має ні міського банку, ні ремісничої школи.

Якщо залізниці обіцяють Києву зростання і багатство, то необхідно подбати про те, щоб зростання благополуччя міста повернулось на благо як для нинішніх, так і для майбутніх поколінь киян, і щоб зручності життя змусили дорожити міською осілістю. З іншого боку потрібно зробити все, щоб багатство не вислизнуло з київських рук і не осіло в іншому місці, менш вигідному в природному відношенні» [7].

У 1857 р. урядом було відмовлено у будівництві Київсько-Одеської залізниці групі засновників за участю англійського торгового дому Бонар і К. У 1858 р. до цієї групи залучилося ще кілька засновників, які продовжили клопотати перед урядом щодо будівництва залізниці від Одеси до Бердичева і від Радзівілова через Бердичів до Києва, від Києва до Курська загальною протяжністю 1200 верст. З невідомих причин у цьому будівництві також було відмовлено.

У 1862 р. вже нові засновники Київсько-Одеської залізниці – генерал-ад'ютанти графи Е.Т. Баранов (голова департаменту державної економії Державної ради), Адлеберг II (головний начальник поштового департаменту та міністр двору), генерал-лейтенант А.А. Ржевуський, поміщики Київської і Подільської губерній графи Сабанський та Браницький, таємні радники князі

Сергій Довгорукий, Лев Кочубей, обер-гофмейстер Толстой, шталмейстер граф Строганов, дійсний статський радник Новосельський, інженер-генерал-майори Кербедз і Марченко, граф Михайло Толстой, купці Готов і К та Гизін 4 грудня 1862 р. вийшли з клопотанням до уряду щодо отримання дозволу на створення акціонерної компанії з будівництва залізниці. Згідно проекту, що був представлений засновниками 25 березня генерал-ад'ютанту К.В. Чевкіну (головний керівник шляхів сполучення та публічних споруд у 1855–1862 рр.), будівництво лінії Київ-Одеса планувалось з відгалуженнями до ріки Дністер біля колонії Паркан.

Представлений проект будівництва був уважно розглянутий Управлінням залізниць МШС і визнаний можливим для втілення. 21 березня 1863 р. статут товариства під назвою «Одесько-Київська залізниця» був затверджений імператором Олександром II. За статутом концесія надавалася товариству для будівництва й використання залізниці впродовж 85 років після закінчення будівельних робіт, з гарантією від уряду на 5 % прибутку на витрати у 85000 рублів на версту з відповідним погашенням.

Олександр II, виходячи із висновків і пропозицій, викладених у доповідній записці Новоросійського генерал-губернатора генерал-ад'ютанта П.Е. Коцебу, 15 січня 1863 р. прийняв рішення про будівництво 100-верстної залізничної лінії Одеса-Паркани за рахунок уряду з використанням на роботах арештантських рот. Виконання цього плану було покладено на камергера барона Унгерн-Штернберга під контролем Новоросійського генерал-губернатора генерал-ад'ютанта П.Е. Коцебу. 24 березня 1863 р. імператор затвердив «Положение Военного Совета о составлении рот штрафованных нижних чинов для работ Одесско-Парканской железной дороги».

23 вересня 1863 р. у доповідній записці генерал-ад'ютант П.Е. Коцебу інформував Олександра II про повне й успішне проведення запланованих будівельних робіт. Імператор залишився задоволеним і власноручно написав: «Результат весьма удовлетворительный и может служить полезным примером для будущего». П.Е. Коцебу пропонував аналогічними методами, без затримки, будувати залізницю від Паркан до Балти, не зважаючи на те, що це порушувало інтереси товариства Одесько-Київської залізниці, в статуті якої було заплановано будівництво цієї лінії. Височайшим повелінням від 7 листопада 1863 р. будівництво Паркансько-Балтської залізничної лінії було призупинено до 21 березня 1864 р. – часу, коли закінчувався офіційний термін формування товариства Одесько-Київської залізниці.

Як виявилось згодом, упродовж відведеного законодавством терміну засновники товариства акцій на ринку паперів не розмістили, відповідної фінансової застави до державного банку не внесли і, як наслідок, до будівництва залізниці не приступили. У березні 1864 р. в Комітеті залізниць було розглянуто клопотання засновників товариства Одесько-Київської залізниці про надання їм нових пільг. Імператор відмовив товариству в нових пільгах. 26 березня 1864 р. видано дозвіл на будівництво Паркансько-Балтської залізничної лінії барону Унгерн-Штернбергу.

У 1864 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор П.Е. Коцебу ініціював перед імператором у відповідній доповіді, поданій через Комітет залізниць, продовження Одесько-Балтської залізниці не на Київ, а на Ольвіополь і Єлисаветград для сполучення з Московсько-Харківською залізницею в районі Харкова.

Для розгляду цієї записки Олександр II призначив на 15 грудня 1864 р. спеціальну нараду Комітету залізниць, на яку були викликані генерал-ад'ютант П.Е. Коцебу, Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор генерал-ад'ютант М.М. Анненков і виконавець робіт з будівництва Одесько-Балтської залізниці барон Унгерн-Штернберг. На цій нараді П.Е. Коцебу, генерал-ад'ютант Е.І. Тотлебен, генерал-ад'ютант О.І. Веригін, міністр фінансів М.Х. Рейтерн і барон Унгерн-Штернберг, мотивуючи це народногосподарськими потребами, виступили за будівництво залізниці через Кременчук на Харків, замість лінії на Київ.

Шість інших членів Комітету залізниць і запрошені на нараду К.В. Чевкін, М.М. Анненков, П.П. Мельников, О.О. Зеленой (міністр державного майна), Е.І. Герстфельд (у подальшому член Державної Ради) та Язиков необхідність сполучення рейковими шляхами Одеси з Москвою вважали питанням найвищої державної ваги. В той же час, ці державні діячі головними напрямками будівництва залізниць, з метою з'єднання промисловорозвинутих регіонів держави з портами Балтійського, Чорного й Азовського морів, вважали два напрямки: перший – із Москви через Київ до Одеси з відгалуженнями до Рижського та Лібавського портів; другий – із Москви через Харків до портів Криму з відгалуженням до Азовського моря. Вважалось, що цими головними залізничними артеріями буде сполучено центр імперії з південними портами, Південно-Західним краєм і Донецьким вугільним басейном.

Прихильники Київського напрямку будівництва залізниць вважали, що рейковий шлях від Балти до Орла через Київ має більше переваг у торговельному, військовому та політичному відношеннях. Для з'єднання Києва залізничним сполученням, що визнавалось необхідним, пропонувалося провести будівництво на кошти внутрішнього займу й інших фінансових операцій, залишки коштів витративши на будівництво залізниці від Москви до Орла і на продовження до Києва.

У зв'язку з розбіжністю в думках членів Комітету залізниць щодо напрямків будівництва залізничних ліній у Південно-Західному краї імперії, Олександр II виніс це питання для остаточного вирішення до Ради Міністрів. 25 березня 1865 р., після обговорення на Раді Міністрів, було затверджено порядок будівництва залізниць від Балти до Єлисаветграда. Проект будівництва залишався таким, як і на ділянці Одеса-Балта, – під керівництвом барона Унгерн-Штернберга і контролем Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Київ на певний час залишався без залізниці.

Будівництво залізниці до Києва вважалось привабливим шматком для акціонерів. Звісно, їх більше цікавили власні прибутки, ніж державна політико-економічна та військова доцільність будівництва. Через певний час, 31 грудня 1865 р., на засіданні Комітету залізниць міністр шляхів сполучення інженер-генерал П.П. Мельников доповів, що до МШС надійшли пропозиції щодо будівництва залізниці від Балти до Києва і від Києва до Курська. Перша пропозиція зроблена берлінським негоціантом Леві та директором англійської компанії Брауном зі знижкою поверстової вартості будівництва до 73437 рублів з двома відгалуженнями – до Волочиська та Бердичева і до 75350 рублів з версти з одним відгалуженням до Бердичева, при умові гарантії 5 % і 1/12 погашення на втрачений капітал упродовж 85 років.

Друга пропозиція стосувалася лінії Курськ-Київ, подана до розгляду ще у 1864 р. і знову поновлена для ліній Курськ-Київ та Київ-Одеса з відгалуженням до

Бердичева. Ініціаторами цього будівництва виступили бельгійські капіталісти барон Деврієр у товаристві з Шокен, Брюно, Кеннард і Ланград-Дюмансо. Це товариство не вимагало ні концесії, ні гарантій уряду, а пропонувало дозволити їм будівництво зазначених ліній на правах підяду, з передачею побудованих залізниць уряду по ціні 75000 рублів за версту. При цьому земляне полотно планувалося відсипати для подвійної (парної) колії.

24 березня 1866 р. з останніми підприємцями було підписано контракт на будівництво, який 21 травня 1866 р. затвердив імператор. За умовами договору товариство зобов'язалося збудувати залізницю від Києва до Балти з відгалуженнями до Бердичева та Волочиська впродовж 4-х років. У зобов'язання товариства входило також забезпечення новозбудованої залізниці рухомим складом і всіма технічними пристроями. Оптова ціна будівництва була визначена у 14.083.370 рублів металічних і 23.167.695 рублів кредитних. У випадку перевищення термінів будівництва на товариство мав бути накладений штраф у розмірі 5% у рік на всі суми, що були отримані від уряду на будівництво.

У 1870 р. збудовано залізничні лінії від Києва до Жмеринки та від Жмеринки до Балти. Упродовж 1870–1873 рр. прокладено Бердичів–Брестську лінію, яка з'єднала Правобережну Україну з польськими губерніями Російської імперії. Із введенням її в експлуатацію хлібні вантажі Правобережжя, які раніше надходили в Одеський порт, були переорієнтовані на балтійські порти (транзитом австрійськими та німецькими залізницями) [3, с. 101–104; 117].

У 1873 р. відкрився рух на Знам'янсько-Миколаївській залізниці, завдяки якій Знам'янка (нині – місто у Кіровоградській обл.) стала вузловою станцією, а Миколаїв – хлібоекспортним портом. Побудована у 1876 р. залізниця від Знам'янки до Фастова (Фастівська) розширила Миколаївський експортний район і стимулювала розвиток цукрової промисловості України.

У 1874 р. закінчилося будівництво Ландварово (нині територія Латвії) – Роменської (Конотопської) залізниці, яка зв'язала Лівобережну Україну з Білоруссю й Балтійським морем. У межах сучасної Південно-Західної залізниці вона проходила по дільниці Щорс (Сновськ)-Бахмач. По цій лінії український товарний хліб спрямовувався в білоруські та литовські губернії, а також на експорт.

Отже, кістяк первинної залізничної мережі України складали магістралі, призначені для доставки українського зерна в регіони імперії, які потребували привізного хліба, та на експорт. Ці залізничні лінії зв'язували кожний український регіон з чорноморсько-азовськими та балтійськими портами. Водночас намітилося значне відставання залізничного будівництва в інших напрямках: не було сполучення між Києвом і Харковом, майже не будувалися залізниці у Донбасі [8].

Крім вантажів і пасажирів по залізницях почали перевозити кореспонденцію, тюки, поштові карети, брики тощо. Карети й брики встановлювалися на відкритих залізничних платформах. Поштовий вантаж вагою до п'яти пудів здавався у товарний вагон. При великій кількості пошти виділявся спеціальний вагон, у якому дозволялося знаходитися лише супроводжуючим і поштовим чиновникам.

У січні 1871 р. Державна Рада затвердила «Статут про перевезення пошти залізницями», згідно з яким залізниці зобов'язувалися погоджувати з поштовим відомством розклад руху поїздів, приєднувати поштові вагони, ремонтувати їх, виділяти приміщення на станціях для зберігання поштової кореспонденції, а також у кожному пасажирському поїзді – місце для пошти та супроводжуючого.

На самих залізницях поштові операції не проводилися. Статутом заборонялося керівникам залізниць приймати і самостійно пересилати гроші, цінні папери, бандеролі, посылки. Правила перевезення пошти залізницями набрали сили 9 січня 1873 р., а наступні – 14 червня 1917 р. [9].

Залізничне будівництво вплинуло на розвиток української важкої індустрії. На одну версту залізниці потрібно було близько 5 тис. пудів рейок. Нове залізничне будівництво створювало великий попит на рейки, вагони та паровози, що, у свою чергу, вимагало великої кількості руди та кам'яного вугілля. Крім того, для залізничного будівництва необхідно було багато цегли, цементу, лісу, що, знову таки, спонукало до розвитку відповідних галузей промисловості. До того ж, залізниця споживала чимало кам'яного вугілля. Можна стверджувати, що розвиток важкої індустрії йшов паралельно із розвитком залізничної мережі [10, с. 331].

Як бачимо, на першому етапі залізничного будівництва у тогочасній складовій економічного устрою Російської імперії, Київ розглядався як периферійний адміністративний центр, що не мав значного торгово-економічного значення. Військово-політична вага Києва визначалася близькістю кордонів Австро-Угорщини, проте вкладати значні фінансові ресурси у будівництво залізниць для задоволення одних військових потреб економіка держави не мала змоги. На першому етапі залізниці на теренах нашої вітчизни будувалися для потреб хлібного експорту. Розширення залізничного будівництва привело до зростання інших галузей промисловості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бунге Н. Х. В ожидании железных дорог / Н. Х. Бунге // Киевлянин. – 1867. – №10; №12; №14; №17; №18.
2. Бунге Н. Х. Значение железных дорог для юго-западного края / Н.Х. Бунге // Киевлянин. – 1864.
3. Верховский В. М. Краткий исторический очерк начала и распространения ж.д. в России по 1897 г. включительно / В.М. Верховский. – СПб., 1898. – С. 101–104; 117.
4. В. К. О выгодах направления железной дороги из Одессы в Киев // Киевлянин. – 1864 – № 49.
5. Головачов А. А. Южная сеть наших железных дорог / А.А. Головачов // Санкт-Петербургские Ведомости. – 1864. – № 183.
6. Данные Киевского статистического комитета // Киевлянин. – 1864. – № 72.
7. Краинский В. О выборе направления для железной дороги от Балты до Киева / В. Краинский // Киевлянин. – 1864. – № 67.
8. Кульчицкий С. В. Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України / С.В. Кульчицкий // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1968. – № 9. – С. 73–76.
9. Міронова І. С. Розвиток залізничної пошти в Україні в другій половині XIX ст. / І.С. Міронова // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. – Т. 62. – Випуск 49. – С 19-22.
10. Н. Л. К вопросу о железных дорогах в России // Санкт-Петербургские Ведомости. – 1864. – № 188.
11. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – К.: Вид. Академії наук УРСР,

1959. – С. 331.

12. Общественно-политическая газета «Московские Ведомости». – 1864. – № 242; 264; 269.

13. Одесский Вестник. – 1864. – № 260; № 262.

14. Постепенность развития железнодорожной сети империи с 1838 по 1872 год включительно // Журнал МПС. – Т. 2. – Кн. 1. – СПб, 1878. – С. 120–177.

УДК 94 (977.41)

НАБОК Людмила

провідний науковий співробітник
НІЕЗ «Переяслав»**ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА АРХІТЕКТУРНИЙ ПОРТРЕТ
м. ПЕРЕЯСЛАВА У ХІХ ст.**

У статті проаналізовано історико-архітектурну дійсність м. Переяслава 1845–1859 рр., розглянуто розуміння Шевченкових оцінок стосовно архітектурного краєвиду міста, атрибутів місцевих храмів, згадуваних у творчій спадщині поета.

В статье проанализирована историко-архитектурная реальность г. Переяслава 1845–1859 гг., рассмотрены высказывания Шевченка относительно архитектурного пейзажа города, атрибуты местных церквей, которые упоминаются в творческом наследии поэта.

An author analyses historical-architectural reality city of Pereyaslav in the period of 1845–1859, tries to do possible understanding of Shevchenko's estimations in relation to architectural landscape of city, attribute local temples are mentioned in the creative inheritance of poet.

Питання ролі архітектури в творчості Тараса Шевченка здається не оминає своєю увагою жоден шевченкознавець. Зокрема, манеру Тараса Григоровича розв'язувати проблеми реалістичного пейзажу досліджували такі відомі мистецтвознавці як Я. Затенацький, Б. Бутнік-Сіверський, Є. Середа, З. Лашкул, К. Чумак, а Стефан Таранушенко не просто перелічив архітектурні образи, які присутні в поезії та живопису Шевченка, але й розглянув їх у музичному аспекті, виявивши чарівну мелодію в ритмі барв і тембрах звукопису [13]. Проте, сучасні дослідники, звертаючи свої погляди у русло мистецтвознавчих і літературознавчих пошуків, не полишають увагою спадщину Т.Шевченка й працюють над удосконаленням зробленого.

Метою розвідки є спроба шляхом аналізу історико-архітектурної дійсності м. Переяслава періоду 1845–1859 рр. уможливити розуміння Шевченкових оцінок стосовно архітектурних пам'яток міста, атрибутувати зашифровані в його літературній спадщині місцеві храми.

Наслідуючи Тараса Григоровича, спочатку опишемо топографію міста.

Місцевість, на якій розбудований Переяслав, рівна, низинна, місцями заболочена, лише його східна частина розташована на природному плато. Основна забудова історичного середмістя знаходиться між заплавами річок Трубежу та його притоки Альти.

У 1845 р. переяславську міську агломерацію складали цитадель, середмістя, три передмістя та хутори. Останні були розташовані у трьох місцях: на півночі за оборонним валом посаду – Закиєвобрамське передмістя з хуторами Кірасірщина, Святилівка, Коптевича Гребля, на півдні на правому березі Альти

було передмістя Заальтиця з хуторами Максимівка, Карань, Бабачиха, Попівка, на сході лівий берег річки Трубіж займав Задовгомостянський форштадт, за ними – хутори Павлівка, Мар'янівка, Чирське, Каневського. Навкруги Переяслав оточували 30 вітряних і 8 водяних млинів, залишки селітряних бурт, дві цегельні. Своєрідності архітектурному образу міста додавали могильні кургани, що височіли на його східних, південних і західних околицях. Головний Київський шлях з XIX ст. почав проходити Заальтицьким передмістям, тому дорога до міста перетинала місток через легендарну річку Альту, з якого відкривалася не вельми приваблива панорама: ліворуч попід річкою і валом посаду тулилися кузні та хати ковалів, а праворуч були розкидані залишки цитадельного валу, обліплені хатами переселенців [1, с. 480, 361].

До середини XIX ст. простір м. Переяслава містив 10 з четвертиною верст, який регламентувався оборонними валами, ровами та головними шляхами, що виходили від нього у трьох напрямках. Над цією площиною височіли шість цегляних церков (Вознесенська з окремою дзвіницею, Варваринська, Покровська, Троїцька, Михайлівська з окремою дзвіницею, Фоми) та сім дерев'яних (Воскресенська, Спаська з окремою дзвіницею, Успенська, Борисоглібська, Петропавлівська з окремою дзвіницею, Всіх Святих), а поміж ними тулилося 1 162 обгороджених двори, у яких стояло 1 087 будинків дерев'яних і лише три кам'яних [1, с. 420].

У розселенні Переяслава спостерігалось тяжіння до вільної забудови. Життя міста здавна пульсувало в середмісті, яке складалось з двох майданів. Головним і найбільшим був майдан, що обіймав простір між старовинною Київською брамою – Воскресенською та Троїцькою церквами – Вознесенським монастирем. Камертоном його архітектурного образу виступав ансамбль Вознесенського монастиря. Монументальні об'єми собору (1700 р.), дзвіниці (1776 р.), Варваринської церкви (1782 р.), двоповерхових мурованих будівель колегіуму (1753 р.) й 29 крамниць (1830 р.) чітко окреслювали західну панораму відкритого простору. На сході майдан замикали подвір'я Воскресенського храму (1796 р.) та Троїцької церкви (1804 р.), до якої з північної сторони підступало обійстя Андрія Козачковського, де зупинявся Т. Шевченко. Обабіч церков зі сходу й півночі впритул підступали 22 житлових квартали неправильної конфігурації, де жили нащадки козацької знаті, священики, купці, маляри, калачники, кравці та власники винних крамниць. Чотири рази на рік на площі вирував ярмарок, а двічі на тиждень тут відбувалися торги, тому посеред майдану стояли альтанка мір і ваги, колодязь. В південній частині ярмарковища височів бронзовий пам'ятник на могилі графині Вітгейштейн, який оточував невеликий сад з квітником, а близько садової решітки спирався на цегляний стовп величезного розміру лучковий корабельний залізний якор, знайдений переяславцями у річці Трубіж у 1844 р. [1, с. 427–428; 5, с. 123].

Інший майдан утворився в західній частині середмістя поміж Альтицької брамою – Спаською церквою – будинком Думи – Покровською церквою. Зі сходу до дерев'яної Спасо-Преображенської церкви (1765 р.) щільно прилягали 5 кварталів та монастирське подвір'я. Південно-західний куток середмістя, попід напівзруйнованими цитадельними валами і навколо мурованої Покровської церкви (1704 р.), був забудований 24 житловими кварталами [5, с. 118].

Через два згадані майдани по центру середмістя проходив головний шлях з Києва на Яготин, Лубни та Полтаву. Одночасно Головно-трактова вулиця

виконувала роль з'єднувальної ланки між двома передмістями: Задовгомостянським і Заальтицьким.

У XIX ст. м. Переяслав залишив за собою статус центрального міста повіту, а до 1862 р. ще утримував важливі позиції в церковному та освітньому житті Полтавської губернії. У 1845 р. тут перебувала резиденція архієпископа Полтавської і Переяславської єпархії, діяв вищий навчальний заклад – семінарія, зберігалися православні релікти (мощі єпископа Макарія Канівського та Переяславського, голова мученика Данила Кушніра). Через місто пролягали головні поштові шляхи, що з'єднували Москву з Тавридою, Київ з Золотоношею, Пирятином, Лубнами та Богуславом. На час приїзду Т.Шевченка Переяслав славився як ремісничий осередок. На кількох мануфактурах у великій кількості шили селянські чоботи та черевики для продажу в інших містах, особливо Києві. Працювали сукновальні, завод з виробництва столярного клею, діяла іконописна майстерня при семінарії [1, с. 361; 6, с. 330].

Ритм життя вимагав упровадження містобудівних організуючих заходів, а саме: об'єднання середмістя з колишніми форштадтами в єдине ціле, впорядкування транспортної розв'язки, спорудження цегляних споруд громадського призначення. У 1832 р. генерал-губернатором М.Г. Репніним був затверджений новий архітектурний план, що передбачав докорінну реконструкцію міста. З 1837 р. розпочалися роботи з масштабного формування квартальної сітки вулиць, які здійснювалися протягом двадцяти років, переважно на території середмістя [6, с. 333]. З метою об'єднання центру з передмістям і цитаделлю розпочалися масштабні земельні роботи з прорізання вулиць у земляних валах, засипка ровів. У середмісті паралельно до головної була прорізана Полтавська вулиця, її трасували попід колишнім цитадельним валом. Вона мала транспортне (скорочений шлях між східним і західним передмістями) та житлове призначення [10, 11]. Взагалі у 1837 р. в середмісті було нарізано дев'ять нових вулиць. Чимало земель, що належали як мешканцям, так і закладам, відходили під вулиці, а натомість їхнім колишнім власникам надавалися ділянки в інших частинах міста, або виплачувалася грошова компенсація. Цей процес вельми затягувався у часі, тому на момент приїзду Т.Шевченка до міста, воно мало вигляд розораного кургану.

Знайомлячись з переяславською старовиною, Т. Шевченко зосередив увагу лише на храмах: Вознесенському, Покровському та Михайлівському. Однак серед названих споруд художника зачарував своїми формами лише Вознесенський собор. Вочевидь Тарас Григорович вирішив розкрити всі принади архітектурного образу, тому не випадково обрав для етюду північно-західний фасад пам'ятки. Перспектива зі сторони монастирського подвір'я була в той час єдиною, яка повністю передавала грацію архітектурних форм. Адже вівтарна абсида, а також південний та західний портали собору майже впритул закривалися двоповерховими мурованими краніцями, дзвіницею, колонадою вздовж архієрейської доріжки та садом. На акварелі художник зафіксував намет над льохом, арку головного входу до монастиря, верхній ярус і купол дзвіниці, частину архієрейського саду. Усі ці споруди були збудовані протягом 1698–1825 рр. Окрім графічної фіксації Т. Шевченко дав оцінку архітектурного образу в «Археологічних нотатках»: «Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя Вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазепой, великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями» [15, с. 214].

Шанувальникам Т. Шевченка відомо, що ця пам'ятка переяславської старовини настільки вразила митця своїми досконалими пропорціями, що потім неодноразово ставала об'єктом його уваги в художніх творах і листуванні. Проте звертаємо увагу на той факт, що митець ні в повісті «Близнецы» (1855 р.), ні в поемі «Сон» (1847 р.) жодного разу не назвав Вознесенський храм його офіційним ім'ям. Можливо, це авторський художній прийом, а можливо Тарасу Григоровичу було жаль оминати пам'ять про гетьмана Мазепу. Хоча, припускаємо, що поет хотів бодай ще раз уславити Матір-Богородицю, адже в ході краєзнавчих досліджень з'ясувалося, що переяславці поміж собою Вознесенський собор часто називали Богородичним, чому є дуже просте пояснення. У 1814 р. монастирські іконописці прикрасили іконами ліхтар і фронти. Зокрема на ліхтарі зобразили постаті восьми апостолів, а на фронтонах розмістили сюжетні ікони, присвячені образу Богородиці, покровительці насельників. Так вівтарний фронтон, звернений до головного майдану міста, прикрасила ікона Покровської Богоматері зі святителями переяславськими – Єфремом і Сімеоном (так звана Переяславська Покрова), південний, зі сторони дзвіниці, який слугував прочанам входом до монастиря, – Різдва Богородиці. А от на північному фронтоні, зверненому до монастирського подвір'я, монахи розмістили ікону Благовіщення, і лише над фронтоном західного входу, головного, возвеличувався образ Вознесіння. Таким чином, барокові фронти Вознесенського собору постійно асоціювалися в зоровій пам'яті переяславців і подорожуючих із образами Богородиці, тому й не дивно, що часто храм відповідно називали то Різдвобогородичним, то просто Богородичним. Тарас Григорович у своїй акварелі змалював північно-західний фасад пам'ятки, на якому чудово було видно саме ікону Благовіщення. Цілком імовірно, що іконографічний сюжет став прототипом назви «Мазепиної церкви» з повісті «Близнецы», в якій Т. Шевченко неодноразово милувався обрисами Благовіщенської церкви: «Каждое воскресенье и каждый праздник он (Сокира) ездил к обедне с женою в соборный храм Благовещения. Вместе с прекрасной, гармонической архитектурой храма на него действовало и пение семинаристов... Вот церковь так церковь, хоть с нашим Благовещением рядом поставитъ...» [16, с. 24, 37].

Стосовно іншого архітектурного образу Переяслава, а саме, Покровського храму, митець жодним словом не прокопався про нього у Археологічних нотатках, але й увагою оминати не зміг. Перспектив для зображення вказаного собору у Т. Шевченка могло бути три: перша – на розі вулиць Вознесенської і Полтавської, проте там західний портал, згідно описів сучасників, повністю закривала дзвіниця; друга перспектива була можливою зі сторони Головно-трактового шляху, проте в такому разі композиція була б позбавлена соціального підтексту (ця вулиця була центральною, тому мала впорядкований вигляд). Для своєї композиції митець обрав третю перспективу – східно-південний бік собору, який відкривався з нещодавно утвореної вулиці Полтавської, яка пролягла на розрівняних валах колишніх укріплень переяславської цитаделі. Цей ґрунт був непридатний для ведення господарства, тому за рішенням магістрату «Замок» («Крепость») (місцеві народні назви) та цитадельні вали віддані були під заселення єврейським переселенцям. Євреї почали масово прибувати до Переяслава з Каневського та Ржищівського кагалів у пошуках заробітків після третього розподілу Польщі, і станом на 1846 р. із загальної кількості населення у 8 413 осіб іудеїв налічувалось 3 525 осіб [6, с. 333]. Ось чому на передньому плані з боків собору Т. Шевченко зобразив частину великого будинку з постатями

українців і євреєм, хату з прибудовами, а посередині, як апофеоз, дві свині у великій калюжі.

Відомо, що на малюнку «Церква Покрови в Переяслові» Т. Шевченко домалював купол над головною навою на відповідну для гармонійного вигляду споруди висоту. Адже короткі «барабани» та маленькі куполи відносно величних і масивних стін будівлі порушували загальну симетрію і пропорції собору. Неоконкретність верхів величного храму декотрі з дослідників пояснювали місцевою легендою, згідно якої гетьман І. Мазепа заборонив його фундатору, переяславському полковнику Івану Мировичу, будувати вищим від Вознесенського собору. Проте важко погодитися з такою аргументацією, хоча б з тієї причини, що гетьман був вельми освіченою і естетичною особистістю. Швидше за все непропорційність верхів пояснюється тим, що в 1809 р. церква постраждала від великої пожежі, в результаті якої повністю згоріли нави. Покровська парафія була не багатою, тому у 1810 р. спромоглася поставити дерев'яні фальшиві світлові восьмерики, внаслідок чого неможливо відтворити автентичність куполів.

Архітектура церкви-фортеці добре закарбувалася в пам'яті Т.Г. Шевченка, адже через десять років після виїзду з Переяслава у повісті «Близнець» художник описав її: «Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая в знамение взятия Азова Петром Первым полковником переяславским Мировичем, другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы». Проте, незважаючи на негативну характеристику, припускаємо, що монументальні форми циліндричних абсид, могутні об'єми стін (завширшки до 2-х аршин) хвилювали Тараса Григоровича і, вірогідно, найкраще асоціювалися у нього з козацькою міццю й славою, українськими звичаями. Адже не випадково, поведивши по переяславським церквам своїх героїв, Т. Шевченко обрав для старосвітської родини сотника за парафіяльну саме цю церкву [7, с. 99; 8, с. 96–102; 15, с. 24], детально описавши престольну ікону: «В этой церкви хранится замечательная историческая картина, кисти, можно думать, Матвеева, если не иностранца какого. Картина разделена на две части: вверху – покров пресвятыя богородицы, а внизу – Петр первый с императрицей Екатериной I, а вокруг их все знаменитые сподвижники его. В том числе и гетман Мазепа, и ктитора храма во всех своих регалиях».

Архітектурний образ Михайлівської церкви XVIII ст. також не справив враження на митця: «В той же цитадели церковь С. Михаила, по преданию бывший монастырь, построенный каким-то князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности, кроме колокольни и при ней трапезы, где теперь помещается уездное казначейство», – записав у нотатках Шевченко [15, с. 214]. Не привабили Тараса Григоровича ні барокові ліплення над вікнами, ні дивовижні лілеї та ангелочки на керамічних розетках, ні стінопис. Він не помітив навіть надмогильної плити 1720 р. на склепі полкового судді Івана Берла. Звернув увагу лише на дзвіницю, помилково визначивши, що вона є старішою за церкву, хоча вона була змурована лише на три роки раніше церкви, у 1747 р. Вірогідно Т. Шевченку не до вподоби було схоже на ковчег планування церкви та риси світськості в її архітектурі. Певний дисонанс відносно об'ємів вносив до тогочасного архітектурного вигляду споруди восьмерик з куполом, що підносився над середохрест'ям. Встановлено, що це була дерев'яна надбудова, поставлена на склепіння вже у XIX ст. І хоча вся конструкція здалеку створювала враження монолітної, тому що стіни були

потиньковані й побілені, для Т. Шевченка архітектурна композиція церкви вочевидь здавалася неоковирною, лише шатровий купол дзвіниці був сприйнятий позитивно. Головним акцентом у композиції малюнку «Свято Михайлівська церква в Переяславі» стала дзвіниця. Художник подав цю споруду збільшених форм вірогідно тому, що не до снаги було зображувати пустку на місці колишнього монастирського подвір'я. Ідентичність цієї території навколо церкви у 1845 р. підтвердив малюнок козака Чепіги та тогочасний план міста [2, с. 12]. Незважаючи на заповнення композиції архітектурними об'єктами, зокрема дзвіницею, собором і хатою, на малюнку виразно відчувається занедбаність колишньої фортеці, про що сповіщають напівзруйновані оборонні вали, пустка між церквою та обійстям. Настрій спустошеності поглиблює постать самотнього зажуреного чоловіка на ганку.

Смуток у серці Т. Шевченка викликав й архітектурний образ Успенської церкви, яка стояла за якихось триста метрів від Михайлівської, у протилежному кутку фортеці, також попід розрівняним валом: «В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения Пресвятыя Богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах с крещатыми окнами во фронтонах. А при Феодосии преосвященном Переяславском в 1825 году возобновлена; внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на неё, а не только рисовать...» [14, с. 213]. Тарасу Григоровичу, мабуть, боліло байдуже ставлення переяславців до Успенської церкви, тієї самої, «...в которой в 1654 г. генваря 8 дал присягу Зиновий-Богдан Хмельницкий со всякого чина народом на верность московскому царю Алексею Михайловичу», що парафіяни «...когда, возобновляя исторический памятник этот, из шести куполов уничтожили пять, экономии ради» [15, с. 24]. Вірогідно не знав Т. Шевченко, що для переяславців «Богданова церква» не була головною святинею, тому що завжди слугувала для задоволення релігійних потреб виключно військових гарнізону, які проживали в цитаделі [9].

Статус головної церкви переяславського полку, про яку турбувалися козаки, належав, розташованому в середмісті, Воскресенському храму [7, с. 67]. На превеликий жаль, митець, обійшов його увагою, та й про решту дерев'яних храмів Переяслава, які були збудовані у XVIII ст., мали унікальні, характерні для української наддніпрянської архітектури конструктивні риси та зберігали у своїх ризницях справжні раритети, ніде не згадав [7, с. 67, 70, 76, 102, 106]. Хоча їхні архітектурні обриси залишили в серці Тараса Григоровича чимало «приємних спогадів» [15, с. 12].

Т. Шевченко більше тижня перебував у Переяславі в свій перший приїзд. Вдруге затримався майже на місяць. Але тоді, наприкінці 1845 р., хворів і, здається, йому було не до розглядин місцевих принад. Однак, у 1847 р. він згадав у поемі «Сон» переяславські собори, писав про них у листі до Козачковського у 1852 р., у 1853 р. опосередковано згадав у повісті «Наймичка», датуючи «1844 р. Переяслав». У 1854 р. знову описав переяславські околиці у листі до Козачковського, в 1855 р. героїв повісті «Близнецы» оселив на переяславському хуторі, нарешті у червні 1859 р. приїздив до міста знову [4, с. 435; 16, с. 37].

Переяслав до приїзду Т. Шевченка залишився не впорядкованим. З 1853 р. лише розпочалось інтенсивне межування земельних ділянок приватників [3; 6,

с. 333], яке, до речі, не скінчилося й до 1860 р. Зокрема, А. Козачковський у листі до Т. Шевченка від 6 жовтня 1860 р. згадував про те, що нарешті відбудеться межування його маєтку. На момент приїзду Т. Шевченка (1859 р.) частина центральної вулиці, від Покровського до Вознесенського соборів, уже була забудована будинками міської думи, поліції, поштової контори, поштової станції, повітового суду, повітового училища й лікарні. Вулицю навіть замостили дерев'яним тротуаром. У червні місто ярмаркувало, тому виглядало сповненим життя і енергії. На літній ярмарок, який починався через 4 дні після Трійці, а закінчувався в Петрівку, з'їжджалися купці з Болхова, Рильська, Києва, Білої Церкви, Богуслава, Бердичева, Чернігова, Ромен, Ніжина, Золотоноші. Тут можна було зустріти людей різних станів: «Купців-міщан, дам в чіпцях та селянок у плахтах, поміж них жидів у своїх потертих камзолах, панчохах і стоптаних черевиках» [1; 12, с. 139–140]. Вірогідно, ярмарковий вир не дав можливості Т. Шевченку емоційно сприйняти зміни, що відбулися в архітектурі міста за період його тривалої відсутності.

Коли митець повернувся до Переяслава за два місяці, у серпні, перед ним відкрився зовсім інший вигляд міста. Другий поверх семінарського корпусу згорів і вже не відновлювався. Колишній цитадельний плац перед Успенською церквою набув невизначеної конфігурації внаслідок різнохарактерної забудови: залишки цитадельного валу щільно обліпили маленькі, чудернацької форми хатки, синагоги. В місті ще діяла заборона на розселення єврейських родин у межах середмістя, тому юдеї вирішували проблему збільшення житлових площ шляхом різнохарактерних надбудов і прибудов до своїх осель. Правий берег Трубежу під фортечним валом був завалений лісом, млиновим камінням, адже там розташовувалися торгові крамниці господарсько-будівельного призначення і складські приміщення [5, с. 124–125]. З пустки цитадель перетворилася на хаос, архітектурний образ міста пригнітив Тараса Шевченка, тому 18 серпня, в Переяславі народилося:

*«Як би то ти Богдане п'яний
Тепер на Переяслав глянув!
Та на Замчище подививсь
Упився, здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівський хаті б похмеливсь
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячим...»*

Це було останнє враження поета від архітектурного образу старого Переяслава, висловлене у літературній формі. Виїжджав Тарас Григорович з Переяслава у серпні по Яготинському шляху, тому, вочевидь, останнім краєвидом у його зоровій пам'яті залишилися темні води Трубежу з широкою оксамитово-зеленою річковою заплавою, над якою з поміж зеленої крони підносилися свічки Вознесенського, Воскресенського та Троїцького храмів, а попереду широким пасмом підіймалося плато Задовгомостянського форштадту з розкиданими на ньому білими хатами.

Аналізуючи описи архітектурних краєвидів Переяслава у творчій спадщині Т. Шевченка знаходимо в них більше негативних оцінок, ніж позитивних. Ми можемо лише висувати версії, чому Тарас Григорович не оцінив красу

Михайлівської церкви XVIII ст. чи Борисоглібської церкви XIX ст., які у XX ст. були визнані нащадками шедеврами української культури й долучені до реєстру пам'яток національної спадщини. Цілком імовірно, що будучи великим естетом, Тарас Григорович сприймав архітектурний образ в органічному поєднанні з оточуючим пейзажем. Краєзнавчі ж дослідження засвідчують, що в м. Переяславі протягом XIX ст. відбувалися масштабні містобудівні роботи, які, можливо, й спричинили такі неоднозначні оцінки митця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии составленные в 1846 году. Частное описание губернии / Н. Арандаренко. – Ч. III. – Полтава: Тип. Губернского Правления. – 1852.
2. Арандаренко Н. План города Переяслава до 1800 года / Н. Арандаренко // Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии. – Полтава. – 1851.
3. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Заболотного. Фонд рідкісна книга. План г. Переяслава Полтавської губернії XIX ст.
4. Жур П. Труды и дни Кобзаря / П. Жур. – Л.: «Люберецкая газета», 1996. – 568 с.
5. Набок Л. Історія містобудівництва Переяслава: XVII – XX століття / Л. Набок // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 3. – К.: Вид. «Фенікс», 2007. – 488 с.
6. Набок Л. Містобудівна структура та населення Переяслава з XVII по XX століття / Л. Набок // Переяслав у віках. – К.: ТОВ «Світ успіху», 2007. – 424 с.
7. Набок Л. Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність / Л. Набок, О. Колибенко. – К.: Видавничий дім від «А» до «Я», 2007. – 175 с.
8. Набок Л. Особливості архітектури Переяслава / Л. Набок // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). Інформаційно-методичний збірник. Вип. 12. Част. 1. – Переяслав-Хмельницький, 1994. – 133 с.
9. Набок Л. Успенська церква – місце прийняття присяги 1654 / Л. Набок // Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 12. – К., 2003. – С. 178-183.
10. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Інв. № р-4756 кв. 29119 – геометрический план уездного города Переяслава. 1837 г.
11. НІЕЗ «Переяслав». План части города Переяслава 21 мая 1860 г. Составил Минькевич.
12. Пассек В. Очерки России / В. Пассек. – Кн.4. – М., 1840. – 226 с.
13. Таранушенко С.А. До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка / С.А. Таранушенко // Мистецька спадщина Т.Г. Шевченка (матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка – художника). Вип. I. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 175 с.
14. Шевченко Т. [Археологічні нотатки] Переяслов // Повне зібрання творів: у 12 т. – Т. 5. / Тарас Шевченко. – К.: Наукова Думка, 2003. – 495 с.
15. Шевченко Т. Близнецы // Повне зібрання творів: у 5 т. Т. 4. / Тарас Шевченко. – К.: Вид. «Дніпро», 1978. – 411 с.
16. Шевченко Т. Сон // Повне зібрання творів: у 5 т. Т. 2. Поетичні твори (1847–1861) / Тарас Шевченко. – К.: Вид. «Дніпро», 1978.

УДК 81'373.21(477.61)

СТАВИЦЬКА Анастасія

магістранта історичного факультету
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»

ТОПОНІМІЯ МАРКІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЛУГАНЩИНІ

Стаття містить аналіз основних категорій топонімів з території Марківського району Луганської області.

Статья содержит анализ главных категорий топонимов с территории Марковского района Луганской области.

The article contains analysis of key categories of place names from the territory of Markov district Lugansk region.

Історія рідного краю – невід’ємна частина історії держави. Людина повинна знати своє коріння, історію батьківщини. У кожного з нас не буде майбутнього, якщо ми не знатимемо минулого. З давніх часів людство навчилося вирізняти навколишні об’єкти за допомогою власних назв. Наука, яка займається вивченням сукупності географічних назв певної території, називається топонімією. Топоніміка займається вивченням топонімів – власних імен географічних об’єктів, а також закономірностей їхнього виникнення, розвитку та функціонування. Виникнення і формування топонімів відноситься до різних історичних епох та пов’язане з різними історичними обставинами [2, с. 4–5]. Спробуємо проілюструвати це на прикладі топонімів Марківського району Луганської області.

Основними категоріями топонімів є гідроніми (власні імена будь-яких водних об’єктів), ойконіми (власні імена будь-яких населених пунктів), ороніми (власні імена будь-яких елементів рельєфу земної поверхні), урбаноніми (власні назви будь-яких внутрішньоміських географічних об’єктів), дромоніми (власні назви доріг, шляхів сполучення), мікротопоніми (власні назви невеликих географічних об’єктів, природно-фізичних чи створених людиною, які відомі, в основному, місцевим жителям).

На території сучасного Марківського району Луганської області до першої категорії відносяться такі назви: ріки Біла, Лозна, Деркул, Кам’янка. Історики називали Деркул «значною річкою». Вона була орієнтиром при знаходженні поселень. У праці «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том VII. Малороссия» вказано, що вздовж правого берега Деркула проходить великий торговий шлях. На ньому «... лежит Курячевка, 3,5 тысячи жителей, школа, торговые лавки. В верстах 18 выше по реке Деркул лежит волосная слобода Кривская, 3,5 тысячи жителей. В верстах 7–8 от слободы Кривской по тому же торговому тракту у верховья реки Деркул расположена людная волосная слобода Марковка, 1 000 дворов, 8,5 тысячи человек,

4 приходских церкви, более десятка лавок, базар и 4 ежегодных ярмарки». Зі збірника «Харьковская губерния. Список населенных пунктов. По сведениям 1864 года» відомо про «... хутор казачий Рудев при вершине речонки Деркул». Річка Деркул, як писав Д.І. Багалій в «Заметках и материалах по истории Слободской Украины», була відома ще в 1750 р. В перекладі з тюркської мови назва Деркул означає «річка-озеро» [3, с. 204].

До другої категорії топонімів відносяться такі назви: Марківка, Кризьке, Бондарівка, Курячівка, Сичівка, Гераськівка, Рудівка, Кабичівка, Первомайське, Лісна Поляна, Марківське, Скородна, Фартухівка, Просяне, Лимарівка, Розсохувате, Караван-Солодкий, Крейдяне, Сичанське, Новоукраїнка, Іванівка, Веселе, Каськівка, Вигонівка, Гераськівське, Городище, Комуна, Крупчанське, Бондарне, Лобасове, Виноградне, Височинівка.

У виданні «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», розділ «Пятый округ, Деркульский» стверджується: «Первое поселение слободы Марковки происходило около 1703 года. Так надобно полагать по иконе святого Николая, писанной в 1703 году и находящейся ныне в Преображенской церкви в Марковке». Існує кілька легенд щодо заснування Марківки. Розповідають, що колись на безлюдний берег річки Деркул прийшов чоловік на прізвисько Марков, поставив там свій дім, загородив його і заснував поселення, яке й отримало назву Марківка [4].

В іншій легенді розповідається про історію кохання кріпачки Кулини та чумака Марка: «Працьовитою, дужою і красивою виросла кріпачка Кулина, робота так і горіла в її руках. Та ось задумала пані видати її заміж, та не схотіла Кулина йти за нелюба, вдачі була крутої, рішучої. І пішла Кулина на світання – куди очі дивляться. Не день не два йде Кулина, стомились ноги, захотілось пити. Ноги самі привели до невеличкої річки, де вона, напившись чистої води, сіла відпочити. Що ж далі робити? Наближався вечір, але Кулина все сиділа і сиділа і несила було їй підвестися. В ті далекі часи пролягав у нашій краї чумацький шлях. Ось і їхав з Криму чи в Крим чумака Марко. Та чи поламалась в нього вісь у колесі, чи сподобались наші кучеряві верби, зупинився чумака на ночівлю. Тут і зустрілись вони з Кулиною, на березі Деркулу. Так вже сталося, але чумака далі не поїхав. Стали вони дружно жити, стало рости й поселення. Невдовзі у чумака Марка вже росли 3 сина. Так щиро та чисто кохала Кулина свого чоловіка, що дала своїм синам імена: Марко-добрий, Марко-розумний, Марко-веселий. Ось і селище почали називати Марківкою. Та на прохання панів-поміщиків Петро І наказав розшукати й повернути кріпаків. З таким завданням на Дон прибув каральний загін князя В. Долгорукова. Щоб захистити свою слободу, жителі Марківки приєдналися до козацько-селянського повстання на чолі з К. Булавіним. Проводжала Кулина свого чоловіка Марка, за ним трьох синів-соколів. Проводивши, вийшла на найвищий пагорб нашого селища і довго-довго дивилася їм вслід. Майже кожного вечора ходила Кулина виглядати їх на пагорбі. Чи не вертаються додому сини й чоловік? Немало сліз пролила Кулина, дожидаючи їх. І до нашого часу стоїть Кулинина гора, і б'ють з-під неї чисті ключі Білої Криниці» [3].

Від назв балок отримали назви села Просяне (Просяний яр), Крейдяне (Крейдяна), Липове (Липова), Тернівка (Тернова). Село Кабичівка походить від урочища «Кабичне», назва якого утворена від слова «Кабище» (яма прямокутної форми, в якій розміщується гончарна піч). На території села Марківське були розташовані 2 хутори: Вовчий (від назви балки «Вовчий яр») і Гайдуківка

(гайдук – високий охоронець, солдат зовнішньої охорони). Назва хутора Фатухівка походить від прізвиська «фартушний», села Розсохувате – від найменування лісового масиву Розсохуватий (роздвоєний), села Караван-Солодкий – від поєднання назви винокурного заводу (караван) та обов’язкового компонента виробництва лікєро-горілочаних виробів (солод), села Сичанське – від найменування птаха – нічного хижака сича.

Значна кількість назв сіл сформувалася від прізвищ чи прізвиськ першопоселенців. Так, назва села Кризьке утворена від прізвища першопоселенця Криська, Бондарівка – Бондаря, Курячівка – Курячого, Гераськівка – Гераська (Герасима), Рудівка – Рудя.

Цікаво, що на триверстовій карті Генерального штабу відзначені хутори Радченків, Вовчий, Скородна, Тишків, Сичів, Розсохуватий, Гераськів, Рудів, Каськів, Височинів, Лимарів; балки Черемховата, Липова, Петровичева, Крейдяна, Суха Плотина; яри Суціпи, Горілий, Довгий, Плахотин, Баюри, Просяний, Крейдяний, Собачий, Білий. Багато з них стали основою назв певних територій, мікрорайонів, сіл, які не збереглися до наших часів.

Таким чином, на рубежі XVII–XVIII ст. вихідці з Полтавської, Чернігівської та Воронежської губерній засновували на прибережних землях верхнього Деркула сторожові поселення. Вони отримували статус козацьких слобід – Кривська, Бондарівка, Курячівка, Просяна, Кабичіна, а також козацьких хуторів – Сичів, Височинів, Рудів, Гераськів, Розсохуватський. Хутір, за визначенням видання «Историческая хронология Харьковской губернии» – це «поселение, состоящее из нескольких дворов, но без церкви. Хутор – выселение из больших сел» [1, с. 187].

Таким чином, кожна назва має окреме походження, яке потрібно ґрунтовно досліджувати, щоб мати об’єктивне уявлення про історичний розвиток території Марківського району Луганської області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горелик А.Ф. История родного края: Луганская обл. / А.Ф. Горелик, Т.В. Вихрова, К.И. Красильников. – Луганск, 1995. Ч.1: С древнейших времен до начала XIX в. – 230 с.
2. Колибенко О.В. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини / О.В. Колибенко, В.П. Коцур, О.В. Колибенко. – Ч. 2. Топонімічні джерела. – Корсунь-Шевченківський, 2010. – 203 с.
3. Колупаєв М. З далекого минулого / М. Колупаєв // Радянське слово. – 18 листопада 1992 року. – № 22. – С. 2.
4. Меженский В. Дикая степь – наша колыбель / В. Меженский // Радянське слово. – 17 травня 2008 року. – № 38. – С. 2.
5. Торканюк В.І. Історія Слобідської України / В.І. Торканюк, О.Л. Сидоренко. – Х., 1998. – 367 с.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ:

ГЕХТМАН Ц.М. ЄВРЕЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ. – К.: ТОВ «АТОПОЛ», 2010. – 184 с.

Протягом десяти останніх років у різних видавництвах України виходять друком різноманітні праці, присвячені вивченню минулого та сьогодення Переяславського краю. Цей своєрідний краєзнавчий бум, значною мірою спричинений підготовкою та відзначенням 1100-ліття першої згадки Переяслава у джерелах, на щастя не припинився після 2007-го року. Значний науковий потенціал дослідників історичного минулого Переяславщини та енергія й бажання багатьох краєзнавців і просто небайдужих до пам'яті власного роду переяславців зробити свій внесок у розвиток переяславознавства дозволили вже за такий короткий термін створити низку наукових та науково-популярних праць, кожна з яких розкриває певні аспекти історичного минулого нашого краю. Мова йде про такі видання:

Бузян Г.М., Набок Л.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Нариси з історії давнього Переяслава. – К.: Міленіум, 2007. – 264 с., іл.

Від «Змички» до «Вісника»: Вісімдесят років з життя газети. – Переяслав-Хмельницький: СПД «Карпук С.В.», 2005. – 76 с.: іл.

Годліна Л.О., Тетеря С.А. Розпис декоративний в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Каталог. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 33 с.

Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 445 с., іл.

Голодомор 1932-33 років в Україні та на Переяславщині. Записи Віри Каплук свідчень про Голодомор 1932-33 років жителів сіл Натягайлівка, Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки, Улянівка, Тарасівка Переяслав-Хмельницького району Київської області / Упорядник Ю.В. Авраменко. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2008. – 240 с.: іл.

Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упорядник Т.Ю. Нагайко. – Тернопіль: Астон, 2007. – 236 с., іл.

Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Корсунь-Шевченківський, 2010. – Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / [упорядник: Т. Ю. Нагайко]. – 457 с.: іл.

Діти твої, Україно... (спогади молодих оунівців, політичних в'язнів Юрія Гайдука, Олега Іващенко, Євгена Дацюка). – Переяслав-Хмельницький – Тернопіль: Астон, 2007. – 192 с.

Дунайна І.Г. Колекція дукачів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Каталог. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 33 с.

Єрковці. Портрет поколінь: Документальне видання. Фотоальбом / Упорядник Гич М.М.; автор передмови Набок Л.М. – К.: ВД «Від А до Я», 2010. – 432 с.: іл.

Колибенко О.В., Колибенко О.В. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела). – Переяслав-Хмельницький: ПЦ Ризографіка, 2005. – Ч. 1. – 114 с.

Колибенко О.В., Коцур В.П., Колибенко О.В. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини. Ч.2. Топонімічні джерела. – Корсунь-Шевченківський, 2010. – 203 с.

Краснюк В., Шевченко М. Ташань на землі Переяславській. – К.: «Вітчизна», 2005. – 192 с., іл.

Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К.: ВД «Стилос», 2004. – 418 с.

Лесик М. «Циблі» – моє рідне село на Переяславщині. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2007. – 255 с.

Лоха В. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – К.: Міленіум, 2006. – 113 с., іл.

Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського: Художньо-документальна повість. – К.: Криниця, 2005. – 302 с., іл.

Набок Л.М., Батрак В.В., Бузян Г.М. Єрковці. Історія села Переяславського краю. – К.: Футарі Принт, 2005. – 183 с., іл.

Набок Л.М., Колибенко О.В. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. – К.: ВД «Від А до Я», 2007. – 176 с., іл.

Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008. – Вип. 20. – 562 с.: іл.

Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Тернопіль: Астон, 2008. – Вип. 21. – 452 с.: іл.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» // Музеї України. – 2004. – № 3. – 20 с.

Ніколенко А.П. Переяславу – 1100 років. – К.: Міленіум, 2007. – 296 с.: іл.

Панас Ярмоленко: Портрет мого краю: альбом / Автор вступної статті Г. Щупак; упорядники П. Гончар, Л. Лихач, Г. Щупак. – К.: Родовід, 2006. – 104 с.

Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.). Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 4 (6). – 180 с.

Переяслав у віках / Автори-упорядники проекту В. Коцур, О. Колибенко. – К.: Світ успіху, 2007. – 423 с.: іл.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Імена славних сучасників. Довідково-біографічне видання / Автори-упорядники Н. Струк, О. Матвійчук. – К.: Світ успіху, 2006. – 208 с., іл.

Світлини пам'яті нашого роду: фотоальбом / Авт. ідеї, упорядник – Тетяна Андросенко. – К.: ВБ «Аванпост-прим», 2011. – 38 с.: іл.

Сікорський М.І. Музеї землі Переяславської. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. – 40 с., іл.

Сто неспокійних творчих літ / Упорядник Гоцкало Г.В. – К.: Міленіум, 2007. – 124 с., іл.

Толочко М.П. Пристроми – село козацьке. – К.: АртЕк, 2007. – 104 с.: іл.

Хмельницький Д.М. Пережите та незабуте. «Сторінки щоденника 1941–1947 рр.» [Мемуари] / Данило Хмельницький; [упоряд. та коментар.: Т. Нагайко,

І. Капась, М. Ярмоленко; ред. Т. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький: СДК, 2009. – 263 с.

Храм архістрати́га Михаїла і всіх Небесних сил безплотних в с. Єрковці Переяслав-Хмельницького району Київської області: його минуле та сучасне: Історико-документальне видання / Упорядники Смаглюк Л., Набок Л. – Єрковці: ВД «Від А до Я», 2010. – 80 с.: іл.

Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток. Матеріали круглого столу. – Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук С.В., 2006. – 118 с.

PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – Зб. наукових статей. – Вип. 1 (3). – 2007. – 207 с.; Вип. 2 (4). – 2008. – 360 с.; Вип. 3 (5). – 2009. – 340 с.

Кожна з наведених вище праць є важливим внеском у вивчення історичного минулого нашого краю. Багато з них отримало позитивні оцінки науковців, схвальні відгуки у місцевій та центральній пресі. Колективна ж монографія **«Переяслав у віках»**, підготовлена співробітниками кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» у співпраці з науковцями інших установ, у Х Всеукраїнському рейтингу «Книжка року – 2008» увійшла до десяти кращих видань України у номінації «Краєзнавча і туристична література». Отже, праця на ниві дослідження Переяславського краю отримала визнання фахівців на всеукраїнському рівні.

І цей процес не припиняється. На сьогодні кілька колективів науковців, а також окремі дослідники та краєзнавці готують ще низку праць, що прямо стосуються Переяславщини. Вже підготовлені до друку кілька видань історико-краєзнавчого характеру про Переяслав та Переяславщину. Наприклад, науковці Переяслав-Хмельницького педуніверситету підготували колективну монографію **«Вища освіта Київщини»**, у якій буде достатньо об'ємно представлено процес розвитку освіти на Переяславщині протягом кількох останніх століть. Також готуються до друку монографії та науково-популярні праці про різні аспекти історичного минулого міста Переяслава та окремих населених пунктів Переяславщини.

Не став винятком у цьому питанні й рік, що минув. У 2010 р. сучасна переяславіана збагатилася новою цікавою працею. Мова йде про книгу відомого громадського діяча Переяславщини, голови Переяслав-Хмельницького міського товариства єврейської культури, активного краєзнавця Цілі Меєрівни Гехтман **«Євреї Переяславщини»**.

Назване видання є результатом багаторічної праці Ц.М. Гехтман з пошуку матеріалів, що відносяться до зазначеної у назві книги теми. Звертаючись до читачів на початку книги, автор справедливо вказує, що євреї живуть у Переяславі більше 800 років: «Але тепер, після Катастрофи європейського єврейства, яка вражає своєю жорстокістю, кількість єврейського населення дуже зменшилася майже на 90 відсотків. Мене, як дитину війни, сім'я якої дуже постраждала, завжди цікавило питання пам'яті про невинно убитих людей, лише за те, що вони були євреями» [1, с. 4]. Через усю книгу Ц.М. Гехтман проходить червоною ниткою ідея збереження пам'яті про тисячі колишніх переяславців, які жили й творили на цій землі, ходили вулицями й площами нашого міста. Відчувається прямий зв'язок автора з цими людьми, адже серед них

і її численні рідні, розстріляні у переяславському «Бабиному Яру», друзі та знайомі, а також багато незнайомих їй людей, з якими автора поєднала доля єдиним життєвим простором – невеликою ділянкою української землі, що ось уже понад тисячу років носить оригінальну й горду назву – Переяслав. Люди, про яких пише Ціля Меєрівна, кожен по-своєму також зробили свій посильний внесок у його славу.

Рецензована книга складається із шести частин та кількох додатків. Перша частина – «Євреї Переяславщини з найдавніших часів до початку Великої Вітчизняної війни» – містить такі невеликі підрозділи: «Історичні відомості», «Дореволюційний період», «Події 1920–1930 років», «Мартиролог євреїв м. Переяслава-Хмельницького – жертв Голодомору», «Повернені імена». У названих підрозділах проаналізовано різноманітні матеріали, що свідчать про життєдіяльність єврейських громад Переяслава у різні історичні епохи, починаючи з часів існування давньоруського Переяслава. Як відомо, найдавнішим свідченням про перебування євреїв у нашому місті є неодноразово згадувана в історичній літературі знахідка кам'яної надмогильної плити з давньоєврейським написом, що датується 4976 роком за єврейським літочисленням, або 1237 роком від Р.Х. У наступних підрозділах, описуючи складні й неоднозначні події XIX – 30-х рр. XX ст., автор показує, яку важливу роль відігравали у житті нашого міста переяславські євреї. Автор книги наповнює історичний процес іменами конкретних людей, їхніми документами та фотографіями. Важливою позитивною рисою даної книги є значна кількість статистичних матеріалів, різних списків. Так, наприклад, наведено мартиролог євреїв м. Переяслава – жертв Голодомору, укладений за даними Держархіву Київської області (с. 18–22). Очевидно, що тепер, коли в Україні багато хто взагалі заперечує факт Голодомору, цінність подібних досліджень зростає й засвідчує громадянську позицію автора. Також до книги включено списки репресованих та реабілітованих євреїв – мешканців м. Переяслава (с. 22–23).

Друга частина книги («Велика Вітчизняна війна») оповідає про найтрагічнішу сторінку історії євреїв м. Переяслава – період Другої світової (Великої Вітчизняної) війни. У всіх підрозділах цієї частини відчувається, який глибокий слід залишила війна у пам'яті покоління «дітей війни», у тому числі й самого автора, яку трагічну роль відіграла ця війна у житті усіх переяславських євреїв. Наведений тут список євреїв м. Переяслава, що були знищені у 1941, 1942 та 1943 рр., й імена яких вдалося встановити, вражає, адже це були, в основному, старі люди, жінки та діти, які не змогли через різні обставини евакуюватися. Серед них і тридцять осіб рідних Ц.М. Гехтман. Завдяки значній пошуковій роботі автору вдалося знайти фотографії частини жертв Голокосту. Також наведено список євреїв м. Переяслава, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни та померли від ран, у тому числі й вісім рідних автора, а також подано фотографії учасників війни. Значну увагу в рецензованій книзі приділено й Праведникам Переяславщини, тобто тим переяславцям, які, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя своїх рідних, рятували євреїв, приречених на загибель, даючи їм притулок. Як висновок до цієї частини книги можна навести слова автора: «Майже кожна єврейська родина понесла непоправні втрати та жертви. Вони до цього часу благають розповісти про звірства фашистів, особливо молоді, щоб запобігти виникненню такої війни на всі прийдешні покоління. Це наше невідкладне завдання» [1, с. 53].

Третя частина рецензованої праці називається «Видатні люди нашого краю». Незважаючи на досить невеликий об'єм, вона є дуже інформативною. У цій частині наведено коротку інформацію про представників єврейського народу, яких дала Україні та світові Переяславська земля, і які її прославили. Так, серед інших тут наведено короткі біографічні довідки про таких відомих людей: класик єврейської літератури Шолом-Алейхем (1859–1916), поет, публіцист, педагог Різберг Ізраїль-Бер (1858 – після 1920), драматург Каплан Іцхок (1874–1924), журналіст та літератор Оршер Йосип Львович (1878–1942), професор, медик Репська Ревекка Ізраїлівна (1885 – ?), скульптор, член Американської академії літератури та мистецтва Невельсон Луїза (Берлявська Лея Айзиковна) (1899–1988), відомий професор-медик та колекціонер-меценат Сігалов Давид Лазаревич (1894–1985), педагог Гехтман Борис Львович (1896–1973), скульптор Альтшулер Мойсей Соломонович (1922–2006), провідний хімік-колоїдник колишнього Радянського Союзу Альтшулер Марк Аврамович (1931–2009), відомий математик, доктор фізико-математичних наук, професор, заслужений вчитель Дагестану, член-кореспондент Національної Академії наук Дагестану Гехтман Мойсей Меєрович (1933–1997) та багато інших, у тому числі й нині живих видатних переяславців. Читаючи короткі біографічні довідки про цих видатних людей, не перестаєш дивуватися, наскільки мало пересічним переяславцям відомо про їхніх колишніх, а часто й нинішніх, земляків. А багатьох із цих людей знають у всьому світі. Ми ж, по великому рахунку, можемо без підготовки, розшуків у спеціальних довідниках чи інтернеті, назвати лише ім'я Шолом-Алейхема.

У якості прикладу можна детальніше розповісти про одну зі згаданих у книзі Ц.М. Гехтман видатних особистостей, чий життєвий шлях розпочався у Переяславі. Серед 45 картин видатних американських художників, які, за традицією, нинішні господарі Білого дому – подружжя Обама – відібрали з трьох головних музеїв Вашингтона, є й картина Луїзи Невельсон. Відомому американському критику-мистецтвознавцю Гілтону Крамеру належать такі слова: «Луїза Невельсон була одним із тих художників, котрі змінили наше бачення світу» [2, с. 149].

23 вересня 1899 р. у м. Переяславі Полтавської губернії у торговця пиломатеріалами Іцхока-Айзика Берлявського та його дружини Міни Цейсель народилася донька Лея. Її батько за кілька років виїхав до Америки й у 1905 р. забрав туди свою родину. Лея (Луїза) з дитинства мала великі художні здібності й знала, що буде художницею. Досить рано вийшовши заміж за судновласника Бернарда Невельсона, вона переїхала до Нью-Йорка, де побачила новаторські роботи Пікассо та інших кубістів. У 1931 р. вона поїхала до Європи, спочатку у Берлін, а пізніше – в Париж, центр мистецтва тих років, де знайомилася з ідеями сюрреалістів та авангардистів. Повернувшись до США, Луїза Невельсон зайнялась абстрактним живописом, й у 1932 р. познайомилась зі знаменитим мексиканським художником Дієго Рівєрою, якому вона допомагала робити фреску в Рокфеллер-центрі. Мистецькі погляди Рівєри та його знання мистецтва доколумбової Америки вплинули на формування Луїзи Невельсон як скульптора-новатора. У 30-х рр. вона навчалась у молодого скульптора Хаїма Гроса, який працював переважно з деревом, відтоді скульптура виходить у неї на перший план, хоч картини вона створювала до середини 50-х рр. Її перша персональна виставка відбулася у 1941 р. Однак справжнє визнання у світі сучасного мистецтва Луїза Невельсон здобула після персональної виставки 1958 р. Її

монументальні твори та композиції, гігантські абстрактні фігури можна побачити в парках і на площах Атланти, Бостона, Чикаго, Сан-Франциско, Нью-Йорка. У 1978 р. одну з площ цього міста (на Манхеттені), яку прикрашають 7 її великих скульптур, було названо іменем Луїзи Невельсон. Вона була членом Американської академії літератури та мистецтва й почесним доктором Гарвардського й Колумбійського університетів, нагороджена Національною медаллю діячів мистецтва, французьким орденом Почесного легіону, медаллю Свободи. У 2000 р. за величезний внесок в історію мистецтва портрет Луїзи Невельсон був зображений на поштовій марці США. Вона померла 17 квітні 1988 р., але виставки її робіт проходять щорічно по всьому світу [2, с. 150–152].

Нещодавно, в інтерв'ю українському часопису «ART-UKRAINE», фундаторка Фонду Луїзи Невельсон (Філадельфія), її онука, Марія Невельсон, на запитання журналіста – чи маєте Ви зв'язки з Києвом або Переяславом, Україною – батьківщиною Луїзи Невельсон – відповіла, що не має жодних контактів: «Тому я дуже рада, що на батьківщині Луїзи Невельсон про неї зможуть довідатися. Більше того, якщо український музей висловить бажання показати роботи Луїзи Невельсон, я з радістю допоможу організувати виставку. Адже про одного з найвидатніших скульпторів ХХ століття, яким була Луїза Невельсон, написані сотні монографій і статей, зроблені десятки фільмів, її роботи зберігаються в найбільших музеях по всьому світу, в тому числі в Метрополітен-музеї у Нью-Йорку, Музеї сучасного мистецтва Помпиду в Парижі, Музеї Людвіга в Кельні, Музеї сучасного мистецтва Соломона Гутенгайма у Нью-Йорку, Рійкс-музеї в Нідерландах, галереї Тейт у Лондоні, колекції Єльського університету та інших. І я б хотіла, аби про неї знали також у країні, де вона народилася» [2, с. 155].

На прикладі цієї маленької єврейської дівчини з Переяслава можна побачити, наскільки мало ми приділяємо уваги дослідженню історії власного міста, в тому числі й історії людей, які його населяли. Адже в усьому світі пишаються видатними людьми, які походять з того чи іншого міста. Наше ж місто дало світові величезну плеяду видатних людей, доля кожного з яких може бути предметом спеціальних наукових досліджень та темою численних науково-популярних праць.

У наступних частинах книги («Євреї Переяславщини у повоєнний час», «Незалежна Україна», «Шолом-Алейхем завжди з нами») Ц.М. Гехтман на широкому історичному тлі висвітлює життєдіяльність єврейської громади м. Переяслава-Хмельницького у період з кінця 1943 р. й до сьогодні, з усіма його проблемами, здобутками та негараздами. Значне місце тут займає інформація про діяльність Переяслав-Хмельницького міського товариства єврейської культури, заснованого 17 грудня 1991 р., головою якого є автор рецензованої книги. Важливою позитивною рисою книги є наявність численних додатків, списків, таблиць, фотографій, що яскраво ілюструють усі розділи даної книги. Глибоке занурення автора у тему його книги, особистісний підхід не завадили Ц.М. Гехтман написати роботу, яка відзначається об'єктивним висвітленням життєдіяльності єврейського населення Переяслава протягом значного відрізка часу.

Звичайно, слід враховувати, що цю роботу написано, в першу чергу, на засадах усної та повсякденної історії. Адже жодного наукового дослідження історії єврейських родин Переяслава ще ніхто досі не здійснював, тому, як зазначила сама Ц.М. Гехтман, «Книга написана на основі часткових історичних

архівних матеріалів, розповідей моєї мами Леї Аронівни, спогадів земляків-старожилів, власних спогадів, газет «Комуністична праця», «Вісник Переяславщини», «Переяславська Рада», а також окремих журналістів та науковців м. Переяслава-Хмельницького, статей у енциклопедичних довідниках та деяких працях про Переяслав [1, с. 4]. Тому зрозуміло, що рецензована книга зовсім не вичерпує зазначену у її назві тему, а швидше навпаки – лише голосно заявляє про неї як про один із напрямків переяславознавчих студій, адже мова йде про майже половину населення Переяслава у певні періоди його історії. У цьому розумінні праця Ц.М. Гехтман хоч і не претендує на статус чисто наукового видання, все ж є важливим внеском у подальший розвиток історичного краєзнавства Переяславщини й може бути прикладом для майбутніх його дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гехтман Ц.М. Євреї Переяславщини / Ц.М. Гехтман. – К.: ТОВ «Атопол», 2010. – 184 с.
2. Луїза Невельсон: Кожен повинен створити свій власний світ // ART-UKRAINE. – 2009. – № 1 (14). – С. 148–155.

*Олександр Колибенко,
к.і.н., доцент кафедри історії та культури України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди»*

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ІЗМАЇЛ – ПЕРЕЯСЛАВ – ІЗМАЇЛ: ТВОРЧИЙ ТРИКУТНИК ВЧЕНОГО, ПЕДАГОГА, ОРГАНІЗАТОРА ОСВІТИ (до 60-річчя з дня народження О.М. Лебеденка)

Писати про творчих людей складно та відповідально, адже не хочеться оминати якихось подій чи випустити важливої деталі багатогранного життя нашого сучасника. Діяльність ученого, педагога намагаюся подати на тлі мозаїки змін у суспільстві та свідомості людей на зламі епох. У запропонованій ювілейній статті про колегу, якого знаю майже чверть століття, хочеться поєднати і науковий стиль, і публіцистичний, і просто поринути в спогади...

Отже, там на березі голубого Дунаю, де в сиву давнину сходилися західні та східні цивілізації, в мальовничому місті Рені, що потопає в

садах і виноградних лозах, народився майбутній учений, педагог, організатор освіти. 30 травня 1951 р. гарна звістка прийшла в робітничу сім'ю Лебеденків. Радощам батьків не було меж, адже в родині з'явився син – надія і майбутнє вільнолюбного козацького роду.

Після закінчення в 1968 р. Ренійської середньої школи № 2 в Олександра, як і в багатьох тогочасних юнаків, розпочалася трудова біографія – він пішов працювати слюсарем-електромонтажником місцевого порту. Водночас, любов до історії рідного краю, його героїчного та легендарного минулого покликала допитливого юнака в Одесу навчатися на історичному факультеті відомого далеко за межами республіки державного університету імені І.І. Мечникова. У 1969 р. здійснилася давня мрія Олександра стати студентом. Швидко минули незабутні студентські роки, молодий спеціаліст отримує кваліфікацію викладача історії і суспільствознавства. Це був час активного протистояння «Заходу» і «Сходу», «холодної війни», а перші зерна «розрядки» міжнародної напруги тоді лише проростали.

Саме тому дипломованому випускникові провідного університету довелося в 1974 р. піти на військову службу до збройних сил СРСР. Після армійської школи в 1976 р. Олександр Лебеденко демобілізувався в якості офіцера – старшого лейтенанта. Служба в збройних силах загартувала випускника університету, збагатила його життєвим досвідом, поглибила розуміння того, що таке «дружба», «добропорядність» і, водночас, піднесла перші уроки життя.

Демобілізувавшись із лав збройних сил, О.М. Лебеденко спочатку працював викладачем профтехучилища (1976 р.), другим секретарем Ізмаїльського райкому комсомолу, а в 1978 р. був призначений директором районної заочної школи. У 1980–1982 рр. перебував на стажуванні в Київському

державному педагогічному інституті імені О. М. Горького, під час якого О. М. Лебеденко підготував кандидатську дисертацію та успішно її захистив у 1983 р. Того ж року молодого й перспективного кандидата історичних наук було обрано за конкурсом деканом факультету іноземних мов Ізмаїльського педагогічного інституту. Крім основної науково-педагогічної діяльності, Олександр Михайлович виконував велику громадську роботу в педінституті, місті, а також по лінії товариства «Знання», за що неодноразово нагороджувався грамотами та подяками керівництва.

Нова сторінка книги життя О. М. Лебеденка відкрилася в 1986 р., коли він разом з дружиною Наталією Петрівною та донькою Мариною переїхав до Переяслава-Хмельницького, де щойно відкрився філіал КДПІ ім. О. М. Горького.

Новостворений педагогічний заклад потребував спеціалістів вищої кваліфікації. У древній Переяслав звідусіль прибували освітяни – фахівці – історики, викладачі початкової школи, філологи, які прагнули докласти власні зусилля в розбудову нової «Alma mater».

Спочатку на посаді викладача (1986 р.), а в 1987 р. – старшого викладача О. М. Лебеденко розпочав свою роботу в Переяслав-Хмельницькому філіалі КДПІ ім. О. М. Горького. У переяславському вузі Олександр Михайлович поєднував викладацьку роботу з виховною серед студентської молоді, очолював методичну раду, був визнаним лектором Київського обласного товариства «Знання».

Пригадую, як у часи «демократизації радянського суспільства», горбачовської перебудови дослідники крок за кроком, переосмислюючи вітчизняну історію, помітили, що вона складається з безлічі «білих плям», які доведеться заповнювати не одне десятиріччя історіографічною практикою. Історики були популярними фахівцями в суспільстві. Не обходилося і без курйозів.

Після одного лекторію товариства «Знання» відомий місцевий партієць зробив О. М. Лебеденку зауваження за відрощену бороду, з якою він з'являється на люди, в студентську чи робітничу аудиторію. На що Олександр Михайлович дотепно відповів: «Поголюся після перемоги в країні «перебудови». Перемогла чи ні «перебудова», мабуть, знають лише її архітектори, але професор О. М. Лебеденко і досі не змінив стиль бородатого інтелігента...

Йшли роки невтомної педагогічної роботи, збагачувався досвід, зростала майстерність викладача. У 1988 р. на засіданні Ради Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького О. М. Лебеденко одноголосно обирається на посаду доцента кафедри марксизму-ленінізму Переяслав-Хмельницького філіалу.

У 1991 р. О. М. Лебеденко перебував на стажуванні в КДНІ ім. М. П. Драгоманова на кафедрі політичної історії, де розпочав роботу з написання докторської дисертації. У 1992–1995 рр. О. М. Лебеденко продовжив дисертаційне дослідження в докторантурі Інституту історії АН УРСР.

Науковим консультантом було призначено відомого вченого, завідувача відділом історії України XIX – початку XX ст., доктора історичних наук, професора В. Г. Сарбея.

Наполеглива наукова праця Олександра Михайловича увінчалася успіхом – достроковим захистом докторської дисертації за темою «Анархізм в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» та виходом у світ 30 наукових праць. У 1996 р. О. М. Лебеденко обирається на посаду професора кафедри історії і культури Переяслав-Хмельницького педінституту ім. Г. С. Сковороди.

Наказом міністра освіти України 23 жовтня 1996 р. О.М. Лебеденко призначається ректором Ізмаїльського державного педагогічного інституту.

Олександр Михайлович відіграв помітну роль у становленні та розвитку Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту. Блискучий лектор і науковець підготував декілька випусків учителів, які працюють сьогодні в школах, освітніх установах, на керівних посадах Київщини. Олександр Михайлович і Наталія Петрівна завжди були взірцем для молоді, зразком компетентності й фаховості в розв'язанні сучасних навчально-методичних завдань вищої школи. Студентські аудиторії переповнювалися бажаними відвідувати лекції провідних вузівських учених.

... Так сталося, що майже всі викладачі новоствореного вузу проживали в одному дев'ятиповерховому будинку. Родина Лебеденків завжди доброзичливо зустрічала друзів і знайомих, добрим словом і порадою, а часом і матеріальною підтримкою кожного, хто потребував допомоги.

Енергійний і цілеспрямований О.М. Лебеденко ніколи не сидів, склавши руки, був завжди в пошуках – творчих, педагогічних, життєвих. У складні 1990-ті роки побудував скромний будинок, посадив сад і виноградні лози.

Кожного разу, проїздяючи повз нього, згадую добрим словом Олександра Михайловича, час, коли працювали разом. Будинок мав нетрадиційні для Переяслава великі вікна, які, на мій погляд, символізували відкритість душі господаря, його прагнення мати більше світла та сонця в житті.

Спливають води Трубежа, попадаючи в Дніпро, несуться в Чорне море, обіймаються з дунайськими. Так і доля О.М. Лебеденка з берегів сивого Трубежа знову повернула до швидкоплинного Дунаю. У Переяславі залишилася велика когорта друзів, які й до цього часу цікавляться творчим і повсякденним життям родини Лебеденків.

Мої спогади торкнулися лише окремих сторін багатогранної людини, педагога, вченого – О.М. Лебеденка.

Водночас, хотілося б ще додати до сказаного, стосовно наукової і організаційної роботи О.М. Лебеденка. Впродовж тривалих наукових пошуків Олександр Михайлович значну увагу приділяє історії Південної Бессарабії, історії Українського Подунав'я. У дослідженнях О.М. Лебеденка звертає на себе увагу вміння виділити головне, об'єктивно розкрити проблему на широкій документальній базі. У працях Олександра Михайловича відчувається досконале володіння матеріалом, талант дослідника-новатора.

Чимало зусиль О.М. Лебеденко приділяє підготовці фахівців вищої кваліфікації. Під його безпосереднім керівництвом захистилися чотири кандидати історичних наук, виконується низка дисертаційних досліджень з актуальних проблем історії України. Вимогливість, принциповість і чуйність вчителя-наставника та керівника забезпечили безперечні наукові досягнення очолюваної ним кафедри всесвітньої історії, в стінах якої викладацьким колективом було захищено десять кандидатських дисертацій та одна докторська.

Багатоаспектною є науково-організаційна діяльність ювіляра. Він бере участь у міжнародних і всеукраїнських конференціях, форумах, семінарах, є членом спеціалізованої вченої ради Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, членом редколегії наукового журналу «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» (НАН України. Інститут історії України).

Показником його громадського авторитету стала участь у роботі виконавчого комітету Ізмаїльської міської ради. Неодноразово Олександр Михайлович обирався депутатом Ізмаїльської міської ради.

Різномпланова і багатогранна діяльність О.М. Лебеденка здобула високу оцінку громадськості. Він нагороджений дипломом Міжнародного академічного рейтингу «Золота фортуна», срібною медаллю «Незалежність України», знаками Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» і «Петро Могила».

Олександр Михайлович – блискучий і невтомний керівник. Завдяки його зусиллям у 2002 р. Ізмаїльський державний педагогічний університет перетворився у визнаний центр освіти та науки Подунав'я – Ізмаїльський державний гуманітарний університет.

На новий рівень піднеслася міжнародна співпраця вузу, зміцніла його матеріально-технічна база, на сучасному рівні ведеться підготовка висококваліфікованих спеціалістів для освіти краю.

О.М. Лебеденко користується заслуженим авторитетом і пошаною серед колег, викладачів і ректорського корпусу не лише за свої наукові здобутки та досвід, а й за такі якості, як людяність, доброзичливість, почуття гумору, щирість та чуйність.

Тож вітаємо Олександра Михайловича з ювілеєм та зичимо життєвого оптимізму, наснаги для реалізації нових творчих ідей.

*Віктор Коцур,
д.і.н., проф., дійсний член НАПН України,
ректор Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету імені Григорія Сковороди*

ЗМІСТ

Борисенко Л. СЕЛЕКЦІЯ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ НА УЛАДІВСЬКІЙ СЕЛЕКЦІЙНІЙ СТАНЦІЇ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1888–1917 рр.)	3
Демиденко Н. ПЕРША ВІТЧИЗНЯНА ШКОЛА БДЖІЛЬНИЦТВА.....	9
Кушнарєва В. УЧАСТЬ АКАДЕМІКА Г.М. ВИСОЦЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА АГРОЛІСОМЕЛІОРАЦІЇ.....	15
Кунець В. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПЛЕМІННОГО КОНЯРСТВА В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ століть).....	25
Потапенко Л. РОЗВИТОК ЛІСОЗАХИСНИХ НАСАДЖЕНЬ ЯК ЗАСІБ СНІГООБОРОТБИ НА ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАЛІЗНИЦЯХ (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.).....	33
Примак О. ПОЗАШКІЛЬНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА (1883–1914 рр.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	42
Ситніков Я. ЦЕНТРАЛЬНА АГРОХІМІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ НКЗС УСРР: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ОСОБОВИЙ СКЛАД (1928–1929 рр.).....	48
Литвенко М. ДО ПИТАНЬ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ХХ – початок ХХІ ст.)	52
Сукманюк О. АВТОМАТИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ЕЛЕКТРОДУГОВОГО ЗВАРЮВАННЯ ТА НАПЛАВЛЕННЯ ПРИ ВІДНОВЛЕННІ ДЕТАЛЕЙ МАШИН: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ	60
Пятницька В. НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.Ф. ВЕСЕЛОВСЬКОГО (1920–1923 рр.)	68
Тріпутіна Н. РОЗГОРТАННЯ ЗЕЛЕНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ ТА УЧАСТЬ О.І. КОЛЕСНІКОВА У НАУКОВІЙ РОЗРОБЦІ ЙОГО ЗАСАД	74

Боденчук Л.

АКАДЕМІК І. І. ЛУКІНОВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ83

Бабенко В., Демуз І.

ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1900-1908 рр.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ90

Забудська Л.

ЗІБРАННЯ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ У ФОНДАХ ДНСТБ УААН,
БІБЛІОТЕКАХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ МЕРЕЖІ УААН:
ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ
КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ98

Зінченко Л.

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ103

Власов В.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЙ
МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ107

Непорожня Г., Лада О.

ПОРОСЬКА ОБОРОННА ЛІНІЯ –
ПІВДЕННИЙ ЩИТ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ111

Коцур Н.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ
В УНІВЕРСИТЕТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.116

Тарапон О.

РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА СЛУЖБОВЦІВ
В УМОВАХ «ЧИСТОК» РАДЯНСЬКИХ УСТАНОВ КІНЦЯ 1920-х рр.124

Кривопішин О.

БУДІВНИЦТВО ПЕРВИННОЇ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ:
СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КИЄВА131

Набок Л.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА АРХІТЕКТУРНИЙ ПОРТРЕТ
М. ПЕРЕЯСЛАВА У ХІХ ст.142

Ставицька А.

ТОПОНІМІЯ МАРКІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЛУГАНЩИНІ150

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ГЕХТМАН Ц.М. ЄВРЕЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ153

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ІЗМАЇЛ – ПЕРЕЯСЛАВ – ІЗМАЇЛ: ТВОРЧИЙ ТРИКУТНИК ВЧЕНОГО,
ПЕДАГОГА, ОРГАНІЗАТОРА ОСВІТИ
(до 60-річчя з дня народження О.М. Лебеденка)160

**До відома дописувачів
збірника наукових статей «Переяславський літопис»**

Матеріали до збірника мають подаватися на диску та в роздрукованому вигляді.

Стаття повинна задовольняти такі вимоги: формат аркуша – А4, обов'язково додаються українською, російською, англійською мовами назва статті, анотації та ключові слова, відомості про автора.

Стаття має містити такі складові: постановка проблеми у загальному вигляді, її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Посилання на джерела в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням сторінки (наприклад, [10, с. 231]). Перелік посилань має назву ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА, розміщується в алфавітному порядку.

Чітко розмежовувати вживання знаків «тире» (–) та «дефіс» (-).

На окремій сторінці подаються відомості про автора: науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (навчання), адреса, службовий і домашній номери телефонів.

У разі відступу від зазначених вимог рукописи до розгляду не прийматимуться.

Наукове видання

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ЛІТОПИС
Збірник наукових статей
Випуск 1

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ **несуть автори матеріалів.**

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст. Редакція матеріали не рецензує і не повертає.

У разі передруку посилання на «Переяславський літопис» **обов'язкове.**

Адреса редакції: Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., вул. Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (к. 222).

Тел.: 04567-5-17-13.

Підп. до друку 15.03.2011. Формат 60х84/ 8. Папір офсет.

Обл. вид. арк. 11,46. Ум. друк. арк. 14,65.

Наклад 300 прим. Зам. 225.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко,
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3735 від 17.03.2010 р.

19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net